

ذکر الله ايشانچ

حاضرگی اوزبیک تیلی
گرامری

مورفولوژی

(صرف)

بیرینچی بۆلیم
اوشبو قۇللنمه اۆزبېک تیلی و ادبیاتی بویچه بیزگه تعلیم بېرگن
حرمتلی اۆزبېکستانلیک تیلشناس استادلرگه بغيثلنهدی.

مندرجه

کیریش

بیرینچی فصل

❖ تیلشناسلیک و اونینگ بۆلیملىرى

❖ تیلحقیده توشونچه

• تیللرنینگ پیدا بولیشی

• دنیا تیللىرى

• تیل و یازوو

• تیل و نطق

❖ املا و ادبی تلفظ

❖ ادبی تیل حقیده توشونچه

• ادبی تیل منبعلىرى

• ادبی تیل و لهجه

❖ تورکي تیللرنینگ جغرافی ترقلیشى

• اۆزبېک تیلی نینگ کپلیب چیقیشی

• تیللرنینگ تصنیفی

• اۆزبېک تیلی نینگ رواجلنیش باسقچلىرى

ایکینچی فصل

❖ فونىتىكە

- نطق تاووشلىرى نىنىگ حاصل بۇلىشى
- فونىتىكە و فونالوگىيە
- تاووش و فونىمە
- فونىتىكە نىنىگ بۇلىملىرى
- اۆزبېك تىلىدە اونلى (وكل) تاووشلىر تىزىمى
- اۆزبېك تىلىدە اونداشلىر تىزىمى
- قۇش اونداشلىر
- اۆزبېك تىلىدە تاووش المەشىنىيوى
- يالاشگن حرفلار
- بۇغىن
- اورغو
- آھنگ

❖ سۆز يىسلىشى

اوچىنچى فصل

❖ دىيالىكتالوژى

تورتىنچى فصل

❖ لىكسىكالوگىيە

- سۆز و توشونچە
- نطق سۆز بىرلىگى
- سۆز نىنىگ لغوى و كۆچمە معناسى
- تىرمىنلار
- تىل نىنىگ لغت قىتلملىرى
- اۆز قىتلم
- اۆزلىشگن قىتلم
- تىل نىنىگ سۆز تركىبى
- سۆزلىرىنىگ شكل و معناسى گھكۆره تورلىرى
- اۆزبېك تىلىدە بۇياقلىو بۇياقسىز سۆزلىر
- اۆزبېك تىلىدە تصویری افادە
- نطق اسلوبلىرى

بېشىنچى فصل

❖ فرەزەلوگىيە

آلتىنچى فصل

❖ گرامر

- مارفولوگىيە
- سۆز توركوملىرى
- صفت سۆز توركومى

- سان سۆز تورکومی
- آلماش سۆز تورکومی
- فعل سۆز تورکومی
- روش سۆز تورکومی
- فعلنینگ خاصلنگن شکلی
- صفتداش
- روشداش
- حرکت نامی

یېتینچی فصل

- یاردمچی سۆزلر
- قوشیمچه

ولی چون مېن حقیر و ایش اولوقدور
بو سۆز عرضین ضرورت قیلغیلوقدور
نواهی

سۆز باشی

معلومکه، عزیز آنه تیلیمیز (افغانستانده) کۆپلر تلاتوپ و اور- ییقیتلر دوریده، کته مدنی تجاوز، شفقتسیر ظلم و یاتسیرهشلرنی باشیدن کچیریب، معیوب و مجروح بیر احوالده بیزگچه یېتیب کېلدی. عصرلر آشه جنوبی تورکستانده حمایهسیر قالیپ کېلگن تیلیمیز منه، هلاکت یاقهسیگه کېلیپ توریتنی دېسک هیچ مبالغهسی یوق. چیندن هم اوقیمیشلی، سوادلیلریمیز قۇللەیاتگن تیلنی اوزبېک تیلی دېب بۆلمهیدی. بو بیرینچی مسأله. ایگینچی مسأله شوکه، هیچ قچان آسانلیگچه بیر خلقتی یوق اېتیب، اونینگ تیلنی یششیدن محروم قیلیپ بۆلمس اېکن. بونی حیات و تجربه کۆرسهتیب توریتنی.

یېقیلیپ - سوریلیپ، قیرغین - براتلردن امان قالگن اېلیمیز، اوز لهجهلریده - محلی اوزبېک تیلیده سۆزلیشیب، اوزینینگ ارداقلی تیلنی سقلب قالهآلدی. عادی خلقنینگ تیلی آزرارق شکستلنگن، کمراق ضربه کۆرگن دېماقچیمیز بو اۆرینده. تیلیمیزگه خوف - خطر همان سایه سالیپ تورگیننی هم اېسدن چیقمرسلیک لازم. بو وضعیتنی حاضرگی گلوباللشو(جهانی اوز ارا یقینلشو) جریانی تاباره تیزلشتیرماقده. آزرارق غفلت قیلسک، تیلیمیزدن ایریلیپ قالیشیمیز هیچ گپ اېمس. حمایهسیر قالگن تیللر ییمریلیپ، آرهدن یوق بۆلیپ کېتیشی بار گپ. شونینگ اۆچون تیلیمیز حمایهگه محتاج؛ اونی اسرهب - اویلب رواجلنتیرماق ضرور.

اعتراف اېتیش کېرەکهکه، کمینه جنوبی تورکستانلیک شانلی ملتداشلریمگه، تیل علمی بویچه، مناسب بیر قۇللنمه یازیش دعوا و دغدغهلریدن بیرراق من. تن آلیپ ایتیش کېرەکهکه، بو نکه یرهشه بیلیم و صلاحیتیم هم یوق. اولوغ بابامیز علیشیر نواهی:

ولی چون مېن حقیر و ایش اولوقدور
بو سۆز عرضین ضرورت قیلغیلوقدور

دېگنلریدېک، تیلیمیزنینگ قراوسیر احوالی؛ اوزبېک تیلی و ادبیاتی بویچه اوقیگنلریمیز، قۇلگه قلم آلیپ، «حاضرگی اوزبېک تیلی»کتابینی ترتیب قیلیش جراتینی بېردی؛ قۇللنمەنینگ وجودگه کېلیشیگه سبب بۇلدى. کتاب اوزبېک

تېلېشەنسالىگى بۇيىچە ئۆزبېكىستاندا نەشر ەپتېلەنگەن قاتار ەلمى ادەبىياتلار، درسلىكلەر، قوللانمەلەر و مۇلفەنلەرنىڭ تۇپلەنگەن مەلۇماتلىرى و تېل بۇيىچە خەسۇسى مەطالەھەسىگە اساسلەنىپ تۇزىلدى. قوللانمە مەمكەن قەدر سادە و توشىنەرلى تىلدە يازىلدى. مۇسۇسوت بۇتۇنەسىگە ەلمى بۇلگەنى اۇچۇن كېنگ ەمەگە توشىنەرلى اېمىس الېتە. شۇ مەنادە ەر بېر مەسالە اۇز يېرىدە تەللەل، تەزىيە، توشۇنتىرىش و بېيانى تۇلپ قىلەدى. بېر سۇز بېلەن ايتەنگەن تېلشەنسالىك ەلمى اۇقىش و اۇقىتىش يۇلى بېلەن اۇرۇنتىلەدى و اۇرۇشتىرىلەدى. قوللىنىلەندەگى كەتاب اۇزبېك تېلىنى اۇرۇنتىشە زىغىرچە ەم سىزگە مەلۇمات و توشۇنچە بېرەلەنگەن بۇلسە، مېن اۇزىمنى بختىار خەس قىلەمەن.

ايش دۇامىدە جۇبى تۇركەستان اۇزبېكلرى آرەسىدە، ايشلەتېلىپ كېلەنەياتەن مۇجۇد تېل بېرلىكلرى، سۇز و ەبارە لردەن(مەثال كېرەك بۇلگەندە) كۇپراق استەفادە قىلىندى. وۇندە نەشر ەپتېلەنگەن مەنبەلەرگە قوللىمىز بېتمەگەنى باعت، بېر كەمتىرەن اىجاد كار صەفتىدە كۇپچىلىك مەثالەرنى اۇز آلدىمىزدەن تۇقىشە تۇغرى كېلدى. شۇنىڭدېك، قوللانمەدە افغانەستاندە يشب كېلەياتەن اۇزبېكلەرنىڭ تېل خەسۇسىلەرنى مەمكەن قەدر ەكس ەپتېرىلىشىگە خەركەت قىلىندى. كەتابدە كېلتىرىلەنگەن مەلۇماتلەر اۇزبېك تېلىمىز خەقىدە يارقىن تەسۋر تۇغدىرەدى دېگەن فەكرەدەمىز. ايش جەريانىدە خەسۇرگى اۇزبېك ادەبى تېلى بۇيىچە، يازىلەنگەن ەنگە يىنگى مەنبەلەردەن، سۇرۇرەت گە قەرب ەلمى تەرىفلەر، اىرىم جەملە و پراگرافلەر، آدرسى كۇرسەتەلەنگەن خالەدە، تۇغرىدەن - تۇغرى كۇچىرىلدى.

قوللانمە تېلشەنسالىك بۇلىملىرى و مارفۇلۇگىيە(سەرف) مۇسۇسوتىنى اۇز اىچىگە قەربە آلەدى. گرامەرنىڭ اىككىنچى كەتابى يەنى سىنتەكسىس/سىنتەكس و تېنىش بېلگىلەرى قەسمىنى ەلىدە قوللانمە شەكلەدە خەرمەتلى اۇقۇچىلەر استەفادەسىگە قۇيماقچىمىز.

قوللانمە بېرىنچى اورىنىش و تەجرىبە بۇلگەنى اۇچۇن كەچىلىكلەردەن خالى اېمىس. كەتابنى اۇقىپ، خەط و كەچىلىكەلرىمىزنى تۇغرىلەش مەناسىدە، اۇزلىرىنىڭ قەيمەتلى تەنقىدى فەكر- مەلاخەلەرىنى دەرەغ تۇتمەگەن ەزىزلەرگە آلدىندەن اۇز صەمىمى مەنتەدەرچىلىگىمىزنى بىلدۈرەمىز.

اوشبۇ كەتابنى وۇدۇگە كېلەشىگە كەمىنەنى كۇپدەن - كۇپ اوندۇب تەشۋىق قىلەنگەن، مەتنى قەيتە - قەيتە اۇقىپ، خەطلەرنى تۇغرىلەشە بېشەنە تېرى تۇكەن دۇسەتىم شاعەر و زەمەتكەش ژۇرنالىست مەمەدەلم كۇھەن جەنابلىرىگە ەم ەلىدە تەشەر بىلدۈرەمەن.

قوللانمەگە كۇچىرىپ كىرىتەلەنگەن اىرىم جەملە و پراگرافلەرنىڭ قەسقرەتمە مەنبەلەرى قۇيىدەگىچە:

1. (خ. اۇز. الف. ت.)- خەسۇرگى اۇزبېك ادەبى تېلى.
2. (ت. ت. اىضال.)- تېلشەنسالىك تېرمىنلەرنىڭ اىضاخلى لغەتى.
3. (اۇز. ت. گ. پ.)- اۇزبېك تېلى گرامەتىكەسىنىڭ پەركەتىكۇمى.
4. (اۇز. ت.)- خەسۇرگى اۇزبېك تېلى.
5. (اۇز. الف. ت. ت.)- اۇزبېك ادەبى تېلى تارىخى.
6. (اۇز. ت. ت. گ.)- اۇزبېك تېلى تارىخى گرامەتىكەسى.

كىرىش

اوشبۇ قوللانمەنى يازىشەن مەقسەد، تۇركى تېللەر تۇركۇمىدەن اۇرىن آلەنگەن اۇزبېك تېلى قانۇن - قەدەلەرى و اۇزبېك تېلشەنسالىگى نەظرىيەسى بېلەن ەزىز تېلسېۋر مەنتەدەشلەرىمىزنى تەنىشتىرىش ەمدە آنە تېلىمىز شۇ نەظرىيە و قانۇن - قەدەلەر اساسىدە ايشلەپ، يشب كېلەياتەننى انىق مەثالەر ياردەمىدە توشۇنتىرىشەدەر. اۇزبېك تېلىنى تېلشەنسالىكەننىڭ كۇپلەپ تەرمەقلەرى اۇرۇنتەدى. دەرەق، اۇزبېك تېلشەنسالىگى كۇپ قەمراۋلى ساهە:

اونینگ تیل تاریخی کورسینی «اۆزبېک ادبی تیلی تاریخی» تېکشیرەدی؛ اۆزبېک تیلی نینگ سۆز قتلیمینی لیکسیکولوگیە اۆرگەندى؛ اۆزبېک تیلی نینگ تاووشلر تیزیمی بیلن فونیتیکە؛ تیل نینگ تاریخی گرامماتیکەسى بیلن تاریخی گرامماتیکە؛ اوشبو تیل نینگ عبارەلر قتلیمی بیلن فرەزەلوگیە؛ لغت توزیش ایشلری بیلن ارگرافیه، املا یا کە توغری یازیش قانون - قاعدەلری بیلن ارپەایپیه؛ ینگى سۆز حاصل قیلیش مسألەلری بیلن سۆز یسلیشی، اۆزبېک تیلی نینگ گرامماتیک قورلیشی بیلن مارفولوگیە (صرف) و سینکتیس (نحو)؛ تیل نینگ تینیش بېلگی لری بیلن پونکتسیە (punctum - نقطه) کبی ساحەلر شغللەندى.

تورکی تیللر حقیقە گپ کېتگندە شونی هم اېسدە توتیش کېرەککە، بو تیللر نینگ سانى (نېچیتەلیگی) بارەسیدە عالملر بیر توختمگە کبلە الگنلری یوق. تورکی خلقلر تیلی تورلی ادبیاتلردە 24 تەدن 60 تەگچە دېب تخمین قیلینەدی. سببی، بو خلقلر تیلی تورلی سببلرگە کۆرە اطرافلیچە اۆرگنیلگنی یوق. تورکی تیللر اۆرتەسیدە بوندە تفاوتلر نینگ بولیشینی طبیعی بیر حالت دېب قبول قیلینماغی کېرەک. بوندن مینگ ییل الدین تورکی شناسلیک اساسینی قویگن بویوک تورکالوژیست محمود کاشغری تورکی تیللر نینگ تصنیفی بیلن قیزیقیب، اولرنی:

1. شرقی تورکی تیل، 2. غربی تورکی تیل تورکومیگە بۆلەندى. او تورکی تیللرنی (20) گروەگە اجرەتیب کۆرستەدی: قیپچاق، اوغوز، ایماک، باشقیرد، بسمیل، قای، ییغو، تاتار، قیرغیز، چینگیل، توغسی، یغما، اغرەق، جروق، چمول، اویغور، تانگوت، ختای، خلج وخاقان. بو مسألەگە اورغو بیریشیمیز نینگ سببی، تیلشناسلیک علمیدن خبرسیز، بیرار تە تورکی تیلدە اوقیش، سۆزلىش و یازیشنی یخشی بیلەگن شخصلر اۆزبېک تیلینی انکار قیلیب، «بیز تورک، تیلیمیز اېسە تورک تیلی»- دېگن سفسطەلر بیلن چیقماقدەلر. نتیجەدە اېندیگینە اۆز انە تیللردە اتک - چېچیک یازیشگە باشلەگن یاشلریمیز، اۆزبېک تیلی، ادبیاتی و مدنیتینى اۆرگنیش مسألەسیدە چلغیب، ادەشیب بارماقدەلر.
- تاکیدلەیمیزکە، کبلیب چیقیشیگە کۆرە اۆزبېک تیلی آلتای (بابا تیل) تیللری عایلەسى نینگ تورکی تیللر گروھیگە کیریتیلەدی. تورکی تیللر نینگ اېنگ اساسی خصوصیتلردن بیرى، بو تیللردە سۆزلر اگلیتوناتیف (قوشیمچەلى) اساسدە توزیلەدی. عالملر تورکی تیللرنی فونیتیک و گرامماتیک خصوصیتلری و باشقە ایریم فرقلى تامانلرینی کۆزدە توتیب، اولرنی تورلیچە علمی تصنیف قیلگنلر و دورلشتیرگنلر. دورلشتیریش و تصنیف بویچە، تورکی تیللر آرەسیدە اۆزبېک تیلی نینگ اۆزینگە خاص و مناسب اۆرنی بار. اېندی، انەشو تصنیف و دورلشتیریش اوستیدە قیسقەچە تۆختەلیب اۆتسک. تصنیف بویچە، ایریم عالملر اۆزبېک تیلینی غربی خون (هون)¹ ترماغی نینگ قزلوق تیللری گروھیگە کیریتەدی. ینە بعضیلری اۆزبېک تیلینی اۆرتە آسیا گروھیگە قوشگن؛ تورکی شناسلردن سمایلو یچ، اۆزبېک تیلینی تورکی تیللر نینگ جنوب غربی گروھیگە؛ باشقەلری اۆزبېک تیلینی قزلوق - خوارزم ترماغیگە؛ عالملردن ینە ایریملری اېسە، اۆزبېک تیلینی تاغلیق (تاغلیق دېب تلفظ قیلینیشیگە کۆرە) گروھیگە کیریتەدیلر.
- اۆزبېک ادبی تیلی تاریخینى دورلشتیریش مسألەسیدە هم عالملر آرەسیدە بیرخیل قرەش موجود اېمس. تورکی شناس عالملردن مالوف اۆزبېک ادبی تیلی تاریخینى تورت باسقیچگە بۆلەندى:

1. اېنگ قدیمگی تیللر،
 2. قدیمگی تیللر،
 3. ینگى تیللر،
 4. اېنگ ینگى تیللر (اۆز. الف. ت. ت.).
- سمایلو ف اۆزبېک تیلی تاریخینى:
1. قارە خانیلر دورى ادبی تیلی،
 2. اوغوز قیپچاق ادبی تیلی،
 3. اۆرتە آسیا تورکی ادبی تیلی کبی باسقیچلرگە بۆلیب اجرەتەدی.
- عالم عثمانوف اۆزبېک تیلی تاریخینى منە بوندە دورلشتیرەدی:
- 1- قدیمگی توکیو تیلی (م9-6. یوز ییللیک)،
 - 2- قدیمگی اۆزبېک تیلی (م12-9. یوز ییللیک)،

¹ حاضرگی خان سۆزى نینگ کبلیب چیقیشی انەشو سۆز بیلن باغلیق.

- 3- اېسكى اوزبېك تېلېنېنگ اېلىك دورى (م14-8. يوز يېللىك)،
 - 4- اېسكى اوزبېك تېلى (م19-14. يوز يېللىك)،
 5. حاضركى زمان اوزبېك ادبى تېلى (اوز. ت. ت. گ)
شچېرىك دورلشتىرگن باسقىچلر قويدىدەگىچە:
 1. اېنگ قديمگى دور اوزبېك ادبى تېلى (م12-10. يوز يېللىك)،
 2. اورته دور اوزبېك ادبى تېلى (م16-14. يوز يېللىك)،
 3. يىنگى دور اوزبېك ادبى تېلى (م19-18. يوز يېللىك)،
 4. اېنگ يىنگى دور اوزبېك ادبى تېلى (19- يوز يېللىك اخىرى 20- يوز يېللىك باشلىرى).
- توركى تېللرنى تصنيف قىلىش و دورلشتىرىش مسالەلرى بويىچە يەنە بىر قطار توركالوگىرنىنگ هم عليحده قرەشلىرى موجود.
- بو علمى مسالەلر بىزگە شونى اورگتەدىكە، توركى تېللر عايلەسى بىر اولكن و كۆركم باغ بولسە، شو تېل توركومىگە كىروچى توركى تېللر انە شو محتشم باغنىنگ طرفە چمنزارى بوليب، هر بىرىنىنگ اوزىگە خاص و اوزىگە ماس هيدى، افت - انگارى، جلوه و طراوتى بار. اولر بىر تېل بولمەي، بلكە هر بىرى عليحده مستقل حسابلنەدى. بولرنىنگ برىنى تورك تېلى دەپ اتش مطلقا نا اورين بىر گپ.
- بوگونكى كونده سىز و بىز سۆزلىشىپ كېلەياتگن اوزبېك تىلىمىز هم اۆزەككە قوشىمچەلرنى تىركىب سۆز تۇزىش قانونىگە عمل قىلگن حالده ايش كۆرەدى. بو نرسە ازلدن تىلىمىز طبعىتىگە قويىپ قويىلگن حادثە دىر.
- اوزبېك تېلى اوزىنىنگ تلفظ معيارىگە اېگە. مثلاً، ادبى تىلدە فونىتىك معيار صفتىدە قبول قىلىنگن «نرسە» سۆزى اورنىدە «نېرسە» دەپ يازىش و تلفظ قىلىش مطلقا ناتوغرى دىر. شونىنگدېك، نهايت گۆزەل، تۇغرى و ياقىملى جىرنگىلر تورگن «اوزبېكچە» سۆزى اورنىدە تىلىمىزگە يات شەكل يعنى «اوزبېكى» - دېگن فارسى شەكلنى يازىش و ايتىش كېچىرىپ بولمس خطا.
- هر بىر اوزبېك ضىيالىسى مدنى نطق صافلىگىگە اهميت قرەتتېب، اۆز آنە تىلىنى نا اورين و يات عنصرلردن پاكىزە سىقلشى لازم، اوزبېك كىشىسى خطاسىز، يازىش و گپىرىش ملكەسىنى اېگلەماغى شرط. زىرا تىلىمىز هر تامانلە حمايەگە محتاج.

بیرینچی فصل

تیلشناسلیک و اونینگ بۆلیملىرى

تیلشناسلیک یا که لینگویستیکه - فن (بیلیم) صفتیده انسان تیلینی اؤرگنؤچی مستقل وکۆپ ترماقلى ساحه دیر. تیلنینگ اجتماعي طبیعتی، وظیفهسى، ایچکی توزیلیشى، معین تیللرنینگ عمل قیلیش قانونلری، تاریخی ترقیاتى حقیدهگی فن. تیلشناسلیک فن صفتیده تاووش، لیکسیمه، عباره، لهجه، سۆز و گپ حقیده بیلیم بیرهدی. عموم آگنده، تیل و نطق نیمه، اولر قندهی پیدا بؤلگن، تیل و نطق قندهی قانونیتلر اساسیده یشهیدى، اؤزگرهدى و ترقی ایتهدى، تیلنینگ مضمون و شکلى نیمه دن عبارت؟ تیل و جمعیت اؤرتهسیدهگی مناسبت، تیلنینگ جمعیتدهگی اؤرنی، تیلنینگ تصنیف قیلیشیده قندهی معنا بار؟ کبی مسألهلر کۆپچیلیکنی قیزیقترهدی. تیلشناسلیک علمی اوشبو سواللرگه جواب بیرهدی. تیلشناسلیک کورسیده شو مسألهلر حقیده ملاحظه یوریتیلهدی.

انسان تیلی دیبلگنده، اولاً، نطق اعضالریمیز یاردمیده تاووش حاصل قیلیب، سۆز و گپ توزیش انگلشیلهدی. انسان تیلینی تپکشیریپ، علمی تدقیق قیلؤچی تیلشناسلیک فنی - تیلنی هم نظری همده عملی تاماندن کینگ کۆلمده اؤرگنهدی. اؤزبیک تیلشناسلیگی بۆلسه، انه شو زمینده (تیلشناسلیک زمینیده) علیحده، مستقل روشده رواجلنگن فن سنهلهدی. دپمک، اؤزبیک تیلشناسلیگی اؤزبیک تیلینی علمی اؤرگنه یاتگن مستقل بیر ساحه. انسان تیلینیگ مادی ومعنوی جهتلری بار:

تیلنینگ مادی قوریلشید تاووش، قۆشیمچه، سۆز، بیریکمه و گپلر (جمله) نینگ یازووده افاده لنیشى دیر. بولر یعنی، بیتیک تیلنینگ مادی تامانینى تشکیل ایتهدی. دپمک، تیل انه شو بیرلیک (واسطه) لر یاردمیده قوریلگن بۆلهدی. انسان تیلینیگ معنوی تامانی دیبلگنده، انه شو تاووشلر، سۆز، بیریکمه و جملهلر نینگ کیشی آنگیده مرکب روحی جریانلر آرقلی یوزه گه چیقیشی و معنا حاصل قیلیشى توشینیلهدی. دپمک تاووش، قۆشیمچه، سۆز، بیریکمه و گپ (جمله) تیلنینگ مادی تامانینى؛ انه شو بیرلیکلر یاردمیده بیان قیلینگن فکرلر، تیلنینگ معنوی تامانینى تشکیل قیلهدی. باشقچه قیلیب ایتگنده اؤی - فکرلریمیز تیلنینگ معنوی تامانی بۆلیب خدمت قیلهدی.

تیلنینگ معنا میدانی نهایتده کینگ دیر. برچه ایچکی کپچینمه لریمیز، انسانى مناسبتلریمیز، انه شو معنا کینگلیکلری ایچیده شکلنهدی و فکرگه ایلنهدی. اولرنی اېسه، تیل، سۆز و جملهلر یاردمیده، تیار اؤی محصولاتی صفتیده، یوزه گه آلیب چیقهدی. شونینگ اؤچون تیلنی فکر المیش قورالی دېشدهدی.

تیلشناسلیک فنی دستلب ایگی گه بۆلینهدی:

1. عمومی تیلشناسلیک

2. خصوص، تیلشناسلیک

الف) فونیتیکه (تاووشگه عاید)

سۆز معناسینی فرقلاش اوچون خذمت قیله‌دیگن نطق تاووشلری فونیمه دیر. انسان تاووشی معنا فرق‌له‌یدی. باشقه تاووشلر بونده‌ی خصوصیت‌گه اېگه اېمس. مثلاً، بار، بیر، بۆر، بیر، بور سۆزلریده‌گی «ا»، «ی»، «اۋ»، «یو»، «ای» تاووشلری فونیمه‌لر دیر. انه‌شو تاووشلرگه کۆره بېشته سۆز بیر- بیریدن فرق‌لنده‌ی (ح. اۋز. اد. ت). یازوو شرطلی بېلگیلر یاردمیده عکس اېتتیریله‌دی. تیل‌لرنینگ اۋز طبیعتیدن کېلیب چیقوب تورلی خفلترده ایری - ایری یازوولر شکل‌لنگن.

گرافیکه و ارفاگرافیه (بیر- بیرگه باغلیق، یانداس توشونجه لر).

(ب) گرافیکہ (یونانیہ graphike- یازوو/ یازمه، حرف، الفبا).

9

لری بیان ایتیلهدی. اولنی (واول) و اونداش (کانسانانت) تاووشلر، باش حرف (عرب یازووی گه خاص ابمس)، قوشیمچلر و سۆزلرنی تۇغری یازیش قاعدهلری اؤرگنیلهدی. اؤزبیک تیلیدە آلتی تە اولنی (o.o'.u.a.i.e) بار. اولر تۇققیزتە (I.e.a.o.o'.u.yo.yu.ya) حرف یاردمیدە افادەلنەدی. شونینگدېک، اؤزبیک تیلشناسلیگیدە عملدە قوللنیب کېلەیاتگن اؤنتە تینیش (نقطه)، سۇراق (!؟)، اونداه (!)، ویرگول (،)، قوس ()، نقطهلی ویرگول (؛)، کۆپ نقطه (...)، تیری (-)، قۇش تیرناق («»)، ایگی نقطه (: بېلگیلری هم انه شو ارفگرافیه سیستمهسی گه کیره دی.

حرف - تاووشلرنینگ یازوودەگی بېلگیسی، کۆرینیسی دیر. تاووشنی تلفظ قیلەمیز و اېشیتەمیز، حرفنی بۇلسە، کۆرەمیز، یازەمیز و اۇقییمیز. تاووش فونیتیکەدە، حرف اېسە گرافیکەدە اؤرگنیلهدی. علیحدە آگندە اؤزبیک تیلی تاووشلرنی افادەلاوچی فارس - عرب یازوودەگی برچە حرفلرنی تۆلە روشدە گرافیکە قانون - قاعده لری گە سالیب بۆلمەیدی. یعنی بو قاعدهلرنی عرب الفباسی گە تۇغریدن - تۇغری تطبیق قیلینش نینگ مرگبلیکلری بار. مثلاً، اتاقلی آتار (شخص آتی، جای ناملری و باشقەلر) نی باش حرفلر بیلن، بوگونگی خلق ارا قبول قیلینگن تیلشناسلیک ستندرد (معیار) لریگە ماس روشدە یازیب افادەلش مشکل. باشقەچە ایتگندە، اتاقلی آتارلرنینگ باش حرفلرنی کتە حرفدە عرب یازووی بیلن افادەلش قیین. بۇغین کۆچیریشدە هم شو معما بار. سۆزلرنی مورفیم (اېنگ کیچیک معنالی قسم) لرگە اجرەتیب، تحلیل قیلیب هم بۆلمەیدی. عرب - فارس یازوویدن فایدەلنۇچی تیللردە الفبا تیزیمی بۇیچە، هلی بیرار بیر قولەی شکل و قطعی قانونیت ایشلب چیقیلگنی یوق، انیق راغی بو یازوو اېگەلری تامانیدن ایشلب چیقیلەگن.

اؤزبیک یازووی اۆز رواجلنیش تارخیخیدە علیحدە باسقچیلرنی باسیب اۆتگن. اۆتمیشدە اجدادلریمیز اېنگ قدیمی یازوولردن فایدەلنوب کېلگنلر. اېنگ قدیمی یادنامەلریمیز رونیک میلادی (5-8) عصرلردە، سۇغ، اوغور میلادی (6-7) عصرلردە یازیب قالدیریلگن. اولرنینگ یعنی متنلریمیز نینگ اېنگ کتە قسمی عرب یازوودە بیزگچە یېتیب کېلگن. اؤزبیک یازووی نینگ کېینگى باسقچیلری کیریل، لاتین، فارس - عرب الفباسی گە تعلقی دیر.

ارفاگرافیه (یونانچە - orphos - تۇغری grapho + یازەمن).

ارفاگرافیه - املا قانون - قاعدهلری دېمک دیر. تیلدەگی سۆزلر همدە اولرنینگ ترکیبی قسملرنی (اۆزەک، نیگیز، قوشیمچە) تۇغری یازیش، حرفلر، قوشمە سۆزلر املاسی، چیزیقچە بیلن یازیش، سۆزلرنی باش حرفلردە تۇغری کۆرسیتیش، همدە بۇغینلرنی کۆچیریش حقیقەدەگی قاعدهلر ییغیندیسى دیر. ارفاگرافیه فونیتک، مورفولوگیک و تارخی قاعده لرگە تیەنیب ایش کۆرەدی. بو حقدە قویى راقده سۆز یوریتەمیز.

ارفا ایپپە (یونانچە، orthos - تۇغری، epos - نطق/تلفظ قیلیش).

ارفا ایپپە - تیلشناسلیک نینگ معیاری ادبی تلفظنی اؤرگنۇچی علیحدە بۆلیمی سنەلەدی. معلوم بیر تیلدە قبول قیلینگن تلفظ معیارلری گە ماس حالده بیرخیل تلفظنی بېلگیلاوچی قاعدهلر تیزیمی (ت. ت. ایض. ل). دېمک، بو ساحەدە سۆزلرنی تۇغری تلفظ قیلیش و ادبی تلفظ قاعدهلری گە رعایە قیلیش، ستندردلشتیریش، یعنی یازوونى تلفظ جهتدن برقرار بیر شکل و معیارگە آلیب کېلیش مسالەسى اؤرگنیلهدی. بیلە میزکە، اؤزبیک تیلی رنگمە - رنگ شیوہ لرگە - باى تیل. سۆزلر تورلی شیوہلردە تورلیچە ایتیلەدی. مثلاً، «یور» سۆزی قیچاق تیپلی شیوہ لردە «جور» طرزیدە تلفظ قیلینەدی. ایریم شیوہلردە چقتی (بادامنى چقماق) سۆزی، چاقتی (سريل لهجه سیده) قیلیب تلفظ ایتیلەدی. ارفا ایپپە تلفظدەگی هر خیل لیکنی معیارلشتیرەدی. عمومی قیلیب ایتگدە، ارفا ایپپە هر بیر تاووش نینگ انیق اۆلچمدەگی تلفظنی بېلگیلەیدی. ارفا ایپپە بیلن باغلیق ینگى املا قاعدهلرنی اولنی تاووشلر تیزیمی بحثیدە بېردیک.

(ج) لیکسیکوگرافیه (یونانچە، leixkos - سوز، لغت، grapho - یازەمن). سۆزلرنی یازەمن، دېگن معنالی بیلدیرەدی. لیکسیکوگرافی - لغت توزیش، عملی لغتچیلیک مسالەلری بیلن شغللەدی. بو بۆلیمدە لغت شناسلیک نینگ علمی و عملی مسالەلری حقیقە سۆز یوریتیلەدی. شونینگدېک، لغت توزیش، لغت تورلری، لغتچیلیکنی رواجلنیش معمالری هم اؤرگنیلەدی.

لغت توزیش تارخی حادئە اۆلەراق، اصلیدە، تورلی دورلردە بیر تیلگە کیریب کېلگن توشینرسیز سۆزلر (اېسکیرگن، شیوہ سۆزی، چېت تیلی سۆزلری) نینگ قندەی معنا انگلتیشینی بیلش ضرورتی دن کېلیب چیقغن. دستلېكى لغتلر کۆپراق عمومی خصوصیت گە اېگە بۆلگن. اولردە توشونیلەگن سۆزلرگە معنا و شرحلر بیتیلگن. لغتلرنینگ تورلی شکللری وکۆرینیشلری کېینگى دورلرگە خاص، علم - فن نینگ بیواسطە رواجلنیشی بیلن باغلیق.

سۆزلىك توزيش حقيده گپ كېتكندە، شۇنى ھم عليحده ايتىپ اۋتئش ضروركه، لغتچىلىك تىل ساحەلرى ايجيده اپنگ مرگب و آغير ايشلردن سنەلەدى. لغت نىنگ تىپ و تورلرى جودە كۆپ و خىلمە - خىل دىر. مئتن، اىضاحلى لغتلر، عبارەلر لغتى، لەجە لغتى، دايرة المعارف لغت، تىرس لغت (سۆزلرنى تەپسكرى توزيش لغتى)، معناداش سۆزلر لغتى، معنالى قرە مە - قرشى سۆزلر لغتى، امونىم (تلفظ و يازىلىشى بىرخىل سۆزلر) لغتلر، املا لغتى، تىمەتىك (موضوعى) سۆزلىكلر، مورفيم (سۆز نىنگ اپنگ كىچىك معنالى قسمى) لغت، سياسى، جغرافى، تارىخى تىرمىنلر لغتى، ترجمە لغتى، معىن يازوچى اثرلرى نىنگ لغتى، تىلىشناسلىك اتمەلر لغتى و باشقە يوزلب علم - فن ساحەلرى گە عايد لغتلر شولرسىرەسى گە كىرەدى. فن و تىكنالوژى رواجلىشى بىلن بىر قطار دە تورلى حجم وكۆرىنىش دەگى، جانلى الكترون سۆزلىكلر ھم پىدا بۆلە باشلەدى. بو تور لغتلر نىنگ عليحده اۋرنى بار البتە.

اېشىنگن سۆزنى رويخط قىلىش بىلن لغت توزىب بۆلمەيدى. مىنگ يىل دوامىدە اۋزبىك تىلىدە ايشلەتىلگن برچە سۆزلرنى، بىر كىتاب گە جايلاشتىرىش ھم، لغت توزىش دېگنى اېمىس البتە. ھر بىر لغت نىنگ منبعسى، دورى و ايشلەتگن مۇلفى (يازوچىسى)، انىق تلفظى، ھمدە سۆزلرنىنگ انىق مەنى معنالى (تۇغرى و كۆچمە معنالى) بۆلمەسى شرط. و اپنگ مەمى ھر بىر سۆز نىنگ گرامماتىك توصىفى (مىل، زمان، نسبت، درجە و باشقەلر)، يعنى، قىسى سۆز توركومى گە منسوبلىگى، سۆزلرنىنگ كېلىپ چىقىشى، ھر بىر سۆز نىنگ لىكسىك معنالى و باشقەلر كۆرسىتىپ بېرىلىشى طلب قىلىنەدى. بو سۆزلرنى لغتشناس عالملر معلوم مەن و منبعلردن اىزلب، تاپىپ الفبا ترتىبى گە كېلتىرەدىلر و اولر نىنگ گرامماتىك توصىفىنى بېرەدىلر. سۆزلرنىنگ تلفظى و قىسى معنالىدە (تۇغرى و كۆچمە) قوللىنىلگنى انىقلانەدى. سۆزلر لغتشناسلىك و تىلىشناسلىك نظرىەسى گە تطبىق قىلىنەدى. سۆزلىك توزىش دىن آلدىن كۆپل شاعر و يازوچىلر نىنگ يوزلب شەرى و نثرى كىتابلىرى سىنچىكلەپ اۋرگىنلەدى. تارىخى لغتلرنى توزىش دە تارىخى سۆزلرنىنگ ايتىلىشى (تلفظى)نى تۇغرى كۆرسىتىلىشى جودە مەم. بىتە تارىخى سۆزنى خۇدى بوگونگىسى دېك تلفظ قىلىپ يازىپ بۆلمەيدى. چۈنكە، ھمە دورلردە ھم كۆپچىلىك سۆزلر بىرخىل تلفظ قىلىنمەگن. سۆزلر تلفظ جەھتەدن اۋزگروچن بۆلەدى. ھر بىر سۆز بىر اثر كى اۋز مۇلفى گە اېگە. سۆز نىنگ ىرەتوچىسى خلق بۆلسە، اونىنگ بىرىنچى قوللاوچىسى شاعر و يازوچىلر، اىگىنچى مۇلفى اېسە، لغتشناس عالملر دىر.

توركى و اۋزبىك لغتچىلىگى نىنگ تارىخى محمود كاشغرى نىنگ «ديوان اللغات التورك» («توركى سۆزلر تۇپلىمى») اثرىدن باشلانەدى. بو اثر دە سۆزلر و اولر نىنگ گرامماتىك توصىفى و ىنە كۆپل باشقە خصوصىت و مسألەلرى حقيده معلومات بېرىلگن. «ديوان اللغات التورك» اثرى پروفىسور صالح مطلباف تامانىدىن اوچ جلد و ايندىكس طرزىدە 1961 يىل تاشكەنتدە نشر قىلىندى. محمود كاشغرىدىن كېيىن محمود الزمخشىرى اۋزبىك توركى لغتچىلىگى نىنگ رواجىگە سىلماقلى حصە قۇشگن بويوك عالم بۆلگن. زمخشىرى نىنگ بوساحەدەگى «اساس البلاغە» («بلاغت اساسلىرى») و «مقدمة الادب» («ادب نىنگ باشلىنىشى») اثرلرى اهمىت گە سزاوار. بولر عموم توركى تىللرى نىنگ مشترك مىرائى سنەلەدى. توركى تىللردە سۆزلىك يازىش عنەنەسى باشقە لغتشناسلر تامانىدىن اۋزلو كسىز دوام اېتىرىلىپ كېلدى. جملەدن اثىر الدىن ابوحنىان محمد غرناتى نىنگ «الادراك اللسان الاتراك» («توركى لرنىنگ تىلىنى توشىنىش») لغتى، مۇلفى نامعلوم «التحفة الزكية فى الغت التركيه» (؟)، «حلىة الانسان فى حلىة اللسان» (جمال الدىن احمد بن على بن مەنا محمد بن قىس)، محمد بن قىس خوارزمى تامانىدىن يازىلگن. «تبيان اللغات التركى على السان قانغلى» لغتى، مۇلفى نامعلوم «مجموع ترجمان توركى، عجمى، موغولى» لغتى، خليل بن محمد بن يوسف قونىالى نىنگ «ترجمان توركى و عربى» لغتى، ھندوشاه ابن سنجر صاحبى نخجوانى نىنگ «صحيح العجم»، مۇلفى نامعلوم «القوانين الكلىة لضبط اللغة التركيه» لغتى، قوام الدىن ابراهيم فارونى نىنگ «فرھنگ ابراهيمى يا شرفنامە منىرى» سۆزلىگى، اىتالىە و المانىە مىسونرلرى تامانىدىن يازىلگن «كودىكس كومىنىكوس» (توركچە - آلمانچە - لاتىنچە - فارسچە) سۆزلىك، ايكى تىللى «صحيح العجم» (فارسچە - توركچە) سۆزلىگى، «الدريە المودىة فى الغت التركيه» (؟) لغتى و اۋن بېشىنچى عصر دن كېيىن اولوغ نوايى نىنگ بركەلى ايجادىنى اۋرگىنىش و توشونىش آرقەسىدن اېسكى اۋزبىك تىلى بويىچە ىنە كۆپل لغتلر وجود گە كېلدى. مۇلفى نامعلوم «لغات علم الانشاء» (عثمانلى توركچە سى - عربى - فارسى) سۆزلىگى، «ابوشقە» («كېكسە، قرى اېر») لغتى، «ابوشقە» نىنگ قىسقۇرتىرىلگن ورىنتى اېسە، «خلاصہ عباسى» نامى بىلن نشر قىلىندى. طالع ايمانى ھروى نىنگ «بدایع الغت» («نادر سۆزلر»), محمد رضا خاكسار نىنگ «منتخب اللغت» («تئلنگن سۆزلر») مىرزا مەھدى خان نىنگ «سنگلاخ»

«تاشلى پېر»، محمد يعقوب چىنگى نىنگ «كېلورنامە»سى، منشى بدرالدين آقا توزگن «لغت مثلث» سۆزلىگى، «چىغتاچە - تورکچە» لغتى، «کلکتە لغتى»، فتح على خان قاجارنىنگ «بهجت اللغات» سۆزلىگى، «الفاظ جلیه فی بیان اللغات تورکیه» خواجه طبیب بخاری توزگن لغت، «تبیان نافع» (احمد عاصم غتابی توزگن ترجمه لغتی) «دقایق الحقایق» (احمد بن سلیمان لغتی)، سلیمان نىنگ «لغت چىغتایی و تورکی عثمانی» (چىغتاچە و عثمانلی تورکچە سۆزلىگى)، اسحاق خان نىنگ «سنه السنه» («آلتی تیل لی لغت»)، «لغت فضل الله خان»، اثرلری و باشقه لرنی كېلتیریپ اۇتیش ممكن. تورکی لغتچىلىك تارىخیده نصاب الصبیان (شعرى یول بیلن توزیلگن لغتلر) سیره سیده یازیلگن لغتلر هم انچه - مونچه نی تشکيل اېته دی. قاضی لطف الله بن یوسف توزگن «القاسمیه/القائمه» (عثمانلی تورکچە سى - فارسی)، شمس الدین احمد بن سلیمان بن کمال ادرنوی نىنگ «دقایق الحقایق» (عثمانلی تورکچە سى - فارسی)، «نصاب الصبیان» (تورکچە - فارسی - عربي) (؟)، «اختر کبیر»، «اختر صغیر» کبی اۇنلر شعرى یوسونده یازیلگن سۆزلىکلرنی سنب کورستیش ممكن. خلص، تورکی تیل لرگه بغیشلپ یازیلگن سۆزلىکلر روخطی انچه اوزون.

د) لیکسیکولوگيه (lexikos - لغت/ سۆزگه، logos تعليمات). تیل شناسلىک نىنگ بو ساحه سیده، سۆزگه تیل نىنگ مستقل بیرلىگى صفتیده قرهله دی. تیل نىنگ لغت ترکیبی اؤرگنيله دی. شونىنگدېک، بوساحده سۆزلرنىنگ کېلىپ چىقىشى، سۆزلرنىنگ معنا و معنا ترقياتی، سۆزلرنىنگ شکل و معنا مناسبتى تېکشیريله دی. سۆزلر و اولرنىنگ قوللش اسلوبلری تدقیق قیلينه دی. سۆزنىنگ باش و یسمه معنالىرى انیققلنه دی. مثن، کوز سۆزى آدم تنه اعضالریدن بیرینی بیلدیره دی. بو سۆزنىنگ تۇغرى معناسى. اېشیک نىنگ کوزى، درخت نىنگ کوزى دېلگنده، باشقه بیر نرسه نىنگ قسمینی انگلته دی. بو پېرده ینگى معنا حاصل قیلینگن، بونگه سۆزنىنگ کۆچمه معنالىرى دېله دی. اوزبېک تیلیده امونیم (یازیلیشى و تلفظی بیر خیل سۆزلر) سۆزلرنىنگ سانى انچه گینه، شونگه کوره، اوزبېک تیلیده سۆزلرنىنگ کۆچمه معنالىرى قلین. سۆز معناسى تورت خیل یول بیلن کۆچیريله دی:

1. میتة فوره (یونانچه، metaphora - کۆچیریش). بیر نرسه نىنگ، بېلگى نىنگ، شکل نىنگ، حرکت نىنگ نامینی باشقه سى گه اوز ارا اؤخششلىگى، اساسیده کۆچیریش گه (ا. ت. پ) میتة فوره دېله دی. مثن، باش آدم نىنگ باشى، تاغ نىنگ باشى، قول آدم نىنگ قولى، ایش نىنگ قولى (کۆپ محنت/ زحمت چىکماق)، بغير - آدم نىنگ بغيرى، وطن بغيرى (توغیلگن جای) یا که بغيرى کپنگ آدم (برچه بیلن کېلىشىپ يشه ییدیگن شخص)، یاقه کویلىک نىنگ یاقه سى، یول نىنگ یاقه سى (انیق مکان). دېمک، باش، قول، بغير و یاقه سۆزلر (ناملر) اوز ارا اؤخششلىک و بېلگى تاماندن تاغ، ایش، وطن و یول سۆزلریگه کۆچگن، ینگى معنا حاصل قیلگن.

1. میتة نومیه (یونانچه، metonym، ناملش). نرسه، حادثه لرنىنگ بیر- بیرى گه باغلیقلىگى اساسیده، بیر نرسه نىنگ نامى ایگینچى بیر نرسه نىنگ نامینی افاده اېته دی. مثن، بیر پياله چای ایچدیم اؤرنی گه، بیر پياله ایچدیم، دېب ایتيله دی. بابر شعرلرنی اؤقیدیم اؤرنیده، بابرنى اؤقیدیم، دېب ایشلتيله دی. میتة نومیه سۆزلرنىنگ ینگى معنا حاصل قیلشیده مهم رول اؤینه ییدی.

2. سینیکدوخه (یونانچه، synekdoch - بیرگه نظرگه توتماق). بیر نرسه نامى نىنگ باشقه بیر نرسه گه بوتون و قسم مناسبتى اساسیده کۆچیشی گه ایتيله دی (ت. ت. ایض. ل). مثن، بېش قولدېک بيلماق، عباره سیده قول سۆزى بو اؤرینه برماق معناسیده ایشلتيله ییتی. تیرناقه زار بولماق، عباره سیده، تیرناق سۆزى باله معناسیده قوللنه ییتی.

3. فونکسیه ناللیک جهندن (وظیفه داشلىک). بجره یاتگن وظیفه سى بیر خیل یا که اؤخشش بولگن ایگى نرسه دن بیرى ایگینچى سى نىنگ نامى بیلن اته لیشى. مثن، اؤق سۆزى ایلگرى یاى بیلن اته لیدیگن قورال معناسی بیلدیگن بولسه، حاضرگى کونده وظیفه سى گه کوره، پېر (زمین) اؤقى (مدار)، زمبرهک، جواز اؤقى کبی توشونچه لرنی همافاده له ییدی. بونده هم ینگى معنا حاصل قیلش کوزه تيله دی. اؤرگنیش موضوعی گه کوره لیکسیکولوگيه اوج تورگه اجره تيله دی:

1. تاریخی لیکسیکولوگيه (سۆزلرنىنگ تاریخی ترقياتی گه عاید).

2. توصیفی لیکسیکولوگیکه (سۆزلرنینگ معنا واسلوبیگه عاید).

3. قیاسی لیکسیکولوگیکه (قرینداش تیللرنی سالیشتیریپ اؤرگنیشگه قره تیلله دی).

لیکسیکولوگیکه ساحه سی اؤز نوبتیده ینه بیر نېچه بۆلیمگه اچره تیلله دی:

(1) فره زولوگیکه (یونانچه phrasis فره زه لوژی - عباره شناسلیک) ده - سۆز بیریکمه لری، کۆچمه معنالی سۆز و تورغون عبارهلر اوستیده تدقیق ایتیلله دی. بو حقه فره زولوگیکه بابیده مفصل سۆز یوریتیلله دی.

(2) ایتیمالوگیکه ایتیمالوژی (یونانچه، etymology > حقیقت، سۆز حقیقی معناسی + logos - توشونچه). تیلشناسلیک نینگ بو بۆلیمیده سۆزلرنینگ ایلدیزی و کبلیب چیقیشی تپکشیریلله دی. معلوم سۆز و مورفیم (سۆز نینگ اېنگ کچیک معنالی قسمی) نینگ حقیقی معناسی اؤرگنیلله دی. بو ساحه ده قدیمگی منبعلر اساسیده، سۆزلرنینگ شکلنیش تاریخی، سۆزلر تاریخن قنده ی ایتیلگنی (تلفظی) و قنده ی معناگه اېگه بۆلگنی خصوصیده توشونچه بېریله دی. شونینگدېک، تیلده گی سۆزلرنینگ شکل و معنالی اؤرتسیده گی اؤخششلیک و تفاوتلر حقیقه سۆز یوریتیلله دی. سۆزلر ایتیمالوژیک تحلیل قیلینه دی. معلوم بیر تیلده، سۆزلر قچان پیدا بۆلگنی، قنده ی یسلیشی، قیسی تیل سۆزی اساسیده، قنده ی معنا و شکل گه اېگه بۆلگنی انیقنله دی. ایتیمالوژی نقطه ی نظردن هر بیر سۆز نینگ لسانی و گراماتیک تاریخی بار البته. مثلن، سمرقند سۆز نینگ کبلیب چیقیشی (پیدا بۆلیشی) حقیقه محمود کاشغری نینگ «دیوان اللغات التورک» اثریده شونده ی ایضاح بېریله دی:

سمر + قند > سمر/سپمیر (سپمیز) = کته دېگنی. قند/ کند/ کیند (کینت) = شهر، یعنی کته شهر دېگن معنالی انگلته دی. ظهیرالدین محمد بابر هم اؤز اثری «بابرنامه» ده سمرقند سۆزینی سپمیر (سپمیز) کینت، دېب ایضاحلله دی. ینه شو سۆز نینگ ناعلمیاییتیمالوژی سی (کبلیب چیقیش) تاریخی هم بار:

عوام آره سیده سمر (یگیت) + قند (قیز) (ایگی سپویشگن انسان) کبی تلقین قیلینه دی.

غیرعلمی یا که اویدیمره ایتیمالوژیگه کؤره، حاضرگی روسیه پایتختی «مسکو» سۆزی، (ایریم آدملر آره سیده) کبلیب چیقیشیگه کؤره: (مست + کوپ) یعنی مستلر کوپ یشه پدینگن شهر (ناتوغری!) اوله راق بیان ایتیلله دی. شونده ی قیلیم ایستگن بیر سۆز نینگ علمی یا که ساخته ایتیمالوگیکه سی و اؤزگیش تاریخی بۆله دی. سۆزلرنی ایتیمالوژیک تحلیلیگه مورفیم ایلیمینتلر (عنصر) مهم رول اوینه ییدی. انیقراق ایتگنده ایتیمالوژی سۆز نینگ معناسینی آچیب بېریشده کومکله شه دی.

(ج) دیه لیکته لوگیکه (دیالیکتالوژی - لهجه شناسلیک).

تیلشناسلیک نینگ بو بۆلیمیده عموم خلق تیلی نینگ لهجه و شیوه خصوصیتلری اؤرگنیلله دی. تیل نینگ بو ترماغی هم اؤز اؤرنیده جوده کته ساحه حسابلنه دی. بو حقه دیالیکتالوگیکه بابیده به تفصیل توختله میز.

(چ) گراماتیکه (یونانچه، grammakē - اوقیش و یازیش صنعتی)

تیلشناسلیک نینگ بو بۆلیمیده، تیل نینگ گراماتیک قورولیشیگه خاص قانون - قاعده لر تپکشیریلله دی. سۆز نینگ شکل اؤزگیشی نی، سۆز بیریکمه لری و گپ نینگ قورولیشی و مضمونیگه کؤره تورلری اؤرگنیلله دی (اؤز. ت. گ. پ). گرامر اؤز نوبتیده ایکیگه بۆلینه دی:

1. مارفولوگیکه (صرف) 2. سینتکسیس (نحو).

گراماتیکه ده سۆز و گپ نینگ (جمله) توزیلیشی نظری اؤرگنیلله دی، تحلیل و تجزیه قیلینه دی.

(ح) سنتیستیکه (اسلوب شناسلیک).

بو ساحه ده یازمه نطق نینگ تورلی شخص یا که گروهلر تامانیدن تورلی اسلوبده یازیلیشی تپکشیریلله دی. مثلن، متلر، روزنامه و جریده اسلوبیده، رسمی، اداری، بدیعی اسلوب و علمی اسلوبلرده یازیلله دی. شو جریان بیلن باغلیق تامانلر و فرقلر تیل نقطه ی نظردن علیحه آلیب قره لله دی، اؤرگنیلله دی. بو حقه نطق اسلوبلریگه قهره نگی.

(خ) پونکتاسیه (تینیش بېلگیلری).

نطق توزیشده یعنی، گپ و جمله یازیش پیتیده تینیش بېلگی (علامت) لرینی قنده ی قوللش مسأله سی اؤرتگه چیقعه دی. پونکتاسیه سۆز و گپلر آره سیده تینیش بېلگیلرینی قوللش قاعده لری حقیقه بحث یوریتیلله دی. تیلشناسلیک نینگ بو بۆلیمی اؤز نوبتیده ینه بیر قنچه تار ساحه لرگه بۆلینه دی. یازمه نطقده تینیش بېلگیلری کته رول اوینه ییدی. اولر گپنی

توغرى يۇلتىزىش، انىق افادەلشە فعال قىتىشەدى. تىنىش بېلگىلىرى بىان قىلىنەياتىگن فېرلرنى بىر تىزىمگە سالەدى. گېنىنگ معناسىگە تائىر اۆتكەدى.

شونى ايتىپ اۆتىش لازىمكە، يۇقارىدە گېپىرلىگن تىل ترمافلىرى، عمومى، تىلدەگى كۆپلىب مسائلەر معما صفتىدە، تىلشناس عالمر تامانىدن عليحدە تدقيق قىلىنەدى و شو بارەدە علمى ايشلر يازىلىپ، اولر انستىتوت، يونيورستى و قطار علمى مركزلردە انەشو تدقيقات ايشلرى حمايه ايتىلەدى. علم يۇلىدە قىلگن محنتلىرى طفىلى تىلشناس عالمر مناسب علمى درجەلرگە سزاوار بۇلەدىلر.

تىل حقيده توشونچه

تىل توشونچهسى تار و كېنگ معنالردە توشىنىلەدى. تار معنادە، تىل انسان اناتوميه (تنه تۈزىلىشى) سىدەگى، آدم اعضالرىدن بىرىنىنگ نامى. كېنگ معنادە اېسە، تىل آدملىر اۋرتەسىدەگى علاقه (رابطه)، معاملە، سۆزلىشوو، ارەلشوو قورالى (واسطەسى) دىر. تىل ياردەمدە كىشىلر اۋز فېرلرىنى، تورلى - تومن حس - تويغولى و خواھش- ايسىكلرىنى بىان قىلەدىلر، افادە اېتەدىلر. انسانىتىنىنگ تىز رواجلىشىدە تىل بى قىاس درجەدە رول اۋىنەگن. تىل پىدا بۇلگندىن كېين جمعيت هم تىز رواجلە بارگن. شونىنگ اۋچون تىلنى جمعيتسىز، جمعيتنى تىلسىز تصور قىلىپ بۇلمەيدى. شونگە كۆرە تىل اجتماعى حادثە دېب تەرىقلەندى. تىلنى بىرتە شىخس يردەتمەيدى، بلكە او بوتون جمعيت اشتراكىدە اۋسىپ، ترقىلىپ، رواجلىنىپ، بايىپ و يىگىلىنىپ بارەدى.

تىل كىشىلىك جمعيتىدە محنت طفىلى وجودگە كېلگن. آدملىر اۋز ارا احتىاجلىرىنى قاندىرىش اۋچون دستلب سېزىش، فېرلش، كېين اېسە شو فېرلرنى باشقە لرگە يېتكىزىش گھايىتىلگن. دېمك، تىلنىنگ پىدا بۇلىشىگە تورىكى بۇلگن نرسە، بو احتىاج و محنت بۇلگن. علمى تەرىف بىلن ايتىگندە، تىل - نطق تۈزىپ، فېر، تويغو - ايسىك كېلرنى افادە قىلىشە خدمت قىلەدىگن تاووشلر، سۆز و سۆز بىرىكمەلىرى ھمدە گرامماتىك واسطەلر تىزىمى. دېمك، تىل واسطەسىدە انسان نىنگ سۆزلىشوو قابىلىتى يۈزەگە چىقەدى. تىل زمىنىدە فېر، سۆز، عبارە، بىرىكمە ھمدە گپ (جملە) ياتەدى. ايتىلەياتىگن فېرلرىمىز انەشو قالبگە (تىلگە) سالىنەدى و باشقەلرگە يېتكىزىلەدى. فېر، تىل محصولى يا كە عىن، تىلنىنگ اۋزى دىر. باشقەلرگە يېتكەندە تىل كىشىلرنىنگ ماذى - معنوى احتىاجلىرىنى قاندىروچى واسطە دىر. جمعيتدە كېچەياتىگن ھر قندە اۋزگىش دستلب تىلگە كۈچەدى. بو اۋزگىشلر كۆپراق تىلنىنگ لغت قىلمىدە نمايان بۇلەدى. نطق تاووشلرى، گرامماتىك واسطەلر سۆزنى شىكللەندىرەدى.

بوندىن تشقىرى، آدملىر تىلنى تورلى معنالردە قۇللىب تەبىر اېتەدىلر. مئلن، قوشلر تىلى، حيوانلر تىلى (بىدىعى ادبىياتدە)، اۋسىملىكلر تىلى، موسيقى تىلى، شعر تىلى، صنعت تىلى، اىچكى تىل (روحى كېچىنمەلر)، بالە تىلى، ايماد اشارە تىلى و ھكذالر. عمومى قىلىپ ايتىگندە، تىل دېب، مخصوص بىر تىزىم صفتىدە آدملىر آرەسىدە تاووشلر ياردەمدە خبر يېتكىزىشگە ايتىلەدى. شونىنگدېك، تىل ارثى و ازلى بىر قورلىمە هم دىر.

تىل حقيدەگى تصورىنگىزنى بايىتىش معناسىدە، قويدەگى عبارەلرنى كۆزدن كېچىرەيلىك. بو عبارەلرگە اهميت قرەتىنگ. اۋندە سۆز انسان اناتوميهسى حقيدە اېمس بلكە فېر حقيدە بارماقدە:

1. تىلى اچىق، 2. تىلىچۈچىك، 3. تىلىاۋتقىر، 4. تىلىدنتاپماق عبارەلرى نىنگ بىرىنچىسىدە قھر و غضبىنى، ايكىنچىسىدە مېربانچىلىكنى، اۋچىنچىسىدە ناطقلىكنى و نهايت تۇرتىنچىسىدە اېسە، اۋىلەمسدن گېيرماق يا كە بىرار- بىر كۆرگۈلىككە دوچ كېلماق كېي فېر و خلاصەلر بارلىگى معلوم بۇلەدى يا كە كىشىدە شۈندە تصور توغدىرەدى. كۆرىپ تورگىنگىزدېك، كېلتىرىلگن تورغون عبارەلرنىنگ برچەسى تىل واسطەسىدە افادەلنگن. بو اۋرىندە گپ تىلنىنگ فرەزلۈزىك (آلدىندىن تۈزىپ قۇيىلگن برقرار عبارە) خصوصىتلرى حقيدە گپ بارەيىدى. تىل دېلىگندە، داىما، اونىنگ معنوى تامانى كۆز اونگىمىزگە كېلەدى. عىشىر نوایى تەرىفى بىلن ايتىگندە، تىل انساننى معنوى كمالات چۇق ۋسىگە كۆترگن شرىف ذات دىر. شاعر نظرىدە انسان «گوهر شرىف» (فېرلاۋچى) ذات دىر.

انساننى تىل اىلەدى جدا حيواندىن،

بىل كە، گھرى شرىفراق يۇق اندىن.

باشقه تاماندن تیلنی انسانلر اؤرتەسیدەگی مناسبترلری اوشلۇب تورۇچیشرطلی اجتماعی کپلیشوو، بېلگیلر تیزیمی دېب هم تعریفلش ممکن. بو تعریفده کۆپراق هر خیل بېلگی و علامتلر کۆزدە توتیلەدی. مثال اوچون ھەیداوچیلیکنی ترتیبگە سالوچی بېلگیلر، ھندسە شکیللری، کیمیا علمیگە عاید هر خیل فورموللر، دولت و کمپنیلر تمانیدن قبول قیلینگن رمز، دولتلر نشانلری و باشقلر هم اؤز نوبتیدە تیلدیر. یعنی شرطلی بېلگیلر تیلیدیر. اولر هم فکر و معلومات تەشبییدی، شو شکیللر و بېلگیلر معلوم بیر فکرنی انگلتیب تۈرەدی. انسان تیلی تیریک، طبیعی تیل بۆلسە، اوشبولر یسمە تیل سنەلەدی. هر ایکلەسی هم آدملر ارا معاملە و ارەلشووگە خذمت قیلەدی. خلاصە قیلیب ایتکندە، تیل - ملت بېلگیسی، خلق نینگ اۆتمیشی، ترقیاتی و کپلەجک کۆزگۆسی هم دیر. تیل - کتە معنویبایلیککە کیرەدی.

شو اۆریندە اسپیرانتو Esperanto تیلی خصوصیدە ایگی آغیز معلومات بېریب اۆتەیلیک. خلق ارا اسپیرانتو تیلی 1887-ییلی ورسالیک دوکتور ل.ل. زمینگوف تمانیدن یرەتیلدی. اوشبو صُنعی تیل نینگ سۆز یستلیشی، گراماتیک قورولیشی اگلیوتیناتیف (اۆزکە قوشیمچەلر تیرکب یازیلەباتکن تیللر- اورال - آلتای تورکومی) گە اساسلنەدی. اۆرگنیلیشی آسان بۆلگن بو تیل ساخته تیل بۆلیب، علمی ساحە لردە جهان مدنیتی نی اۆز ارا انگلشگە کتە اولوش قوشیب کپلماقده. بو تیلدە منە بو تۆرت:

(q,w,x,y) حرف قوللەنیلەیدی، اوندە منە بو آلتیتە قلیاچەلیک حرف $\hat{c}$, $\hat{g}$, $\hat{h}$, $\hat{j}$, $\hat{s}$ موجود اسپیرانتو تیلیدە منە بو جملە:

Mi amas vin	Amas mi vin	Vin mi amas
Mi vin amas	Vin amas mi	Amas vin mi

«مپن سیز/سپنی سبۈەمن»- دېگن معنای بیلدیرەدی.

اسپیرانتو تیلی لاتین یازویدن نسخه آلیش یولی بیلن یسلگن بۆلیب، 28 حرفدن تشکیل تاپگن. بو تیل 1955-ییلی یونسکو طرفیدن خلق ارا تیل صفتیدە قبول قیلیندی.

تیللرنینگ پیدا بۆلیشی

دنیا تیللری نینگ پیدا بۆلیشی حقیقە خیلە - خیل قرەشلر موجود. انسان تیلی حقیقەگی دستلېکی معلوماتلرنی دینی متنلر بېرەدی. شو منبعلردە قید قیلینیچیچە، باشدە بیر یوزیدە بیر تیل موجود بۆلگن، آدملر انەشو یگانە تیلدە سۆزلشیشگن، او هم بۆلسە آدم آتە تیلی - عبری تیلی بۆلگن دېب ایتیلەدی. باشقلری دنیا تیللری اصلیدە بابلدن ترقلە باشلەگن دېشەدی. و ینە ایریملری آدمزاد تیلی نوح پیغمبردن باشلنگنیگە اورغو بېرەدیلر. علیشیر نوایی هم بو مسألەدە دینی تاماندن یاندە شەدی. بو ادّالرنی فقط دینی، مذهبی قرەش دېب بهالاش ممکن خلاص. چونکە، انسانیت بوندن ارەنگ 6-7 مینگ ییل آلدینگینە تاپیلگن اېمس دە. بشریت تاریخی جودە قدیمی بۆلیب، انسان بو گونگە یبتگونگەچە بیر نېچە میلیون ییلنی باسیب اۆتگن، جودە اوزون - اوزاق طبیعی جریانلرنی باشدن کپچیریشگن. شونگە قرەمی، تیللرنینگ وجودگە کپلیشی حقیقە تورلی بېرلردەگی قوم و قبیلەلر اؤرتەسیدە ینە تورلی- تومن قرەشلر موجود بۆلگن. شولردن ایریملرنی کپلتیریپ اۆتەمیز.

ھیرودوت قلمیدن قالگن روایت

یونان تاریخچیسی ھیرودوت نینگ یازیشیچە، فرعون تیللرنینگ کپلیب چیقیشینى بېلیش اوچون انتیفە بیر تجربە اۆتکزه دی. فرعون ھلی تیلی چیقمەگن ایگی اېشیتمس کر و تیلسیز ساقاو بالەنی فرعون آلدیگە آلیب کپلیشگە بویورەدی. تیلسیز بو گودکلرنی خاص بیر شرایطدە اؤستیرەدیلر. بیر مدت اۆتیب گۆدکلرنی فرعون قاشیگە اېلتەدیلر. بالەلردن بیرى ایلکبار BEKOS گە اؤخشەگن سۆزنى تیلگە آلەدی. بو سۆز اؤشە زمان تیلیدە فریجیە یعنی «نان» معناسینی بېرگن. بوندن خلاصە چیقرب، فرعون آدملر بیرینچی بار «نان» سۆزینی ایشلتگن دېگن فکرگە بارەدی.

هندولردن بېتېب كېلگن روایت

هندولرگه كوره، تیل لر Wata درختیدن ترقلیشگن اېمیش. اولرگه باقه، برهما (هندولرنینگ مطلق تنگریسی) مغرورلنېب، آدم لرگه سایه - سلقین سالیب تورگن دانش (بیلیم) درختینی اتهیین کبسیب تشلهیدی. انسانلر برهمانینگ مهرسیزلیگیدن آچیقلنېب، بیر یوزیگه توم - ترهقی بولیشیب ترقلیشیب کپتهدیله. بیلیم درختیدن انسانلر و اولرنینگ عادت اودوملری همده تیلی ترقله باشلهیدی.

مرکزی امیریکه توب اهاالیسیدن قالگن روایت

بو بیردهگی توب اهاالی اورتھسیده، باشقچه روایت یوردهدی. قدیم زمانلرده اولر ایگینچی یعنی، نریگی دنیا (اولومدن کپینگی حیات)لری ویران بولمسلیگی اوچون (Zacualli) نامیبیلن بیر مستحکم و یوکسک توغ(منار) قوریشهدی. شو قورغان اولرنینگ تیل رمزی حسابلنگن. کوپ زمانلر اوتیب اولر بیر- بیرلرینی توشینمه ی قاله دیله. تیل لری اوزگرب، هر یاققه ترقلیشیب کپتهدی.

علمی روایت و قرهشلر

علمی تخمینلرگه قرهگنده، بوندن 4.5 میلارد ییل آلدین کته پارتلش نتیجهسیده، بوتون بارلیق جملهدن آنه زمین وجودگه کپلگن. شوندن کپین بیر میلارد ییل دوامیده بیر کزهسی اوز وجودیگه حیات لباسینی کییگن. انسان اجدادلری بیر یوزیده پیدا بولیب حیات باشلهگنلری بیریریم میلیون ییل آلدینگه باریب توتھشهدی. ایکی یوز مینگ ییل بورون بوگونگی آنگلی انسان افریقاده یشهی باشلهگن. انسان تیلی نینگ پیدا بولیشی هم جوده مرکب جریان. سوزلشیش و آغزهکی نطقدن فایدهلنیش حادثهسی، بیر یوزیده کمیده بوندنیوز مینگیل آلدینگه باریب یپتهدی. شونینگدک، انسانلر بپش یوز مینگ ییل ایلگری اوقیشنی بیلشگن. انسان قولی بیلن یسلگن نیزهله یاشی 40-50 مینگ ییلگه یپتهدی. معلوم بولگنیدک، قدیمی لیگی جھتیدن تورت یوز ییلگه یپتهیاتگن اوشه زمان قورالی آلمانیهدن تاپیلگن. منبعلرده ایتوی (افریقا) اولکھسیده ابتدای دین یا که مذهب لر نینگ تاپیلگنیگه بیر یوز آلتیمیشمینگ ییل بولگنی علمی تصدیقلنگن. کیشی لر یوز مینگ ییل اول بلیق اولش بیلن شغللنگن. ساحه عالملری بو دورلرگه کپلیب، آدم لر آغزهکی نطقدن بهره مند بولگن بولیشلری کپرهک، دهب ایتماقدلر. بو جریانلرده آدم ذاتی فکرلب، میهرلیده چیزمه و دیزاینلر یرهته آلیشنی بیلشگن و اولردن اوزلرینی حمایه قیلیشده فایدهلنگنلر هم. تیل بیلن یازوو بیر- بیرگه چمبر- چس باغلنگن. اول تیل پیدا بولگن بولسه کپین یازوو وجودگه کپلهدی. یازوو تاریخی حقیده گپ کپتگنده شونی قید قیلیش کپرهک، یازوونینگ دستلبکی شکلی هر خیل علامت و بیلگی لر کورینیشیده بولگن بولسه، اونینگ کپینگی دوری تصویر ی خطلر بیلن ایضاحلنهدی. تصویر ی خطلردن کپین اوی فکرلرنی یازیب آلیش خطی اوندن سونگ سوزلرنی بیتیکلرده قید ایتیش یازوو ی نهایت، تاووشلرنی یازیب آلیش خطی وجودگه کپلگن.

تیل نینگ پیدا بولیشیگه عاید ایریم نظریه قویدهگیچه:

Ding-Dong نظریهسی

بو نظریهگه کوره، انسان تیلی نیگیزیده «دینگ - دانگ» تاووشلری یاتهدی. بو قرهشنی یاقلاوچیلرگه کوره، طبیعتده بیرینچی بولیب آدم لر انه شو تاووشلرنی تیلگه آلیشگن. خودی، اوزبیک تیلیدهگی: شیر- شیر، گوپ - گوپ، تق - تق، شپ - شپ کبی تقلید سوزلرگه اوشب.

ینه بولردن تشقری Bow-Pooh, Ta-Pooh, Ho, Ta-He-OhYo, Uh نظریه لری هم موجودگه، اولرنینگ بری اوشه تاووشگه تقلید نظریهسی گه باریب اولنهدی. بیراق، ایریم روحشناسلر: قلابلیک، اوغریلیک، الداچیلیک انساننی سوزلشگه اوندگن دپگن فکر لرنی هم ایلگریگه سورده دیله. (انتیرنیت معلوماتلری)

دنیا تیل لری

2012- يىلگى حساب - كىتابلارگە قىرغىندە، يېرىم يۈزى اھالىسى نىنگ سانى يېتتى مىلياردگە يېتىگن. شو كۈنلەردە جھانده 1300 خلق و اپلت استقامت قىلىپ كېلماقده. يونسكو معلوماتلىرىگە قىرغىندە عىن پىتدە دىيادە انسانلر تخمين 5600 تە تىلدە سۆزلەشەدىلر. بعضى منبەلەردە دىيادە ھەسسى بۇلىپ 7000 تېۋرەگىدە تىل موجود دېيەلەدى. شۇندىن 200 تىل نىنگ ھەر بىرىدە بىر مىليوندىن ئارتىق، 70 تىل نىنگ ھەر بىرىدە بېش مىليوندىن كۆپراق، فقط 13 تىل نىنگ ھەر بىرىدە 50 مىليوندىن ئاشەراق اھالى سۆزلەشەدى. قالگنلىرى نىنگ ھەر بىرىدە ۱۰۰ مىليوندىن ئازراق كىشى كېلەلەدى. بىرگىنە قىفقا ز تاغلىرىدە جايلىشىگن داغستاندە بىر مىليون خلق 40 تە تىلدە سۆزلەشەدى. بو تىللىرىنىڭ رواجلىنىش درجەسى، جمعيتدە تۈتگن ئورنى، سۆزلىشىۋوچىلىرى نىنگ سانى تورلىچە دىر. (200-100) كىشىدىن تەشكىل تاپگن قىبىلە نىنگ تىلى ھەم، يۈز مىليون خلق كېلەلەشەياتگن تىللىر ھەم غلىدە تىل سەلەلەدى. بو تىللىر گلوبال (دىنيا مىقياسىدە يۈز بېرەياتگن كېسكىن، ايورولىشىلر) ئۆزگىرىشلر دورىدە، يەنى كەتە سىرەتلەردە رواجلىنىپ بارەياتگن تېخنىلورى عصرىدە، يىمىرىلىش و توگى بارىش جريانىنى باشدىن كېچىرماقدهلر. چەلەلەب ايتىشلرىچە، بوتىللىرىدىن ايرىملىرى توگى، ايرىملىرى اولردىن 40% ئۆلىش ياقەسىگە كېلىپ قالگن. رىقملەردە كۆرسىتىلىشىچە، كېيىنگى يۈز يىللىك دە دىيا تىللىرىدىن 80% بە تمام توگەيدى. يەنە شو آردە بىرگىنە آسيا قارەسىدىن 59 تە محلى تىل نابودلىككە يۈز تۈتەلدى دېيىلماقده. عالملىرىگە كۆرە، بارىپ - بارىپ كۆپى بىرماق بىلەن سىرلى تىللىرىگە يىشە قالەلەدى، باشقىللىرى ۱۰۰۰ بۈتۈنلى يۇقاليپ كېتەلەدى.

بو حالت نىنگىزگە قاقىپ چىقىشىگە علم - فن، تېخنىلورى نىنگ شەت بىلەن رواجلىنىشى سەبب بۇلىپ كېلماقده. دىنيا مىقياسىدە انگلىس، ھىسپانىيە و فرانسە تىلى يېتەكچى موقعىنى اىگىلەپ ئالىشى مەمكىن. كېزى كېلگەندە، شۇنى ھەم ايتىپ ئۆتىش كېرەككە، افغانستاندە يىشە كېلەياتگن ئۆزبېكلىرىنىڭ تىلى ھەم ئىچە گىنە تەشۋىشلى احوالگە توشىپ قالگن. بولرىنىڭ تىلى ھەم يىمىرىلىش دورىنى اللەقچان باشلەپ يۈبارگن. ھازىر پىتگە كېلىپ بو تىلگە نىسبەتەن بۆلەياتگن اعتبارسىزلىك، ئۆزبېك تىلى نىنگ توگى، يېتتىشى جريانىنى تېزلىتىرماقده. شۇنىسى قىۋانلىككە، قىنەلەپ، ئېزىلىپ بۆلسەدە، عادى خلق يىشە كېلەلەيدى. عوام خلق تەلشىپ، تارتىشىپ ئۆز تىللىرىدە سۆزلىشىپ كېلماقدهلر.

ئۆزبېك تىلى نىنگ بو ۋەجەتگە كېلىشىگە اوغان (افغان) ھىكمەرانلىرى نىنگ رولى كەتە بۆلگن و بۆلماقده. اولر اتەيىن، ئۆزبېك تىلى نىنگ رواجلىنىشىگە تۈگەنەق بۇلىپ كېلىدلىر. ئۆزبېك تىلى افغانستاندە سۆزلىشىۋو تىلدىن نرىگە ئۆتەلمەدى. شۇنىڭدېك، يەقىن - يەقىن ئۆتمەشگچە ئۆزبېك تىلىدە درسلىكلر، نىشرات، رادىو ئېشيتىرىشلر ھەمدە تلوۋىيون كۆرسەتۈرلى تەشكىل قىلىنمەي كېلدى. ھازىرگى كۈندە ھەم احوال اولگىسىدىن ئىچەلىك فرق قىلمەيپتى. بۈككى مەنسەپلر افغانستاندە استقامت قىلۇچى ئاز سانلى ايتلر، جەلەدىن تۈركىي خلىقلر اينىقسە، ئۆزبېكلر تىلىگە قەتئىي ظەم بۇلىپ توشدى. بو جريان ھلى بېرى تۈختەياتگنلەرگە ئوخشەمەيدىگن كۆرىنەلەدى. بۈندە ۋەجەتدە افغانستانلىك ئۆزبېكلر باشقىلەرگە تىللىرىگە ھەم قىلگنلىككە، ئۆز تىللىرىنى مادى، مەنۋى ھەم قىللىشلىرى كېرەك و شەرت. بۈندە شەرقلى ايشنى ھەملىگە ئاشىرىشاۋچون ئۆزبېك ضىالىللىرى كەتھبىر استراتىيى ئېشلىپ چىقىشلىرى ضرور. يۇقسە بو تىل ھەم تىز آردە زوالگە يۈز تۈتىپ آردەن كېتىشى مقرر.

تىل ھەم باشقىلەر اجتماعىي ھادىلەرگە ئوخشەپ ئۆزگىرىش، يىنگىلىنىش و بايىش جريانىنى باشدىن كېچىرەلەدى. تارىخ ئۆزەندە (آقەمىدە) ھەملىنمەسلىك عاقبەتدە كۆپلەپ تىللىر زوالگە يۈز تۈتگنلىكى بىلەنمىز. تارىخ ھەملىنمەدە بو ھادىلەر كۆپ بارە كۆزەتلىگن. اينىقسە، افغانستان شرايطىدە، اوزاق ئۆتمەشكە، كۆپلەپ تۈركىي قىبىلەلر مەثل: چارايماق، فېرۈزكۈھى، جەمشىدى، تايمنى، تاتارلر، غۇرى، افشارى، خەلج، ايماق، تېمورىلر (ھراتدەگى) موغوللر، ھزارەلر ئۆز تىللىرىنى يوقا قىلىپ باشقىلەر بىر ايتتىك تىلىدە سۆزلىشەياتگن بۇلىپ قالگنلر. بو سەللى جريان مەنطقە بۆلىپ، ھىندوستان و پاكستاندەگى قوملەرگە ھەم ئۆز تەتئىرىنى ئۆتكۈزەلەلمەگن. تارىخىي مەھاجرتلر سەببلىۋاشە يۈرتلەردە (ھىندوستان و پاكستان) ئۆتراقلىشىپ قالگن ئۆزبېكلر و باشقىلەر تۈركىي قوملر، ئۆزگە بىر تىل وكىلىگە ايتىلىپ قالگنلر. ايراندە ھەم ئاز سانلى ايرىم تۈركىي ايتلر فارسلىشىپ قالگنلىكى بىلەنمىز. تۈركىي قوملردىن تەشقىرى عربلر، يەھۇدىلر (ايران و ئافرىقا سىيادە) و باشقىلەر ئۆز تىللىرىنى يوقا قىلىپ يوقا قىلىپ بۆلگنلر. دىنيا مىقياسىدە ھەم شۇندە ۋەجەتگە مەبلە بۆلگن تىللىر يۇق ۱۰۰۰ بولرىنى كېلتىرىش مەقسەت تىللىر ھەملىگە استىگە ئېلىنىشى و رواجلىنىشى كېرەك دېگن غايەنى ايلگىرىگە سۈرىشەلەلر.

تىل و جمعيت

تیل کیشی لر اؤرنه سیده معامله، مناسبت اؤرنه تیش اوچون کؤمک قیله دیگن اېنگ مهم واسطه دیر. تیل آرقلی وجودگه کپلگن علاقه و مناسبت اساسیده انسانیت جمعیتی شکللندی. دېمک جمعیت نینگ رواجلنیشیده تیل نینگ رولی بغایت کته دیر. تیل سیز جمعیت بؤله آلمه گنی سینگری، جمعیت سیز تیل هم موجود بؤله آلمهیدی. تیلنی بیتّه آدم وجودگه کپلتیرمهیدی، شونینگ اوچون تیل بیر کیشی گه خدمت قیلمهیدی. تیل اجتماعي حادثه سنهلهیدی. او بوتون جمعیت گه خدمت قیلمهیدی. جمعیت دن تشقیده اونیب اؤسگن انسان باله سی تیل سیز کته بؤلهیدی. او اؤشه اطرافیده کورگن، اېشیتگن و اؤرگنگن تیلی (ایما- اشاره، حیوانلرگه خاص تاووش چیقاریش) واسطه سیده باشقه لر بیلن مناسبت گه کیریشهیدی. تیل یشاوچن بؤلهیدی، او تیریک بیر اورگانیزیم گه اؤخش، قراو، پرورش و حمایه گه محتاج. شونینگدېک، اگر تیل حمایه سیز قالسه، صحنه دن یوق بولیب کپتیشی هم هیچ گپ اېمس. اجتماعي تلاتوپلر آدم لرگه منفی تاثیر قیلگنی کبی، تیلنی هم چپتلب اؤتمهیدی. تیل اؤلیش و نابودلیکک یوز توتیشی ممکن. شو باعث تیلشناسلیکده اؤلیک تیل توشونچه سی حقیده گپیریهیدی. دنیاده اؤلیب کپتگن تیل لر سانی آزا اېمس.

تیریک و اؤلیک تیل لر

یشب تورگن دوریمیزده مادی و معنوی احتیاج لریمیزگه خدمت قیلوچی تیل لر تیریک تیل لر دېب یوریتیهیدی. عین پیتده هیچ بیر خلق و ملت اوچون اجتماعي علاقه واسطه سی بولیب خدمت قیلمه یاتگن، بیراق، قالدیق لری بیزگه بیتیب کپلگن تیل لرگه اؤلیک تیل دېب ایتیهیدی. مثلاً، تخار تیلی، خوارزم تیلی، سانسکریت تیلی، هزاره تیلی، سومر(اورال - آلتای تیل لری بیلن فرداش) تیلی، پهلوی تیلی، لاتین تیلی و باشقه لر انه شو اؤلیک تیل لر قطاری گه کیرهیدی. قید قیلیب اؤتیلگن تیل لر دن ایریم لری بیر زمانلرده اؤز یازووی گه اېگه، گورکیره ب رواجلنگن و اؤزیدن پارلاق ایز قالدیرگن تیل لر بولیشگن. علم - فن نینگ کپنگ قولاج یاییب رواجلنیشی ینگ ینگ اتمه و سؤزلرنی میدان گه آلیب چیقعهیدی. بونده ی اتمه و توشونچه لرگه اېگه بؤلمه گن، یا که تیلیده مقابیلنی یره ته آلمه گن توغمس تیل لر وکیل لری کته تیل لر دن استفاده قیلیش گه اینتیهیدی. باشقه تاماندن کته - کته اوروشلر طفیلی کچیک و آزا سانلی تیل لر وکیل لری پراگنده لیکک یوز بوریش گه مجبور بؤلهیدی؛ تیل لر ی هر تاماندن قیسو وگه آلینهیدی؛ حکمران تیل تاثیر آستیده قالیب کپتهیدی. اېنگ مهمی تجاوزکار سیاست و یکه حکمران گروه باشقه تیل لر نی اجتماعي رواجلنیشی اته یین توغهناق بولیب تورهیدی. منه شو عامل لر تیل لر نینگ اؤلیب کپتیشی گه آلیب کپلیشی ممکن. بونگه افغانستانده آزا سانلی تیل لر (پامیر تیل لر ی) یخشی مثال بؤله آلهیدی.

تیل و یازو

یازوو- حرفی شکل لر تیزیمیدن عبارت بولیب، نطقنی (گپنی) قاغذا یا که باشقه بیرار بیر نرسه و بویومده عکس ایتیریش گه خدمت قیله دیگن واسطه دیر. یازو معلوم قاعده گه سالینگن بېلگی، شکل و خطلرده نمایان بؤلهیدی. یوقاریده ایتگنیمیزدېک، یازوونی کؤرمیز، یازهمیز و اوقیمیز. یازو کیشی لیک جمعیتی نینگ رواجلنیشی گه کته اولوش قوشیب کپلگن عامل لر دن سنهلهیدی. حرفلر اختراع قیلینیشیدن آلدین آدم لر اؤز نطق و فکر لرینی، حیوانلر تهریسیده، تاش و یاغاچلرده، عکس ایتیرگنلر. شونینگدېک، کیشیلر اؤز ارا مناسبتلرده، تورلی فکر و معلومات المه شیشده، چیزمه لر، ایما- اشاره، تمثال، ابتدایی اؤلچاو بیرلیکلریدن (بوی، برماق، بېل، آدیلم(قدم)، قولاج، بېلک، قریچ، تیزه، بۇغین، تیرناق، مش، قولتیق، بۇیین، هاووج، اېتک، بخیه، اؤق؛ اؤتمیش کیشیلر ی هر نرسه و حادثه لر نی اؤلچشده بۇیلگن ایلر، بویوم، ایدیشلر توشونچه سیدن فایده لنیشگن. مثال: بیر قاپ اون، بیر قولاج ارقان (ارغمچی)، بیر قریچ متاع، بیر پقیر(سطل) بوغدا ی بیریکمه لر ی ایشلتیلگنده سؤزلاوچی، تینگلاوچی و اؤزگه شخص(مېن، سېن، او) آره سیده قنده ی دیر اؤلچاو آرقلی معامله، مناسبت اؤرنه تیل گنیدن دزک بېریب تورهیدی. دېمک، شو طرزده آدم لر اؤز کونده لیک احتیاجلرینی حل قیلیب کپلیشگن. «قورغاندین دریا بیر اؤق آتیمی بؤلغای (مسافه)»- دېب یازهدی بابر اؤز «بابرنامه» اثریده. بوندن تشقیری، اؤتمیش آدم لر ی جمعاوچی ساتلرنی افاده قیلپ کؤرسته دیگن سؤزلر یاردمیده هم اؤز ارا معلومات آلیشگن. انه شو سانلر معلوم بیر معنا تشیگن، واقعه - حادثه لر حقیده معلوماتلرنی افاده له گن. بولر نینگ بری تیل یاردمیده رویابگه چیققن و علاقه واسطه سی بولیب خدمت قیلگن.

اۆتمیشده، تورکي خلقلرنینگ اۆز یازوولری بۆلگنی تاریخدن معلوم. بېشینچی میلادی عصردن آلدین تورکي خلقلر اۆز مدنی حیاتلریده قندهی یازوودن فایدهلنگنلیگی حقیده انیق، بېترلی معلوماتلر موجود اېمس. بیراق، میلاد دن آلدینگی دورلرده هونلر، کوشانیلر، یفتلر (آق هونلر) دولتلری، گلب یشنهگنی تاریخدن معلوم. بو دولتلر اۆزلریدن کته مدنیت یرهتیب قالدیرگنلری حقیده هم منبعلر شهادت بېردهی. بیزگچه معلوم بۆلگن بیتیکلردن اېنگ قدیمگیسی (8-5) میلادی عصرگه تېگیشلی دیر. بو یازوو تورکي شناسلیکده اورخون یازووی یا که «رونیک» دېب یوریتیلدهی. بو یازوو قدیمگی تورکي تیللردوریگه تېگیشلی بۆلگن.

اورخون یازووی

بو بیتیک شکلیگه ینیسی (آنهسای) یا که رونیک (یشیرین) یازووی نامی بېریلگن. اۆنگدن سؤلگه (چپگه) قرهه یازیلگن تورک خاقانلیگیگه تېگیشلی بو یازوو 19- عصر باشلریده اورخون - ینیسی (آنهسای) دریاسی بویی، طلس، موغولستان و قیرغیزستان حدودلریدن تاپیلدی. قبرتاشلریده اویب یازیلگن اوشبو بیتیکلر، تورک خاقانلری، (نواپی اولرنی منگو قان دېگن - ایشانچ) شهزادهلری مقتاویگه بغيشلنگن متلرنی اۆز ایچیگه آلهدی. اوشبو یازوو هم عرب یازوویگه اؤخشب اۆنگدن چپگه قرهه یازیلگن. یازوونینگ اوقیلیشی بیر مونچه قولهی. او 38-ته بېلگی (حرف) دن عبارت بۆلیب، فونیتیک یازوو تیزیگیگه کیرهدی. هر بیر تاووش یا که تاووشلر بیریکمهسی مخصوص حرفلر بیلن افادهلنن، بیر- بیریکه اولنمهی، یکه یکه یازیلگن. کۆپ حاللرده اساسن (سۆز باشی و سۆز اؤرتهسیده) اولنی حرفلر یازیلنمگن. اورخون - آنهسای یازویده تینیش بېلگیلری (کاشغری بونی چپکمه دېب اتهگن - ایشانچ) ایشلتیلمه گن. سۆزلر بعضن مورفیم یا که سۆز بیریکمهلرینی بیر بېریدن اجرهتیش اوچون اؤرتهسیگه (: بېلگیسی قوییلگن. شرطلی روشده او «ایيروچی» دېب ناملنگن. (اۆزبکستان ملی انسکلیوپیدیهسی).

اورخون یازووی نینگ کۆرینیشی

1	2	3	1	2	3	1	2	3
5	51X	a ä	»	»»»	d ⁶	77	777	r ⁷
1	1111	y i	x	x+	d ⁷	↓	↓↓↓	l ⁶
>1	>1>1	o u	1	11	p	Y	Y Y	l ⁷
1111	11111	ö ü	22	2222	b ⁶	1Y	111	c
11	11111	k ¹	22	2222	b ⁷	Y		l ^c
1	1	k ²	D	D O O D	f ⁶	44	444	s ⁶
↓	↑ ↓	k ³	9	9 P P P	f ⁷	1	1	s ⁷
99	9999	k ⁴	3	3 3	k	44	4444	z
R	B	k ⁵	4	4 1 1 1	ng	444	4444	z
77	7777	g ⁶	2	2	n ⁶	77	7777	nd
6	6666	g ⁷	44	4444	n ⁷	3	3333	nc
88	8888	l ⁶	»	»»»	m		M	ld
h h	h h h h	l ⁷	4	4444	r ⁶			

اورخون- اینه‌سای یازووی‌نینگ ترانسکرپسیون شکلی

اوشبو تاش بیتیکلرنی ایلک‌بار دنمارک‌لیک مشهور تیلشناس عالم توماس میلادی 1893 ییلده بیرینچی بۆلیب اوقیش‌گه مؤفق بۆلدى. اوندن کپین روس تورک‌شناسلری اولرنی کپنگ اؤرگنیش گه کیریشدی. اؤزبک تیلشناسلریدن علی‌بیک رستم‌اف، غنی عبدالرحمان‌اف و باشقلر بو خصوصده تدقیقات ایشلری یرهدیلر. تورک‌شناسلر اورخون - اینه‌سای یازووی‌نى ایریم خصوصیتلری‌گه کۆره اوچ گروگه بۆلیب اؤرگنه‌دیلر:

1. اینه‌سای یادگارلیکلری (5-7- عصرگه عاید)،
2. تلس یادگارلیکلری (5-6- عصر یادگارلیکلری)،
3. اورخون یادگارلیکلری (7-8- عصرگه تپگیشلی).

اویغور یازووی

تورک‌لی خلقلر اؤرتیه‌سیده ترقلگن یازوولردن ینه بیرى، بو اویغور یازووی‌دیر. بو یازوو حاضری اویغورستان حدودیده (6-16) عصرلر آره‌سیده کپنگ قۇللنیلگن. اؤز دوریده قطار یازمه یادگارلیکلر انه‌شو یازووده عکس ایتیریلگن. معلوم‌که، میلادی 960 - ییلى عربلر شرقی تورکستان‌نى باسیب آلیشى نتیجه‌سیده، اویغورلر اسلام دینی‌نى قبول قیلیشدن سؤنگ اؤز الفبالریدن واز کچیب، عرب یازووی‌نى قبول قیلدیلر. بوگونگی کونده هم شرقی تورکستان حدودیده اویغورلر اوشبو یازوودن تار دایره‌لرده استفاده قیله‌دیلر. اؤرتیه آسیا تورک‌لری آره‌سیده هم کپنگ فایده‌لنیلگن. اویغور یازووی «سوتره (sutra)-دب هم ناملنگن. ابلخانی پادشاهلریدن ارگون‌خان‌نینگ فرانسه پادشاه‌سی بیلن مکتوبی انه‌شو یازووده بیتیلگن. پاپیروس‌ده یازیلگن اوشبو یازووده بودایی، زردشتی، نسطوری، مانوی متنلری همده دولت قانون و یارلیقلری هم عکس ایتیریلگن. اویغور یازووی تپهدن قوی‌گه چپدن اؤنگ‌گه قره‌ب یازیلگن.

اویغور یازووی شکلی

تورکي خلقلر مدنی حیاتیده عرب یازووی نینگ هم اؤرنی و اهمیتی کته دیر. 9 - عصر دن 20- عصر نینگ ایگنجی یریمی گچه، اؤرته آسیاده بو یازوو کپنگ قوللنیپ کپلیندی. اؤزبیک ممتاز ادبیاتیده محمود کاشغری، یوسف خاص حاجب، احمد یسوی، سلیمان باقرغانی، ادیب احمد یوگنکی، ربغوزی، دُرَبیک، آتایی، گدایی، سکاکی، خوارزمی، لطفی، نوایی، حسینی، بابر، شیبانی خان، محمد صالح، مشرب، صوفی الله یار، عوض اؤتر و باشقهلر انه شو یازووده ایجاد اپتیب کپلگنلر.

افغانستان اؤزبیکلری اؤرته سیده عرب - فارس یازوویدن بوگونگه قدر اوزلیکسیر روشده فایده لنیپ کپلینماقده. اؤزبیک ادبیاتی نینگ خراسان ادبی حوزه سیده بو یازووده برکەلی، سلماقلی اثرلر ایجاد قیلیندی. شونی هم علیحده تأکیدلش جایزکه، اؤزبیک خلقی نینگ اؤزینگه خاص یازووی بؤلشی باره سیده بویوک اہلباشی، شاعر و عالم ظہیرالدین محمد بابر 15- عصرده باش قاتیردی و اؤزی نینگ مخصوص خطی نیاختراع قیلشگه مؤفق بؤلدی.

بابر خطی

بو یازوو علم - فن تاریخی ده «خط بابری» (بابر یازووی) دپ یوریتیلەدی. ظہیرالدین محمد بابر اؤز قۇلی بیلن «قرآن» نی اؤزی یرەتگن «خط بابری» ده کؤچیریب یازەدی. بابر مسلمانلر نینگ مقدس کتابی بؤلمیش قرآن نی شو یازووده کؤچیرگنی اوچون دینی عالمردن فتوا آلیش مقصدی ده، کتابنی مگه گه یوبارەدی. بیراق، مگه دینی عالمریدن بو حقدە هیچ قندە جواب کپلمەیدی (رخصت اپتیلەیدی؟!). شو سببلی «خط بابری» اؤز دوریدە کپنگ استعمالگه کیرەلمی قالەدی. «خط بابری» اساسی ده یازیب کؤچیریلگن اوشبو مقدس کتاب ایران نینگ مشہدەگی امام رضا کتابخانە سیدە اوزاق ییللر دوامیدە سقلەنیپ کپلیندی. 2004- ییل دە «بابر خلق ارا جمغرمە» سی رهبری ذاکرجان مشرب اف «خط بابری» یازووی دەگی مقدس کتابنی ایران دن تا شکینتگه آلیپ قەیتدی. بونی اؤزبیک تیلشناس، تورکیشناس عالمری، شاعر و یازوویچیلر، شونینگدپک ضیالی قتلەم خوش قرشیلەدیلر.

یوقاریده ایتیب اوتگنیمیزدېک، تیلیمیزدهگی برچه سؤزلر معلوم قاعدهلر اساسیده یازیلهدی. انه شو قاعدهنی اؤرگنوجی ساحهگه گراف (یازیش) و ارفاگراف (توغری یازیش) دپیلهدی. توغری یازیشنین قوییدهگیچه قاعدهلری بار. اولر: 1. فونیتیک 2. مورفولوگیک 3. شکلی قاعدهلردن عبارتدیر.

1. فونیتیک قاعده

بونده سؤزنینگ اؤزهگی، نیگیز و قوشیمچهلری فقط ایشیتیش اساسیده یازیلهدی. جؤنهلیش کپلیشیگنی آلگن سؤزلر «ک» یا «گ» اونداش تاووشی بیلن توگهسه، «ک» و «گ» طریزده تلفظ قیلینهدی. یعنی شو اونداشلر ایگیلنه دی. مثن: تاک - تاکه، اوزیک - اوزیکه، تانگ - تانگه کبی. اگر سؤزلر «ق» یا «غ» اونداشی تاووشی بیلن توگه سه، «ق» شکلیده تلفظ قیلینهدی. یعنی (ق) و (گ) تاووشلری ایگیلنهدی. مثن: باغ - باقعه، تاغ - تاقعه، قولاغ - قولاقعه کبی. ایکی (ایگی) تفکر (تفکر) و تشبث دهگی قوش اونداشلر سؤزنینگ اؤرتسیده کپلگنی اوچون تشدید () بیلن یازیلهدی. یوقاریده تأکیدلهگنیمیزدېک، توغری یازیش قاعده. قانونلرینی عرب الفباسیگه نسبتن، تطبیق قیلیب بؤلمهیدی. چونکه، فارس - عرب یازووی اؤزبکچه اولریلر بیلن ماسلشه آلمهیدی. بوندهی وضعیتده قولهی راق بیرشکلنی قبول قیلیش کبرهک بولهدی. قولینگیزدهگی کتابده توغری یازیش مسألهسیده بیر توختمگه کپله آلمهیدیک. سببی، ینه مسأله عرب- فارس حرفلری بیلن باغلیق چیگللیکلرگه باریب نقلهیدی. اؤزبیک تیلیدهگی هر بیر سؤزگه (اؤز سؤز و اؤزلیشگن سؤز) بر قرار بیر شکل قبول قیلینگندن کپین توغری یازیش مسألهسی اوزیل - کپسیل حل قیلینهدی. بیر قاعدهگه اساسلنگن املا لغتی نی توزیش کبرهک بولهدی.

(A) - اولنسی نی افاده قیلوجی حرف عرب یازووی تیزییمده موجود اېمس. انیق راغی اېسکی عرب تیلیده ایریم اولنی تاووشلرگه حرف قبول قیلیمهگن. (A) اولنسی نی افادهلش اوچون ایگی حرف: «ه» و «ا/الف» نی قوللهدیک. بو حرفلردن «ا» سؤز باشیده (a - اکه)، سؤز اؤرتسیده (o - پای) و سؤز آخیده هم «ه» و «ا» شکلیده قوللنهدی. مثن، (بابا، آته) و ایگی خیل (a و o) تلفظ قیلینهدی. اولنی لرنی افاده قیلوجی قالگن حرفلر هم شو طریقه یازیلهدی. حاضرچه باشقه چاره کؤزگه کورینمه بییتی. اؤزبیک یازووی نی لاتینچه لشتیش انچه قولهیلیکلر توغدی رگن بؤلر اېدی. اؤزبیک تیلی بوتون تورکی تیل لرنی عرب یازووی شکنجه سیدن آزاد قیلیش کبرهک، دور طلبی دیر. تورکیده قیلینگنی کبی.

2. مارفولوگیک قاعدهلر

لاتین یا که کیریل یازووی گه اساسلنگن یازوولرده، ایریم فعللرگه قوشیمچهلر قوشیب یازیشنینگ اؤز قانون - قاعدهلری بار. یسهمه سؤز، تکرار و جفت سؤزلر. مثن: ایتی، ایتدی (کپیردی)، کیتی، کپتدی. اما، اېندیگی پیتده هر ایگله شکلی قولله نیلماقده. یا که، اکه - اوکه، کته - کیچیک جفت سؤزلر اؤرتسیده (-) قوییب یازیلهدی. چونکه، اولر بیر سؤز حسابلنهدی.

3. شکلی قاعده

بونده اساسن، اؤزبیک تیلیگه اوتگن یعنی، چپت تیللردن اؤزلیشتیریلگن سؤزلرنی یازیش بیر قاعدهگه سالینهدی. مثن، گراماتیک، دراماتیک، فونیتیک، مورفولوژیک، سینتکتیک کبی سؤزلرنی عینن، شو شکله یازیلیش نی تکلیف قیلگن بؤلر اېدیک. چونکه، افغانستانینگ جاری یازوویده باشقه تیللرده خودی شوندهی شکللر تیار حالده بار. مثن، اکادمیک، میخاتیک، تیریک (اؤزبکچه)، آزادلیک (فارسچه - اؤزبکچه) پلاستیک، دموکراتیک، بالیستیک، تکتیک، بوتیک، دیالیکتیک، شریک (عربچه)، تریک (انگلیسچه - اصول معناسیده) کبی سؤزلر اوچرهیدی و شوندهی قبول قیلینگن. بوندهی شکللر تیلیمیزگه یات اېمس. بو شکلگه اېگه بؤلگن سؤزلرنی شوندهی قبول قیلماق کبرهک دېب اؤیلهیمیز. آخری «یک» و «یه» بیلن توگهگن آلینمه سؤزلرنی عینن، شوندهی یازیش مقصدگه موافق کپلهدی. بیزنینگ قره شیمیزچه. «لوژی» و «لوگیه» قوشیمچهلری بیلن توگه یاتگن اتمه سؤزلرنی یازیشده بیر شکلنی تنلش طلب قیلینهدی. لوژی نینگ اؤرنیده «لوگیه» شکلنی قبول قیلیش کبرهک. مثن: بیالوژی/ بیالوگیه، سوسیالوژی/ سوسیالوگیه، ایتمالوژی/ ایتمالوگیه، فراهلوژی/ فرهزه لوگیه و باشقهلر. «لوژی» - شکلیده تلفظ قیلیب ایتیلهدیگن سؤزلر کؤپراق فارس - دری تیلیگه خاصدیر. اؤزبیک تیلیدهگی سؤزلرنی دری تیلی قبول قیلگن شکله تلفظ قیلیب، یازیشگه مجبور اېمس میز. تیلیمیزنی دری تیلی تاثیریدن خلاص قیلیش هم مهم ایشلردن سنهلهدی.

ادبی تیل حقیقه توشونچه

ادبی تیل - عموم خلق تیلی نینگ صیقل تاپکن، ایشلنگن همه اوچون بیردهی خدمت قیله دیگن و بیر معیارگه کپلتیرلگن شکلی دیر. ادبی تیل بیر قاعدهگه سالینه دی. یازیلیشی، اوقیلیشی، ایتیلیشی جهتیدن ستندرد (معیار) لشتیریلدهی همده چپگره لنه دی. بو قاعده - قانونلرنی عالمر (تیلشناسلر، متخصصلر) اساسلب، ایشلب بیردهیلر، شاعر و یازوچیلر، ضیالیلر، آیدینلر بو جریانگه گنگ و فعال اشتراک ایتهدیلر. همه بیردهی انه شو قبول قیلینگن قاعده - قانونگه عمل قیلشی طلب قیلنه دی. هر کیم گه اوز اوزیچه یازیشگه، شخصی ادبی معیار قوریشگه، اوز باشیمچه قاعده - قانون توزیشگه، عموم ادبی تیل یول قویمه دی. ادبی تیل عادی سوزلشووو تیلیدن، هر خیل شیوه و ژرگونلردن فرق قیله دی. دولت ادارهلری، مجله، روزنامه و جریدهلر، تلویزیون و رادیولر ادبی تیلده ایش یوریتیشگه مجبور دیر. شونینگدپک، درس، معروضه، بیانات و شرطنامهلر، مدنی ساحه لرده آلیب باریلهدیگن ایشلر ادبی تیلده آلیب باریلده دی. ادبی تیل دولت تیلی حسابله نیب، او دولت تامانیدن حمایه قیلنه دی. ادبی تیل نینگ یازمه و آغزهگی شکلی بوله دی. ادبی تیل نینگ یازمه و آغزهگی شکلی اوچ کورینیشگه اپگه:

1. لیکسیک - سیمنتیک (معیار) کورینیشی،
2. فونتیکی - ارپا ایپک (معیار) کورینیشی،
3. گراماتیکی (معیار) کورینیشی.

ادبی تیل نینگ لیکسیک - سیمنتیک معیاری سوز شکل لری نینگ معنایرینی بیلگن حالده، اولرنی توغری تئلش و اوزینلی ایشلتیش طلب قیلنه دی. مثلن، ادبی تیلدهگی دوی اوزیده کلاه یا که کله پوش سوزینی قولش ناتوغری. ادبی بدیعی اثرلرده پیرسنالرتیلده کپلیشی ممکن.

ادبی تیل نینگ فونتیکی - ارپا ایپک معیاری سوزلر تاووشینی توغری تلفظ قیلشینی طلب ایتهدی. مثلن، یالغان سوزینی یغلان، دپب تلفظ قیلش ناتوغری سنهله دی.

ادبی تیل نینگ مورفولوژیک و سینتکس معیاریده سوز اوزدهگیدن کپن کپله دیگن قوشیمچهلر اوز اوزیده (شیوهده ایتیلیشیچه اېمس) ادبی تیلده قبول قیلینگنیدپک، توغری قوللنیشی طلب ایتهدی. مثلن، کپلی بیز اېمس کپلیدک؛ کیلاتی اېمس کپله پیتی؛ بیزله اېمس بیزلر شکلیده ایشلتیش کپرهک.

آغزهگی ادبی تیل یازمه ادبی تیلدن آلدین پیدا بولگن. خلق آغزهگی ايجادی نمونه لری: بو نرسه لیرلر، اېرتک، قوشیق، تاپیشماق، مقال لرده یقال کورینه دی. ادبی تیل نینگ علمی، رسمی، نشرلر و سوزلشووو اسلوبلری موجود. (حاضرگی اوزبیک تیل-2004). ادبی معیار هم هیچ اوزگرمس، قاتیب قالگن بیر نرسه اېمس. تیل هم اولادلر المشگنی، دور المشگنی سری همده گلوبال ایوریلش و اوزگیشلر بیلن بیرگه همنفس بولیب، قدم تشلب باره ویره دی. ادبی تیلگه فونیتیکی (تاووش تامانلمه)، لیکسیک (لغوی بیرلیک) ساحه لرده پیدا بوله یاتگن اوزگیشلر تاثیر اونه لیک کته بولمه دی. بیرار بیر ضرورت یوزه سیدن ادبی معیارگه اوزگرتیریش کپرهک بولسه، (شونده هم کپچیلیک ساحه متخصصلری هر تامانلمه بیر فکرگه کپلیشلری شرط بوله دی) علمی منطققه سویه نیله دی و شونگه کوره ایش توتیله دی. ادبی معیار یعنی، معلوم بیر دور اوچون قبول قیلینگن، یازیش شکلی.

ادبی تیل منبع لری

ادبی تیلگه سوزلر: ممتاز ادبیات، خلق آغزهگی ايجادی، بدیعی ادبیات و علمی منبع لردن آلینه دی.

(الف) ممتاز ادبیات

ادبی تیلگه سوزلر خلق آغزهگی ايجادیدین، ممتاز ادبیاتدن (مینگ بیللیک اوزبیک تورکی ادبیاتی)، حاضرگی شاعر و یازوچی، عالمرلر اثرلریدن تئلب آلینه دی؛ بو منبعلر نثر همده نظمده عبارت بولیشی ممکن. علیشیر نوایی نینگ منظوم و منثور اثرلری، ظهیرالدین محمد بایر نینگ «بایرنامه» سی و باشقه کویلب کلاسیک اثرلرده، ادبی تیلیمیزگه عاید سوزلر نینگ طرفه یسلشیشی و معنایر تاوولنیشینی کوریش و اوقیش ممکن.

مئلن، «بابر نامه» ده: «كۆزەلك» (كچىك كۆزە)، «چاقماق» (حملەقىلماق، باسماق)، «ياغلاماق» (يازماق، شعر يازماق)، «سۆش» (اوروش)، «توروش» (برداش، صبر، طاقت)، «يىنگىلماق» (خطا)، «يۇزەك» (مەيىن شىمال آقىمى)، «ايورولماق» (ايلنماق/اۆگىرلىش، دور اۆزگىرىش)، «اوقوغۇچى» (اوقۇچى)، «بىرىنمە» (بىراز)، «اپگىشماق» (اپگىلماق)، «اۆزلك» (اۆزىچە)، «يىراق» (اوزاق)، «اوكسوك» (تاسف) «قىراق» (چىگە) و باشقە جودە گۆزەل سۆز شەكللىرىنى كېلىتىرىش مەمكىن. بولردن ايرىملرى حاضركى ادبى تىلدە موجود.

علشىر نوایى اثرلىرىدە يەنە گۆزەلراق قوللەنەياتگن سۆز شەكللىرى ەمدە سۆز مەنالىرىنى اوچرەتەمىز. مئلن: «سونماق» (اوزەتماق)، «سوزوك» (تازە)، «سووچى» (مىراب)، «سوزچى» (واعظ)، «ساچباغ»، «ساچقى/ساچغى» (تحفە/ساچەلاق)، «تېرلىك» (ايچ كىيم) «ياووشماق» (يىقىلشماق)، «تلاشە» (تلاشماق) و باشقەلر. تاش بىيتىكلردن تارتىپ، بىر يىمىن مېنىگ بىللىك ادبىياتىمىزدە بوندە صىقل تاپگن سۆزلر باغىت كۆپ. انە شوندى سىر مەنا سۆزلرنى تىلگە آلىپ كىرىشكە ضرورت بار. چونكە آنە تىلىمىز، هر تامانلەمە ايچكى و تشقى هجومگە يوزمە - يوز كېلىپ تورىبتى. بوندە هم اۆز باشىمچەلىك ىرەمەيدى. يېتى اولچب بىر كېسىش كېرەك بۆلەدى.

2. خلق لهجهلىرى

خلق لهجهلىرى اولاً خلق آغزەكى ايجادى و عادى سۆزلىشووو نطقىگە تىنەدى. فلكلور اۆزبېك تىلىنىنگ بىتمس - توگنمس خزىنەسى حسابلەندى. فلكلور شناس عالمرىنىنگ قىد قىلىشچە، بىرگىنە اۆزبېك خلق آغزەكى ايجادىدە (4000) تە داستان بارلىگى انىقلنگن. خلق آغزەكى ايجادىنىنگ باشقە تورلى (قوشىق، تاپىشماق، اېرتك، تېرمە، مئل، ايتىم، مقال، سۆزوانلر) هم خلق لهجهلىرىنى تشكىل بېرەدى. اېركك و عىاللر اجرا قىلەدېگن ايتىم و قوشىقلر انەشولر جەلمەسىگە كىرەدى؛ اولر انچە كۆپ و رنگ - برنگ دىر. ادبى تىل اۆزىگە كېرەك بۆلگن مترىال (خام اشيا)لرنى تورلى جايلردەگى شىوهرلەرنىنگ اېنگ بېتكچىلردن (نەمونه بۆلرلى) هم آلەدى. انەشو سۆزلر يازووچى، شاعر، عالم و آيدىنلىلر اثر لرىدە عكس اېتدىرىلەدى. بولر ادبى تىل اوچون چىشمە بولاق وظىفەسىنى اۆتەيدى.

بىر تىلدە سۆزلىشىپ، تورلى منطقەدە يىشب كېلەياتگن اھالى آرەسىدە سۆزلرنى قوللش فرق قىلەدى. يەنى، بىر تىل وكىللىرى قوللەياتگن دىەلىكت (شىوهر سۆزلرى)لر، قىشلاق، تومن، شەر، ولايت و مەمكەتلر ارا تورلى درجەدە فرق قىلەدى. بو فرقلر كۆپراق لغت (سۆز)دە كۆزگە تشلنەدى. بو طېبىعى جريانگە شىخسنىنگ رولى دېبرىلى (ايتىرلى) سېزىلمەيدى. تىل اېگەلرى قندەيىگە قوللەي بېرسە، سۆزلرنى اوشندەيىگە تلفظ قىلەبېرەدىلر. شىوهرلر اېركىن حرەكلەندەدى، ادبى تىل اېسە، قانون - قاعدە لرگە بوى سونەدى. اۆزبېك تىلىگە عايد تفاوتلرنى افغانستان اۆزبېكلرى تىلى، اۆزبېكستاندە يىشب كېلەياتگن اۆزبېكلر تىلى مئاليدە هم كۆزەتەش مەمكىن. افغانستاندە اۆزبېك تىلى نە فقط رواجلەندىرىلمەدى، بلكە بو تىلنىنگ ترقى تاپىشىدە تلىگىنە توسىقلر هم آتەين ىرەتەيدى. شىمالى افغانستان (جنوبى توركىستان) حدودىدە بوندەي فرهنگى تجاواز و باسقىنچىلىكنى يقىن اۆتمىشەدە اوغان تۆرەلردن بۆلمىش وزير محمدگلەمگە آشىرگن. بو علىحدە اۆرگىنلىشى كىرەك بۆلگن مسالە سىرەسىگە كىرەدى.

ادبى تىل حقىدە سۆز كېتگندە، شونى هم اىرىچە قىد قىلىش كېرەك كە، حاضركى اۆزبېك تىلىنىنگ ايشلنگن معيارى شكىلى اۆزبېكىستاندە تيار حالەدە موجود. اوندن اونىملى استفادە قىلماق ضرور. تىلىمىزنى تىكلب آلىش اوچون او بېردە باسلىپ چىققن نظرى ادبىياتلر و تورلى علمى، بدىعى اثرلردن كېنگ فايدەلەنماغىمىز كېرەك. چىگرەنىنگ اىگى تامانىدە يىشب كېلەياتگن بىر خلقنىنگ تىلىدەگى اىرىم تفاوتلر گرامرگە جدى تاثير اۆتكەلمەيدى. اما، بو افغانستاندەگى اۆزبېكلر قوللەياتگن اۆزبېكچە يازىشمەلردە، اۆزبېكستاندەگى بىرچە سۆز شەكللىرىنى آقىزمەي - تامىزمەي مەملەگە كىرىتىش دېگنى اېمس البتە. منطق، توغرى كېلمەيدى هم. چونكە، حاضركى اۆزبېكستاندە قوللنىپ كېلەياتگن ادبى تىلگە اۆزلىشگن سۆزلر، اساسن روس تىلى تلفظىگە ماسلپ اۆزلىشتىرىلگن. بىز بوندەي قىلىشكە مجبور اېمىمىز. اىكى سىياسى اقلەمدە يىشب كېلەياتگن بىر خلق تىلىدە بوندەي تفاوتلرنىنگ بۆلىشى طېبىعى حال. شونى هم قىد قىلىش كېرەككە، اۆز وقىدە اۆزبېك تىلى (اۆزبېكستاندە) هم جودە كۆپ كۆرگۈلىكلرنى باشدن كېچىرگن. روس تىلىنىنگ اۆزبېك تىلىگە تاثيرى حد دن تشقىرى كۈچلى بۆلگن. اۆزبېكستاندەگى اۆزبېك تىلىگە اۆزلىشگن سۆزلر، يەنى، كۆپلر تورداش و اتاقلى آلر، علمى اتمەلر روس تىلى آرقلى قبول قىلىنگن. شونىنگەپك، جودە كۆپ تورغون عبارەلر و آغزەكى منطقە تيار موجود عبارە و حتا جەملەر روس تىلىدن كلكە - CALQUE كۆچىرىش (سۆزمە سوز ترجمە) قىلىپ قبول قىلىنگن.

بوندهی سؤزلر و عبارلر نینگ سانى انچهنى تشكيل اېتهدى. اوزبېكلر شو سؤزلرنى اېته آلمسهلر هم قبول قىلنگن ادبى تىلگه بوى سونگن حالده شوندهى يازيشه دىلر. بو شكللر افغانستان اوزبېك تىلى اوچون يات دىر. افغانستانده جارى قىلىنمىدىگن ادبى تىل درى - فارسچه شكللرنى هم عىنن قبول قىلىش گه مجبور اېمىمىز. افغانستان اوزبېكلرى هر قندهى اوزلشگن سؤزلرنى تىللىرى گه (اوز تلفظلىرى گه) ماسلب آلىشلىرى شرط و اوشندهى يازيشلىرى درست دېب اۆيلهيمىن. اوزلشگن سؤزلرنى باشقه تىللر قالىبى گه سالىب ايتىش يره مەيدى. اوزبېكلرده «پىراونىنگ آغزى بىلن نان چىنەمە» - دېگن معنالى گپ بار. بو مقال عموم تىل قاعدهسى گه هم توغرى كېلەدى. چونكه، روس، انگليس، فرانسه، عرب و باشقه دنيانىنگ ترقى تاپگن تىللرى، آلىنمە سؤزلرنى اوز تلفظلىرى گه توغرىلپ قبول قىلگنلر. يوقارىده اېستىگنيمىزدېك، افغانستان اوزبېكلرى تىلى گه درى تىلى آرقەلى اوزلشگن علمى اتمەلر: بىالوژى، پىداگوژى، جىالوژى، سوسىالوژى كى سؤزلرنى «گىه» قوشىمچەسىنى آلىپ كېلەياتگنخودى شوندهى سؤزلرگه المشتىريش گه ضرورت بارمى؟ اۆيلب كۆريش كېرەك بۇلەدى. بوندهى مسالەلر مباحثە اوچون اۋرتەگە تشلىنىشى ضرور. شوندىن كېيىن قولەيراغىنى، ايتىلىشى آسانراغىنى تىلش كېرەك. اوزبېك تىلى گه اۋتگن سؤزلرنى گاه اورسچە، گاه عربچە، گاه درى، بعضن، اوروپا تىللىرىدە كېدېك، تلفظ شكللىرىنى كۆر - كۆرانه قبول قىلەبېرىش تىلنىنگ بوزىلىشى گه آلىپ كېلەدى. بوندهى حالده ايتى خىل يول توتماق درست دېباۋىلەيمىز.

1. اوروپا تىللىرىدىن آلىنگن سؤزلر تلفظى اگر اوزبېك تىلى تلفظى گە ماس توشسە اولرنى شوندهى لىگىچە قبول قىلماق مقصدگە موافق كېلەدى. باردى (اگر) ماس كېلمسە، اولرنى اوزبېك تىلى تلفظى گە سالىب ايتىش و يازىش معقول راق بۇلەدى.

بىر خلق نىنگ تىلەدەگى تفاوتلر اجتماعى، سياسى، اقتصادى و تاريخى عامللرگە باريب تەلەلەدى. فرقلر اېسە لىكسىكەدە (سؤز قىلمىدە) وجودگە كېلىشى ممكن. بو حادثە هم معلوم تاريخى، سياسى، اقتصادى و اجتماعى شرطلر بىلن چمىر - چس باغلىق دىر. انەشو فرقلر طفىلى ادبى تىل ايتى كۆرىنىش گە (اوزبېكستاندەگى، افغانستاندەگى) اېگە بۇلىشى طبعى حال. بو كتە فرق دېگنى اېمىس البته. بو نرسە عموم اوزبېك تىلنىنگ بايلىگى سىنلماغى كېرەك. اوندىن كىشى حىرتلنمەسە هم بۇلەدى. اوزبېكستان تىلشناس عالمرى قولگە كىرىنگن يوتوقلر، علمى نظرىيە و علمى ايشلىرى، نشر اېتىلگن درسلىك، قوللنمە، كىتابلر، رسالەلر و حمايە قىلىنگن علمى ايشلر ايتى خلق نىنگ بايلىگى، فخر - افتخارى گە ايلنىشى جودە - جودە مەمدىر. اوزبېك تىلنىنگ افغانستان ورىنتى (كۆرىنىشى) بۇيىچە عليحدە مخصوص ادبى تىل يره تىش و شكللنترىش كېرەك(؟)، - دېگن فكر و دعوالر مطلقا اساس سىز دىر. چونكه، افغانستان يا كه دنيانىنگ اېستگن بىر نقطەسىدە ياشاۋچى اوزبېك جماعەسى انەشو عموم ادبى تىلگە بوى سونەدى. زىرا، اولر عليحدە گراماتىك قانون - قاعدهلر، كىتگورىيە (عمومىلىكە خاص) يره تەلەلەيدى. تىل نظرىيەسى، تىل كتەگورىيەلر، گرامر، خودى فرانسه و انگليس تىللىرىدە بۇلگنى كىي برچەگە بىردەى خدمت قىلەدى. مثال اوچون، خلق ارا فرانسه و انگليس تىللىرىدىن تشقرى شو تىلنىنگ بىر نېچە محلى ورىنتلرى هم بار. بولردەگى لىكسىك (لغوى) و فونولوگىك فرقلر خلق ارا انگليس، فرانسه تىللىرىنى توشونىش گە سىره خلەخيت بېرمەيدى.

افغانستان اوزبېكلرى تىلى ھلى چقور اۋرگنلەمگن ساحە. بو تىل بارەسىدە افسوس كه، ايش قىلىنمەگن. شيۋە، لەجەلر، اۋرنىلەمگن. املا و تلفظ قاعدهلر ايشلپ چىقىلمەگن. اوزبېك تىلىعموم تعليم تىزىمىدىن مستحكم جاي آله آلمەگن و محلى معيارى يازىش شكللنترىلمەگن. هر كىم بىلگنچە ايتىب و يازىب يورىيدى. آيدىنلى لرنىنگ تىلى كولگىلى بىر حال گە كېلىپ قالگن. اولر درى اۆيلب(؟) اوزبېكچە يازەدىلر. شوندهى كىشىلر اكثر حالتلردە سنە و سانلرنى اوزبېكچە كېپىرەياتىب، درى ايتەدىلر.

مثن: (سنەى سىزدە پنجاه 1350) گە عسكرلىكە كېتېدېم؟ نمرەى تىلفونىم: يكصد و چهلونچ، پانزده، سى و دو (145-15-32) (؟)؛ درى اضافه آرقلى گپ (جملە) توزىش هم عادى بىر حال گە ايلنىپ قالگن: اوكهىي دىگم كار قىلەدى؛ صنف دوازدهى مكتېم؟ بوندهى مثاللرنى جودە كۆپ كېلتىرىش ممكن. ادبى تىلەدە انەشوندهى سوادسىزلىك و اوز باشىمچەلىكە چېك قۇيىلەدى. ادبى تىل باش - باشداقلىك و اوز باشىمچەلىكلىرىنىنگ آلدىنى آلدەدى، معيارى تىل باشقه تاماندن تىلنى محافظت هم قىلەدى.

ادبی تیل و لهجه

ادبی تیل‌نینگ ینه بیته بیریک منبئی خلق لهجه‌سی‌دیر. یوقاریده ایتگنیمیزدېک، ادبی تیل اوزیگه کیرهک بؤلگن سؤزلرنی جانلی تیلدن آلدهدی. افغانستان اوزبیکلری‌نینگ لهجه میدانی جوده کینگ و رنگ - برنگ دیر. خوش، اوزبیک تیلی اوزی قندهی لهجه‌لردن ترکیب تاپگن؟ دېگن سوال توغیله‌دی. حاضرگی اوزبیک تیلی قارلوق، قیپچاق و اوغوز لهجه‌لریدن ترکیب تاپگن دیر. لهجه‌لر خریطه‌سی‌گه قره‌لگنده، افغانستان اوزبیکلر یشه‌یدینگن حدودلریده هم، انه‌شو قارلوق، قیپچاق و اوغوز لهجه‌لری اساسی دیه‌لیکت صفتیده کوزگه تشلنه‌دی. قارلوق لهجه‌سی اساسن، فاریاب، سرپل قسمن، جوزجان، بلخ و بغلان ساحه لریده کؤپراق ترقلگن. قندوز، تخار، بدخشان و سمنگان ولایتلریده اېسه، اوغوز لهجه‌سی یپتکچلیک قیله‌دی. اوغوز لهجه‌سی انه‌شو ولایتلرنینگ ایریم نوملریده، انیقراق قیلیب ایتگنده، تورکمنلر بیلن یانداش جایلر (اندخوی، فاریاب دولت اباد) ده اوچریدی.

خوش، قارلوق، قیپچاق و اوغوز لهجه‌لری‌نینگ قندهی فرقلی تامانلری بار؟ اېندی، انه‌شو شیوه‌لرنینگ ایریم خصوصیتلری حقیده تۆختلسک.

قارلوق لهجه‌سی

بو لهجه‌ده «a» اونلیسی «o» طرزیده تلفظ قیلینه‌دی. مثلن: سرپل شیوه‌سیده چاقدی (بادامنی چقدی)، تاقدی (بؤینینگه مونچاق تقدی) کبی کبلاتدی (کبله‌پیدی)، فاریاب شیوه‌لری‌نینگ ایریملریده تانیش (تنیشیب‌الماق)، قتغن لهجه‌لریده ایتدی (بیرنرسه‌نی ایتماق معنا‌سیده) شونینگدېک، «نینگ» قرتهغیچ کبلیشیگی اؤرنیده توشیم کبلیشیگی «نی» قولله‌نیله‌دی. مېنینگ کتابیم اؤرنیده، مېنی کتابیم (خطا)، مېنینگ آنم - مېنی آنم. اما، فاریاب‌نینگ المار، قیصار تومنی (اولوسوال‌لیگی) گه قره‌شلی بعضی بیر منطقه‌لر شیوه‌لریده قره‌تغیچ کبلیشیگی اؤزجایی‌گه قویب ایشلتیله‌دی. مېنینگ، سېنینگ، اونینگ کبی.

قیپچاق لهجه‌سی

اساسن، لقّی، قونغیرات، یوز، قیرق، قیپچاق، ختای و مینگ شیوه‌لری ییغیندیسی‌دن عبارت. بو لهجه‌نینگ مهم خصوصیتلریدن بیر «ی» تاووشی «جی» طرزیده تلفظ قیلینه‌دی. مثلن، ییلقی (جیلقی)، یؤل (جؤل)، یونگ (جون)، یوق (جوق)، یازماق (جازماق) کبی. قیپچاق لهجه‌سی ایلمینتلیدن ایریملری فاریاب‌نینگ شیرین‌تگاب شیوه‌سیده هم اوچریدی. مثلن، جویندی (یویندی)، جاوچی (ساوچی) کبی.

اوغوز لهجه‌سی

بو لهجه عنصرلری افغانستان اوزبیکلری یشه‌پدینگن حدودلرده، انیقراقی تورکمنلر بیلن یانداش جایلرده (جوزجان) و اندخوی‌ده کؤپراق اوچریدی. بو لهجه‌نینگ اساسی خصوصیتلریدن ینه بیر جؤنه‌لیش و اؤرین پیت کبلیشیکلری قوشیمچه‌لری اؤرنیده «یه» باغیه کبتدی (باققه کبتدی)، اویگه باره‌من اؤرنیده، «اویه» - باره‌من کبی قوللنده‌دی. اوغوز لهجه‌سی‌نینگ باشقه بیر فرقلی تامانی شونده که «i» تاووشی «a» طرزیده تلفظ قیلینه‌دی «مېن» آلماشی «من» شکلیده قوللنده‌دی. شونینگدېک «b» تاووشی «v» قیلیب هم ایتیلده‌دی (اندخوی، شبرغان). مثلن: کباب (کواو)، کتاب (کتاو)، باریب - باروو، کبلیب - کبلوو، تربوز (ترووز)، بی بی (بووی)، کابل (کاوول). ایریم لیکسیک بیرلیکلر هم سؤزلشووو نطقیده اوچرهب توره‌دی. مثلن، اؤه (هه) تصدیقلش معنا‌سیده. لهجه بابیده دیه‌لیکتالوگیه فصلیده مفصلراق تۆخته‌لمه‌یمیز.

تورکی تیل‌لرنینگ جغرافی ترقیلیشی

تورکی تیل‌لر فونیتیک، لیکسیک و گراماتیک جهتدن بیر- بیرلریگه یقین توره‌دی. فقط چوواش و یاقوت تیل‌لرینی حسابگه آلمسک، بو تیل‌لرده سؤزلشوو و چیلر بیر- بیرلرینی بیر قدر توشینه‌دیلر. تورکی تیل‌لرنی تصنیف قیله‌یاتگنده، عالمرلر اولرنینگ جغرافی ترقیلیشینی حسابگه آلیشگن. تورکی تیل‌لرنینگ aryal (مکان) جغرافی ترقیلیش میدانی جوده کینگ. بو مسأله تورکی شناسلیکده علیحده اؤرگنیلگن. شونگه کؤره، عالمرلر تورکی تیل‌لرنی یپتی اساسی گروهگه اجره ته‌دیلر:

1. شمالی شرقی - (ساخه - یاقوت، کره‌کس و تووه تیل‌لری)
2. خاکاس - (اؤشه حدود ده‌گی خاکاس شیوه‌لری).

3. آلتای - (آلتای وتولیت تیللری و اولرنینگ شیوهلری).
 4. غربی سیبر - (سیبر(سایبریا)، تاتار تیللری و برچه لهجهلری).
 5. والگا بویب اورال آلدی (تاتار و باشقیرت تیللری).
 6. اورتیه آسیا - (اوزبیک، اویغور، قازاق، قیرغیز، قره قلیاق تیللری).
 7. جنوبی غربی (تورکمن، تورک، آذربایجان و قیریم تاتار تیللری) گروهی.
 - (اوزبیک ملی اینسکلوپیدیه سی. 8- جلد. 644- بیت).
- تورکی تیللرنینگ جغرافی ترقیلیشی بویچه باشقه تورکالوکلرنینگ هم تصنیفلری بار. جمله دن و. ردلوف تورکی تیللرنی تورت گروهگه بۆلیب کۆرسته دی:

1. شرقی گروه - بونگه آلتای، چۆلیم تورکلری، قره کس، خَکس، شور، تووه و نیسی (انه سایی) تورکلری تیللری کیره دی؛
 2. غربی گروه - سایبریا تاتارلری، قیرغیز، قزاق، باشقیرت، تاتار، قره قلیاق تیللری؛
 3. اورتیه آسیا گروهی - اویغور و اوزبیک تیللری؛
 4. جنوبی گروه - تورکمن، آذربایجان و تورک تیللری. یاقوت تیلی علیحده گروهی تشکیل ایه ته دی.
- حاضرگی افغانستان نینگ شمالی حدودیده جایلیشگن اوزبیک تیلی هم اوز ترقیلیشی جهتیدن اورتیه آسیا گروهی گه کیریتیلگن. یوقاریده سنب اوتیلگن تورکی تیللر آره سیده، اوزبیک تیلی نینگ سۆزلری انچه یین انیق و تینیق جرنگله ییدی. شونینگ اوجون بو تیل باشقه تورکی خلقلر اوجون هم انچه توشونرلی هم دیر. اوزبیک تیلی اویغور تیلی گه بیر مونچه یقین توره دی. اوزبیک تیلیده سینگرمانیزیم (آهنگ اویغونلیگی) دبیرلی سقلنیب قالمه گن. بیزنینگچه سینگرمانیزیم، اوزبیک تیلیدن تمام ایله چیقیب کپتگن اېمس. بو مسأله اوزبیک تیلی گراماتیکه سی گه تۇغریدن - تۇغری علاقه سی بۆلمه گنی اوجون اونی یاریتیش گه احتیاج سېزمه دېک.

اوزبیک تیلی نینگ کپلیب چیقیشی

دنیا ده 20دن آرتیق بیریک تیل عایله سی بار. اولر اوز نوبتیده بیر نچه تیل تورکوملری گه بۆلینه دی. دنیا تیللری عایله سی آره سیده اورال - آلتای (بابا تیل) تیل عایله سی مستقل و علیحده اۆرین توته دی. اورال - آلتای تیل عایله سیدن کپلیب چیققن تورکی تیللر اوز نوبتیده سېترماق تیل عایله سی حسابلنه دی. اوزبیک تیلی اېسه تورکی تیللر عایله سی نینگ مهم بیر گروهی نی تشکیل ایه ته دی. اوزبیک تیلی نینگ پیدا بۆلیش تاریخی نی انیقلاش، باشقه تیللرده بۆلگنی کبی جوده مرکب بیر مسأله. یعنی، اوزبیک تیلی یا که، ایستلگن بیر تیلنی انیق بیر زمانده وجودگه کپلگن دېب قطعی حکم چیقریب بۆلمه ییدی. چونکه، تیللرنینگ ایلدیزی جوده اوزاق اۆتمیش گه باریب تۆله دی. شونگه قره می، معین بیر تیل نینگ یازمه تاریخی گه اساسلنیب، اۆشه تیل حقیده فکر یوریتله دی و کپلیب چیقیش منبعی انیقلا نه دی. اوزبیک خلقی جوده قدیمی و بای مدنی میراث گه اېگه قدیمگی تورکی خلق لردن بیرى سنه له دی.

تۇغری، تاریخی چیققیب کپلیشی گه کۆره اوزبیک تیلی قیپچاق، اوغوز، قارلوق - چيگله اویغور لهجه لری اشتراکیده شکللنگن. یعنی، اوزبیک تیلی نینگ شکللنیشیده انه شو لهجه لر او یا که بو درجه ده قتنشگن. اوزبیکلر تورکی خلقلرنینگ بیر قسمی صفتیده اېنگ قدیم زمانلرده ایمپیریه (امپراتورلیک) قورگن: ساک - مسجیتر، قنگوی (قنغلی)، هون و یوچیلر، کوشانلر (4-1)، یفتلیتلر و (7-5)، تورک خاقانلیگی ترکیبیده اوروغ و قبيله صفتیده ازلدن موجود بۆلیب کپلگن. کپلنگی قاره خانلر (9-)، غزنویلر (10-)، دوریده هم اوزبیکلر فعال اتنیک گروه صفتیده موجود اېکنی گه شېبه قیلب بۆلمه ییدی. بعضی عالمر «آلپ اېرتۆنگه جنگنامه سی» (2650 ییل آلدین یازیلگن)، «دیوان اللغات الترق» و «قوتادغو بېلیک» اثرلری تیللرینی اوغوز و قیپچاق شیوه لری گه اساسلنگن، دېب بیلهدیلر. محمود کاشغری هم اوز اثرینی توشونرلی «خاقانیه» تیلیده یازگنیی ایتگن. بعضی تورکالوکلر انه شو خاقانیه تیلینی قدیمگی اوزبیک تیلی دېب بیلهدیلر. چونکه، تورک خاقانلیگی فرغانه، شاش/چاچ (تاشکینت) سمرقند، تیرمیز حدودلریده اوز حکمی نی اؤرننگلر. دېمک اوزبیک تیلی «خاقانیه» نامی بیلن تورک خاقانلیگی ترکیبیده موجود بۆلگن.

اوزبېك خلقى و تىلى نىنگ شىكللىنىشى (م11) - عصرىدىن باشلىنىدى، (14-11) عصرىلردە اوزبېك تىلى و خلقى «تورک» نامى بىلن اتلگن. تارىخىدە برچە توركى خىلقلرنى باشقىلەرگە تىنىشتىرىش مقصدىدە، عمومى بىر نام آستىدە «تورک» دېب اتلىشى عادت توسىگە كىرگن. اوشە دورلردە هم تورک اتمەسى اوزبېك، تورکمن، قىرغىز، تاتار، اويغوركىبى اتتىك اتمەلر بىلن بىرگە يانمە - يان قوللىنىلگن. اولرنىنگ تىللىرى حىتا اوشە زمانلردە هم بىر- بىرلردىن سىزىلرلى درجەدە فرقلنىپ تورگن. شولرگە اساسلىنىپ ايتىش ممکن كە، اوزبېك تىلى مستقل توركىلردىن بىرى صفتىدە مىلادى 13- عصرىدە تۇلە شىكللىنىپ بۇلگن.

اوزبېك سۆزى نىنگ لغوى معناسىنى «اۆزى بېك» اۆزى اۆزىگە بېك، يعنى، توركى خىلقلر آرهسىدە عليحدە بىر اتتىك بۇغىن صفتىدە، اۆز تورموش شىكلىگە اېگە، دېب ايضاحلىنىدى. بو سۆزنى تارىخىي منبىلردە 12- عصرىلردىن باشلىپ اوچرە تەمىز. «جوينى تارىخى»دە و اوندن كېيىنگى تارىخىي اثرلردە هم «اوزبېك» سۆزى شىخس نامى معناسىدە كۆپ بارە قوللىنىلگن. اوزبېكلرنىنگ اتتىك تارىخىي آلتىن اۆردە خانى اوزبېكخاندىن باشلىنگن دېگن گېلر تۇغرى اېمىس. دشت قىپچاق اوزبېكلرى توركىستان اوزبېكلرى بىلن قوشىلىپ عموم اوزبېك قومىنى تشكىل اېتگن دېسكى يىنگىلىشمەگن بۇلە مىز.

اوزبېك تىلى كېلىپ كېلىپ عىنن، شو پىتدە وجودگە كېلگن، دېب خلاصە چىقرمىلىك كېرەك. اوندن آلدىن هم بو سوز يازمە منبىلردە ايشلىتىلگن بۇلىشى ممکن. قديمىدە حاضركى اوزبېك تىلى «خاقانىيە»، «تورک»، «چىغتاي» ناملىرى بىلن هم يورىتىلىپ كېلگن. اوزبېك سۆزى نىنگ اۆزەگى (اۆز) مىلادى (8-5) عصرىلردە قىد اېتىلگن اورخون - يىنىسى (آنەساي) تاش بىتتىكلردىن اىزلەسك تاپىش ممکن. اوشە دور تورک خاقانلىكى تركىبىدە «اۆز» قىبىلەسى، اشتراك اېتگن تارىخىدىن معلوم. اورخون بىتتىكلرىدە بو حقدە معلومات قىد قىلىنگن. حاضركى اوزبېك سۆزى نىنگ بىرىنچى قىسمى «اۆز» تورک خاقانلىكى تركىبىدە بۇلگن اوشە «اۆز» قىبىلەسى نىنگ نامىگە ماس توشەدى. بو سۆز نىنگ اېتىمالوگىيەسىنى (كېلىپ چىقىشىنى) انەشو تامانلە ايضاحلىش ممکن. (تاكىد بىزنىكى - ايشانچ). انەشو اساسدە اوزبېك تىلى نىنگ باش ايرماقلىرى اوشە دوردىن شىكللەنە باشلىگن، دېسە خطا بۇلەدى. اوزبېك تىلى اىلىمىنلرى (تىل بىرلىكلرى) اورال - آلتاي تىللىرى نىنگ پروتورک (توركى تىللىرى نىنگ ترماقلىنىشىدىن آلدىنگى باسقىچى) دورىدە هم موجود بۇلگن دېلىسە مبالغە بۇلمەيدى. اورخون يىنىسى (آنە ساي) بىتتىكلرىدەگى عموم توركى سۆزلر برچە توركى خىلقلر اوچون مشترک مىراث بۇلىپ خذمت قىلەدى.

يوقارىدە توركى تىللىر عايلەسى حقىدە سۆز آچدىك. بو تىل عايلەسى نېچە تىل گروهىنى اوزىدە بىرلشتىرگندېگن سوال اۆرتەگە چىقىشى طبعىي حال. حاضركى كوندە توركى تىللىر عايلەسى 30گە يقىن (اىرىم منبىلردە 34تە گچە) مستقل، مىلى تىلنى قمرەب آلەدى. توركى تىللىرى نىنگ گروهلىنىشى فندە اوزىل كېسىل حل قىلىنگنى يۇق. بعضى عالمرلر توركى تىللىر توركومىنى (60-24)گچە دېب هم تخمىن قىلەدىلر. اولر:

اوزبېك، قىرغىز، تورک، آذربايجان، قازاق، تورکمن، قرەقلىپاق، اويغور، چوواش، كرەگس، تاتار، قومىق، گاگاوز، آلتاي، تىليوت، ياقوت، قارە چاي، قىرىم، كابردىن - بلقار، باشقىرت، توو، خاكاس، شار، نوغەي، تافە، سەخە - ياقوت، قشقايى دن عبارتدیر.

بولر آرهسىدە اوزبېك تىلى عليحدە اۆز شىكللىنىش و رواجلىنىش تارىخىگە اېگە. اوزبېكلر اتتىك تركىبىگە كۆرە (92) اوروغدىن تشكىل تاپگن. بو اورغلر حاضركى كوندە هم موجود. يوقارىدەگى اوروغلر نىنگ دېپىرلى كۆپچىلىگى اوزبېكلرگە تېگىشلى. قالگنلىرى مۇغول قىبىلەلرگە كىرەدى. عالمرلر تامانىدىن نىنگ يىنگى قىتە ايشلىنگن تصنيفى هم بار. آلدىن هم

2مىنگ، يوز، قىرق، اونگىت، دىمىن، قىپچاق، ارغىن، بورلاق، بوسلاق، چىمىرچىن، بوزەي، قىتەي (ختاي)، جىت (jit)، جويوت، سلجاووت، منغىت، قىغىت، آي مەووت، اولەجى، گولپېگىن (?)، قىشلىك، تاما، مېچىت، كىردىرى (kirdiri)، رمە دن، جويىرت، بوزەجى، اويسون، تاتار، تىلاو، شىرىن، آغىر (آغىرن)، بۆز، بوزەك، برىن (بهرىن)، موغول، نوکوس، جلاير، سراي، اونغ، قونغيرات، آلچىن، قىچاق، قىلماق، ايرت، قارلوق، تورگاوت، قىتەغان، كىلىچى، كىنەگس، بۆيرەك، قىيات، قىغلى، اۆزجى، بۇلوجى، اوبۇلەجى، گولون، بايەوت، اوترچى، ارلات، كىرەيت، اونغقوت (ungg'qut)، قەچت، مىرىكت، بورقوت، قورەلش، قالاپ، اۇغلان، كودىي، تورکمن، دۇرمان، تايىن، مومون، اذەي، تۇقسىبە، اويروجى، جۇرە، بەتش، قويسون، سولدوز، تومى، كۆرلەهوت، جىلكش، يوغور، يابو (يقەبو)، مۇيتن، مەجار، قۇجەلىق، چۇرن، چورچوت.

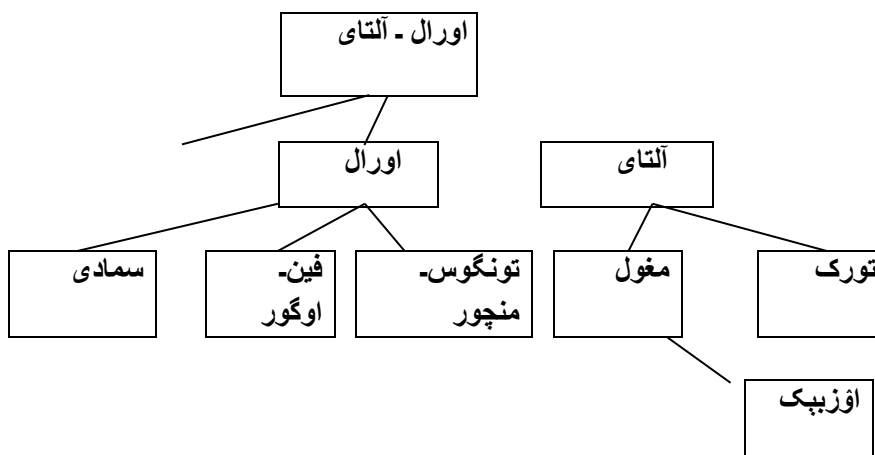
يازگنيميزدېك، بير نرسه نى ايرىچه قيد قىلىپ اوتىش لازمكه، كۆپچىلىك ملتداشلر تورك و توركى اتمه لرلىنى بير- بيرىدىن فرقلەي آلمىدىن اولرنى بير معناده قوللەيدىلر. بوگونكى كونده خلقلر ملت صفتيده تۆله شكلنگن بير پيئده تاريخي اتمه لرلى بوندهي توشينيش تۇغرى اېمس البته. چونكه «تورك» اتمه سى بوگونكى علمى تعريف بيلن ايتكندە توركى تىللردە سۆزلىشووچى خلقلردن بيرى نىنگ نامى، انيقراق ايتسك، توركيه ده يشەيدىگن اۇغيز تىپ لهجه ده سۆزلىشووچى خلق نامى و تىلىنى انگلتەدى. «توركى» اتمه بۆلسه، بير- بيرىگه يقين تىللردە گپلشووچى، 30 گه يقين توركى تىللى خلقلرنىنگ عمومى نامىنى بيلديرەدى. اورتە عصرده بو اتمه نىنگ قوللەنيلمىگنى بوگونكى حقانى قرەشنى سيره انكار قيلمەيدى. «بولر همەسى بير تىل، اولر آره سیده هيچ قنده فرق يۇق» - دېگوچيلر قتيق ينگليشه ديلر. يوقاريدە تآكيدلەگنيميزدېك، عموم توركى سۆزلر برچه توركى تىللى خلقلر اوچون مشترك ليك وظيفه سىنى اوتەيدى. بو بار نرسه، اونى انكار اېتىب بۆلمەيدى. بيراق، شو مشترك سۆزلر برچه توركى خلقلردە تاريخن و حاضر هم بير معناده ايشلتيلمەگن و ايشلتيلمەيدى هم. بو تىللر عليحده اۆزىگه خاص فونيتيك، ليكسيك، بيرمونچه گرامماتاماندىن فرقلەندەي. انه شو فرقلى خصوصيتلر اولرنى مستقل تىل صفتيده موجودليگىنى تآمينلەگن. توركى خلقلر اۆز ارا عادى سۆزلىشوو لردە بير- بيرىنى 50-60% توشينيشلرى ممكن. بيراق، علمى، ادبى مسألەلردە (علمى تىلدە يازيلگن متلرنى) بير- بيرىنى ايترلى درجه ده توشونمەيدىلر يا كه هيچ نرسه توشينمىسليگى ممكن. شو تىللردە يازيگن متلرنى ترجمه قىلىشگه احتياج سېزىلەدى. هر بير توركى تىل اۆز اطرافيدەگى تىللر بيلن قلين مناسبتدە بۆلگن؛ بير- بيرلىگه سۆز بېرىپ آليشگن. بير پيئ نىنگ اۆزىدە هر بير توركى تىل اۆزى عليحده سۆز يىش قابىليتىگه اېگه؛ بوتىللر سۆزلرنى اۆز تلفظىگه ماسلب ايتگن و اونگه ايرىچه معنا قايل بۆلگن. بعضى توركى تىللرنى (چواش، ياقوت تىلىنى) عموم، توشونىپ بۆلمەيدى؛ حتآ، دىنلرى هم باشقه تورك خلقلرنىكىدىن فرق قىلەدى. بو فقط بوگونكى كونده پيدا بۆلگن مسألە اېمس، بو تفاوت اۆتميشدە هم بار بۆلگن. شونىنگ اوچون هم فندە 18-19. عصرلردە «توركالوگيه» («توركشناسليك») اتمه سى وجودگه كېلگن. محمودكاشغرى اۆزى نىنگ «ديوان اللغات التورك» اثرಿದೆ 52 توركى قبيله حقيده معلومات بېرىپ: «اويغورلر عموم توركى تىلدىن تشقىرى، اۆز ارا عليحده تىلدە گپلشگنلر، بولرنى باشقه توركى قبيلەلر توشونمەگن»- دېب يازەدى عالم. كاشغرىگه كۆره، بو فرق بوندن، حتآ، مىنگ يىل بورون هم موجود بۆلگن. بوندن مىنگ يىل آلدین يازيلگن «توركى سۆزلر تۆپلميدە» بو فرقلر جوده كۆپ اۆرينلردە، مثالر واسطه سیده آچيق - آيدین توشينتىريلەدى. توركى تىللر اورتە سیدهگى تفاوت بوگون هم بۆلگنيدېك، مذکور فرقلر بارىپ - بارىپ يەندە چقورلشيشى ممكن. اۆزبىك تىلدىن مثال كېلتىرەياتگن بۆلسك، مثلاً: قوميتە، تىلچىلىك، بېكت(اىستگاه)، توپىك(باشى بېرك كۆچە)، بېكىك، بېكارچى، ادمگرچىلىك، بى سۇنقه، بېتلەماق، غىجىم، ميژغىلەماق، بېجىرىم، شاشقه لاق، يىلبىزەك، بىلگىچ، بىلەخان، بورچك، بورچ، بۆز بير (اۆزلىشتىريلمەگن زمين) و باشقه مىنگلرچە سۆزلر باشقه توركى تىللردە اوچرەمەيدى، اولر بو سۆز توشونچه لرنى اۆز تىللرى امكانيت و طبيعتيدن كېلىپ چىقىپ يىسەنگنلر. مسألەگه باشقه تاماندىن ياندەشسك، توركى خلقلر اۆزىگه خاص آغزەكى ايجادىگه هم اېگە ديرلر. خلق آغزەكى ايجادى و كلاسيك منبعلرنى هم برچه توركى خلقلر وكىللىرى تۇغرىدىن - تۇغرى توشينه بيرمەيدى. داستاچىلىك، كوى، قوشىق، صنعت، عرف - عادت بابيدە هم مذکور فرقلر يقال كۆزگە تشلنپ توره دى. دېمك، توركى خلقلر و اولرنىنگ تىللريدەگى فرقلر طبيعى روشدە يوزەگە كېلگن. بو تفاوتلرنىنگ يوزەگە چىقىشىگه انسان ارەلشووگه احتياج بۆلمەگن. نه يالغيز توركى تىللر بلكه، هند- اوروپا تىللرى، سلاوين تىللرى و باشقه تىللر عابله و گروهلرى هم خودى، شوندهي فرقلىش دورىنى باشدىن كېچىرگنلر. توركى تىللرگه اۇخشىب حاضر هم ارەلريدە اۇخشش و فرقلى تامانلرى بار.

توركى تىللر جهاندهگى اېنگ يىرىك تىل عابله لريدن بيرىنى تشكيل بېرەدى. بو تىللردە گپلشووچيلر شرقى اوروپادىن سايبىرياگەچە، چين (ختاى - حاضر هم شو شكلدە ايشلتيش ممكن) غربيدن يقين شرق بۆيلىب كېنگ حدودلرگە ترقلگن. توركى خلقلرنىنگ سانى مسألە سیده هم يخليت قرەش يۇق. ايرىم منبعلردە 140مىليون دن 300(?) مىليون گەچە، دېب تخمين قىلىنەدى. اما، بو ساحه حاضرگه چه عليحده تدقيق قىلىنمەگن. اولردن اۆزبېكلر، توركلر، آذربايجانلر، قيرغيزلر، قازاقلر و توركمنلر اوز مىلى مستقل دولتلىرگه اېگە. بوگونكى كونده توركى خلقلردن ايرىملرى، بعضى مملكتلردە مختار و مستملكه شكلیدە هم كون كېچىرەدیلر. توركى خلقلرنىنگ كتە بير بۆلگى سنەلميش اۆزبېكلر سانى بۆيىچە هم مخصوص تدقيقات ايشلرى آليپ بارىلمەگن. بو گونكى كونده اولر بوتون دنيا بۆيلىب كېنگ ترقلگن. نا رسى معلوماتلردە، اۆزبېكلر

سانی چمه‌سی (30 میلیون) دن آشه راق دېب ايتيله‌دی. افغانستانده حيات كېچيره‌ديگن اوزبېكلرنينگ سانی هم تورلی منبعلرده تخمينلرگه اساسلنېب، تورليچه قيد قيلينگن. هر حالده افغانستانده‌گی اوزبېكلر سانی تورت ميلیون دن آشه‌راق بولیشی حقيقت‌گهانچه يقين توره‌دی.

توركي تيللر اوز نوبتیده موغول(مغل) تیلی بیلن قرينداش سنه‌له‌دی. آلتای تیل نظريه‌سی‌گه كوره، توركي تيللر همده موغول تیلی، تونگوز-منچور تيللری بیلن قرينداش دير. آلتای تیل عايله‌سینی، ايريم عالملر اورال (اوره‌لماق فعلیدن) تیل عايله‌سی بیلن قرينداش، دېب بيله‌ديلر. بعضی توركي شناسلر اوز نوبتیده اورال تیل عايله‌سینی فین - اوگور، سامادی تيللريدن تشکيل تاپگن دېيیشه‌دی. ينه بير گروه عالملر بوتيللرنی جاپان، ختای، کوريا، تيللری بیلن ايلديزداش دېب هم قره‌شه‌دی. توركي تيللر شونده‌ی قيليب، بير بابا تیل، يعنی اورال - آلتای كته تیل عايله‌سی‌گه باريب توتشه‌دی.

بابا تیل

جدولده اوزبېک تیلی اورال - آلتای تیل عايله‌سی‌گه منسوبليگی كورسه‌تيلگن

باشقه تدقيقاتلرده تيلشناسلر، اورال - آلتای تيللری بیلن سومر تيلینی اوز ارا قرينداش دېب تاپگنلر. بوندن بېش مينگ ييل بورون حاضرگی عراقده يشب اوتگن سومریلر بشريت تاريخیده بيرينچی بار يازوونی اختراع قيليب، اوزلريدن اولکن مدنيت قالديرگنلر. اورال - آلتای تيللری بیلن سومری تیلی اورتەسیده‌گی قرينداشليک منه بو سؤزلر مثالیده ايضاحلنهدە. مثلن: سومريچه اده(آته)، اوکو(اويقو)، يمی - ينی(آنه)، پرلک(پارلاق)، ديو(تيزه)، دينگير(تنگری)، ادا/آت(حيوان)، خانگون(قوياش)/سوو (ايچيمليک) کبی اؤخشش سؤزلر انچه‌گينه‌نی تشکيل قيله‌دی. توركي تيللرگه اؤخشش سومر تیلی هم اگليوتوناتيف تيل اېکنی انيقلنگن.

تيللرنينگ تصنيفی

دنیا تيللری تورلی نقطه نظردين(مارفولوگيک، شجره‌وی...) تصنيف قيلينه‌دی. توركي تيللرنی تصنيف قيلش اساسن محمّود کاشغری دن باشلندی. محمّود کاشغری اوزی نينگ «ديوان اللغات التورک» اثریده توركي تيللرنی دستلېب: 1. شرقی توركي تیل، 2. غربی توركي تیل‌گه بۆله‌دی. او توركي تيللرنی 20 گروه‌گه اجره‌تيب كورسته‌دی: قيبچاق، اؤغوز(اوغيز)، ايماک(yemek)، باشقيرت، بسمیل، قای، يبقو، تاتار، قيرغيز، چيگيل، توغسی، يغما، اغره‌ق، جروق(jarug)، چمول(chamul)، اويغور، تانگوت، ختای، خلج، خاقان.

تورکي تیل‌لرنینگ علمی تصنیفی تورلی عالمر تامانیدن 20- عصر باشلریده عملگه آشیریلهدی. عموم، دنیا تیل‌لری قوبیده‌گیچه تصنیف قیلینگن.

مارفولوگیک تاماندن تیل‌لر:

1. امورف (هجالی، شکل‌سیز، شکل‌گه اېگه بۆلمه‌گن تیل‌لر- بو تیل‌لرده سۆزلر قوشیمچه‌سیز یسلهدی) مثلن، ختای تیلی.
2. اگلیتیوناتیف(التصاقی، قوشیمچه‌لی- سۆزلر اۆز ارتیدن قوشیمچه الیب کپله‌یاتگن تیل) اورال- آلتای، تورک - موغول تیل‌لری کیره‌دی.

3. فیلیکتیف(ترکیبی، تحلیلی، تصریفی) بو تیل‌لرده سۆزنینگ اۆزه‌گی گراماتیک اۆزگیش‌گه اوچره‌یدی. بو گروه‌گه: هند- اوروپا، سام تیل‌لری کیره‌دی.

4. پولی سینتیک (یاییق، یاییلگن) بو تیل‌لرده گراماتیک معنا سۆز شکل‌لریده اېمس، بلکه یاردمچی سۆزلر، سۆز آهنگی یاردمیده افاده‌لنهدی. بونگه انگلیس، فرانسه، اسپن(اسپانیا) تیل‌لری کیره‌دی.

شو نقطه نظردهن تورکي تیل‌لر جمله‌دن اۆزبیک تیلی اگلیتیوناتیف(اساس اۆزگرمه‌یاتگن، قوشیمچه‌لر آرقلی معنا حاصل قیلینه‌دېگن) تیل حسابلنهدی. فارس- دری تیلی فیلیکتیف(اېرگش، بوریش، اۆزگیش دېگن) تیل‌لر گروه‌گی کیره‌دی. فارس - دری تیلیده بیته اۆزه‌ک اۆز ارتیدن قوشیمچه‌لر آلیب، معنا تئشیب کپلمه‌یدی، بلکه، گراماتیک واسطه‌لر(بر، با، از، برای، بی، را، تا و اضافه) همده فعل‌لرده آت کپسیمی-«است»کبی‌لر معنای شکل‌لننیرهدی. مثلن: اوقوتوچیلریمیزنینگ(بیرته سۆز) سۆزینی مارفولوگیک تحلیل قیلیب کۆره‌یلیک:

اوقی(فعل‌نینگ بویروق شکلی)+ ت (آرتیرمه نسبت) + او (حرکت نامی یساوچی قوشیمچه) چی (اېگه‌لیک آتی یساوچی قوشیمچه)+ لر(کۆپلیک قوشیمچه‌سی)+ایمیز (کۆپلیکده‌اېگه‌لیک قوشیمچه‌سی) + نینگ (قره‌تیغ کپلیشیگی) طرزیده شکل‌لنن یخلیت سۆز حاصل قیلینگن.

دری تیلیده اېسه، عینن شو سۆزنی مارفولوگیک تحلیلینی کۆریب چیقه‌یلیک.

استادان ما بیریکمه‌سی: استاد (آت) ان (کۆپلیک قوشیمچه‌سی)+ ما (کیشی‌لیک آلاماشی) شکلیده یسلگن. بو یبرده «استاد» و «ما» سۆزلری اضافه آرقلی گراماتیک مناسبتگه کیریشگن. یعنی، دری تیلیده سۆز اۆزه‌گیدن کپین قوشیمچه‌لر کپتمه- کپت کپله‌پرمه‌یدی. فارس- دری تیلیده سۆزنی قوشیمچه‌لر اېمس، بلکه، گراماتیک واسطه‌لر شکل‌لننیرهدی. تورکي تیل‌لرده جمله‌دن اۆزبیک تیلیده بونینگ تپسکری‌سینی کۆره‌میز. قوشیمچه‌لر معنای یوزه‌گه چیقره دی.

اۆزبیک تیلی‌نینگ رواج‌لنیش باسقیچلری

اۆزبیک تیلی‌نینگ ترقیات باسقیچلری اوشبو تیل‌نینگ یازمه منبع‌لری‌گه سونگن حالده انیق‌لنهدی. شونگه کۆره، عالمر تورکي تیل‌لر تاریخینی تورلیچه دورلشتیرگنلر. تیلشناس عالم غنی عبدالرحمن‌اف اۆزبیک ادبی تیلی تاریخینی قوبیده‌گیچه دورلشتیره‌دی:

1. اېنگ قدیمگی تورکي تیل

اۆزبیک تیلی‌نینگ اېنگ قدیمگی دوری 6- میلادی عصرگچه بۆلگن وقتنی اۆز ایچیگه آله‌دی. بو دور تیلینی اؤرته آسیاده یشه‌گن ساک، مساکیتلر قبیله‌لری تیلی‌گه هون، یوچی و باشقه تورکي اورغولرنینگ تیلی اره‌لشیوی‌دن حاصل بۆلگن تیل تشکیل اېته‌دی. بو دور تیلی بویچه بیرار یازمه یادگارلیک سقلنمه‌گن. بوندن 2650 ییل آلدین یازیلگن«آلپ اېر تۆنگه جنگ‌نامه‌سی»نی مجازی معناده بو دور تیلی اوچون اساس بۆلگن دېب تخمین قیلیش ممکن. برچه تورکي تیل‌لر شکل‌لر نیشی‌گه انه‌شو دور تیلی اساس بۆلگن.

2. قدیمگی تورکي ادبی تیل

اېسکی تورکي ادبی تیل (6-10) عصرلرنی اۆز ایچیگه آله‌دی. بو دوردن بیزگه رون (آنه‌سای بیتگی)، اویغور، سغد، مانوی، برهما یازوولریده بیتیلگن یادنامه‌لر بېتیب کپلگن. قبرتاشلری، یاغاچ، تېری و قاغ‌لرده عکس اېتیریلگن بیتیکلر

انه شولردن نمونه دير. شهزاده كولتېگين، بيلگه قان بيتيكلري، شونينگدېك، اورخون اينه ساي حوزه سیده يازيب قالدیریلگن برچه تاش يازوولری شو دورده وجودگه كېلگن. مؤلفی نامعلوم «تعبیرنامه» هم انه شو دور محصولی سنهله دی.

3. اپسکی تورکي ادبی تیلی

بونگه (11-13) عصرلرده يازیلگن ادبی، بدیعی متنلر کیره دی. بو دورلرده اوزبېک خلقی و تیلی انه شو دورده توله شکللیپ اولگوره دی. بو وقتگه كېلیپ، اورتیه آسیا و کاشغرده قزلوق- اویغور و قیپچاق- اوغوز تیللری خصوصیتی نی اوزیده مجسم ایتگن تورکي ادبی تیل وجودگه كېله دی. بو دورلرده محمود کاشغری نینگ «دیوان اللغات التورک»، یوسف خاص حاجب نینگ «قوتدغو بیلک»، احمد یسوی نینگ «حکمت»، ادیب احمد نینگ «هبة الحقایق» (حقیقتلر ارمغانی) اوشبو اثرنی ایریم اوزبېک عالملری 8- میلادی عصرده يازیلگن دېب حسابلشه دی. بیراق، بو مسأله فنده اوزیل- کپسیل حل قیلینگنیچه یوق)، «تفسیر»، «اوغوزنامه»، «قصص الانبیا» (پیغمبرلر قصه سی)، علی نینگ «قصه یوسف»، اثری، ریغوزی نینگ «قصه ی ریغوزی»، «نهج الفرادیس»، ادبیات شناسلیککه عاید شیخ احمد طرازی نینگ «فنون بلاغه» تذکره سی کی اثرلری يازیلگن. بو اثرلر اوز لیكسیک، گراماتیک جهتلری بیلن اوزبېک تیلیگه انچه یقین توره دی. شو دور ادبیاتی، تیلی عموم تورکي ادبی تیلی صفتیده شکلنگن.

محمود کاشغری دن بیزگه «دیوان اللغات التورک» بیتیب كېلگن. بو اثریده کاشغری (9000) دن آشیق سوزلر نینگ معنالی ایضاحله دی. دیوانده تورکي تیللر نینگ قانون- قاعده لری توشونتیریپ بېریله دی. عالم نینگ «جواهر النحو فی لغات التورک» («تورکي تیللر نحوی») اثری بیزگه سقلنپ قالمه گن. محمود کاشغری اوزی نینگ «دیوان اللغات التورک» اثریده آت سوز تورکومی حقیده سوز یوریتیپ، («بو حقده بیر نېچه کتاب یازدیم»- ایشانچ) - ديه خبر قیله دی.

4. اپسکی اوزبېک ادبی تیلی

بو دور تیلیگه 14-19- عصرلرده یره تیلگن ادبی، بدیعی متنلر تیلی کیره دی. بو پیتلرگه كېلیپ، عموم خلق اوزبېک تیلی وجودگه كېله دی. بو دور متلریده شیوه لر نینگ فرقله نیشی یقال کوزگه تشلنه دی. علی شیر نوایی گجه آلتین اوردده يازیلگن اثرلر: خوارزمی نینگ «محبته نامه» سی، اون تورتنچی عصرده يازیلگن خوارزمی نینگ «گل و نوروز» اثری، قطب نینگ «خسرو و شیرین»، سیفی سرایی نینگ «گلستان بالترکی»، دربیک نینگ «یوسف و زلیخا» اثرلری یره تیله دی. شونینگدېک لطفی هروی غزللری، آتایی (15- عصر)، سگاک (15- عصر)، دینی موضوعگه بغیشلب، منصور بخشی تامانیدن توزیلگن «تذکره الاولیا»، «بختیارنامه»، «معراج نامه» کی منبعلر انه شو دور ادبی تیلیگه خاص عنصرلری اوزیده جمعلگن.

اپسکی اوزبېک ادبی تیلی نینگ رواجلنیشده اولوغ نوایی نینگ برکه لی ایجادی کته تاثیر اوتکزدی. نوایی 30 دن آشیق اثر یازیب، اوزبېک تیلینی کمالات چوقیسیگه کوتردی. اینیقه شاعر و عالم نینگ ایکی تیل (فارس و اوزبېک تیلی) مقابسه سیگه بغیشلب یازگن «محاکمة اللغتين» («ایکی تیل محاکمه سی») غایتده اهمیت کسب اېته دی. بو دور تیلی نینگ شکلله نیشیگه اولوغ متفکر علی شیر نوایی نینگ خدمتی و قوشگن اولیسی نهایت درجده بیقیاس بولگن. نوایی اپسکی اوزبېک ادبی تیلینی اورگنیشگه بغیشلب، اوزی نینگ «محاکمة اللغتين» اثرینی یازدی. بو اثریده نوایی اوزبېک تیلینی فارس تیلی بیلن سالیشتیریپ، اپسکی اوزبېک تیلی نینگ فارس تیلیگه نسبتن، بای امکانتلرینی کوز- کوز قیلدی. علی شیر نوایی اپسکی اوزبېک تیلینی «محاکمة اللغتين» اثریده تدقیق قیلیپ، بو تیلده موجود بیراق، فارس تیلیده معادلی بولمه گن 100 ته فعلنی کپتیره دی. نشر قیلینگن کتابلرده (99) فعل بېریلگن. شونینگدېک اوشبو اثرده اوزبېک تیلی معناداش و کۆپ معنالی سوزلر ذخیره سیجه تیدن هم انچه بای اېکنی کؤرسیتيله دی. بوندن تشقری، نوایی اوز اثریده اوزبېکچه سوزلر نینگ اینجه (نازک) معنا تامانلری حقیده هم سوز یوریتله دی. نوایی اوز اثریده، حیوانلر، قوشلر و بویوم- اسبابلر ناملرینی کپتیره دیکه، عالم نظریدن اولر نینگ معادلی فارس تیلیده موجود بولمه گن.

نوایی اوزبېک تیلی امکانتلرینی نمایان قیلیپ، بو تیل فارس تیلیدن اوستون ایکنینی اثباتله دی.

بیر ناتوغری عبارہ اوستیدہ تۆختەلسک. «علیشیر نوایی اۆزبیک ادبی تیلینینگ اساسچیسى»- دېگن گپ مطلقا علمى خطا دیر. هیچ بیر تیلنینگ اساسچیسى بۆلمەیدى. تیلنینگ یرەتوچیسى اۆشە تیلدە سۆزلشوووچى آدمەر، اۆشە تیلدە سۆزلشوووچى خلق حسابلنەدى.

نوایی بیلن بیر دورده یرەتیلگن ظهیرالدین محمدبايرنینگ «بابرنامە»سى، محمدصالحنینگ «شيبانى نامە»سى، مجلسىنینگ «قصه سيف الملوك»، خواجهنینگ «گلزار»، «مفتاح العدل»، گلخنینگ «ضرب المثل»، ابوالغازىنینگ «شجره تراکمه»، «شجره تورک»، مشربنینگ جوشقین آهنگدە یازیلگن شعرلری، توردى فراغىنینگ لیریک میراثى و باشقە ادبی اثرلرنى سنب اۆتیش ممکن.

اۆرنى بیلن شونى هم ایتیب اۆتیش ضرورکە، اۆزبیک ادبیاتىنینگ هند ادبی حوزهسیدە، بابرىلرنینگ 332 ییللیک حکمرانلیگی دوریدە، نرى- بېرى 200تە لغت یرەتیلگن. و ینە کۆپل نظم و نثر، ترجمه، تاریخی اثرلر هم اۆشە دورده یازیب قالدیریلگن، اولر هم اۆز نوبتیدە اۆزبیک تیلینینگ باى امکائیتىنى سقلب کپلگندیر؛ بو ادبی حوزه میراثى هلى اۆرگنیلەگن؛ آچیلەگن قۇریق.

5. اېسكى اۆزبیک ادبی تیلی

بودور اېسكى اۆزبیک ادبی تیلی 19- عصرنینگ باشلری، 20- عصرنینگ آخىرلىرى گچە بۆلگن وقتنى قمرەب آلەدى. بو دورگە کېلىپ، فرقت، مقیمی، ذوقى و باشقە شاعر و ادیبلرنینگ اثرلری اېسكى اۆزبیک ادبی تیلینى ینەدە بايیتدی. بو پېتگە کېلىپ، اۆزبیک تیلیدە نثرى اثرلر بوى کۆرستە باشلەدى. لغت، عملی گراماتیکهو تیشناسلیککە عاید قوللنمەر یازیلدی. ینە شو وقتگە کېلىپ هر خیل گزیتە و ژورنالر باسیلە باردی. اېسكى اۆزبیک تیلی باشقە تیللر بیلن کېنگ علاقەگە کیرهباردی. بو دورگە کېلىپ روس تیلی اۆزبیک تیلیگە سۆزلر اۆزلیشتیریلە باشلەدى.

6. حاضرگی اۆزبیک ادبی تیلی

حاضرگی اۆزبیک تیلی 20- عصر باشیدن شکلنەباشلەدى. بو دورده عبدالروف فطرت، چولپان، عبدالله قادری، عبدالله اولاتى، حمزه حکیمزاده نیازى، حمیدعالمجان، آيېپک و باشقەلر جولان اوریپ ایجاد قیلدیلر. بو دورلر تیلی دنیا مقیاسیدە یوز بیرگن کتە اجتماعى سیاسى اۆزگیشلر بیلن چمبر- چس باغلنگن. بو پېتگە کېلىپ حاضرگی اۆزبیک تیلی کېنگ قولچ یاییب رواجلندی. بو کونگچە حاضرگی اۆزبیک ادبی تیلی همان اۆسیب، رواجلنیپ، و بايیب کپلماقده.

شونى هم علیحدە قید قیلیپ اۆتیش کپرهککە، اۆزبیک ادبیاتىنینگ خراسان ادبی حوزهسیدە هم قادری پلنگ پوش، داملا بیدل، قارى شرف الدین شرف، مولوى قربت، ابرگش اوچقون و باشقەلر کۆپراق نظم توریدە ایجاد قیلگنلر. تۇغرى، حاضرگی اۆزبیک ادبی تیلی 20- عصر ابتداسیدن باشلپ شکلنیش پلەسیگە کیرهدى. بوپیتدەگی اۆزبیک تیلی، 19- عصرده اوروپا و روسیەدە یوز بیرگن قطار علمى، تکنالوگیک، فلسفی، ادبی ینگیلنیش و اۆزگیشلر ترقیاتى بیلن باغلنیپ کپتەدى. بو دورده اۆزبیک قلمکشلری، ضیالیلری ینگى- ینگى اتمه و توشونچەلرنى تیلگە آلیپ کیرهدلر. ینە بو دورگە کېلىپ، ترجمه اثرلرنینگ هم اهمیتىنى انکار قیلیپ بۆلمەیدى. باشقە تاماندن اۆزبیک تیلشناس عالمرلرینى گرامر ساحەسیدە آلیپ بارگن علمى ایزلنیشلری حاضرگی اۆزبیک ادبی تیلینى ترقیاتىگە یېتیرلى درجەدە حصە قۇشگىنى علیحدە تاکیدلش جایز (حاضرگی اۆزبیکستانده). اۆزبیک تیلینىنک نظری اساسلری هم انه شو دورده علمى ایشلپ چیقیلدی.

افسوسلر بۆلسینکە، افغانستان اۆزبیکلری تیلینى رواجلنتیریش، اۆرگنیش بارهسیدە بیرینچی قەدملر هم کۆتیریلەگن. تام معنادەگی نثر توغیلەگن؛ نظم ساحەسیدە داملا بیدل، مولانا قربت، ابوالخیر خیرى، نظر محمد نوا، حامد فاریابى، مولوى جوهرى، مولوى نصرت، مولوى نظر محمد لهیب فاریابى، قارى شرف، نفیر فاریابى، قارى عظیمى و باشقەلر عنعنوى اصولدە، اساسن نظمدە قلم تییرەتیدیلر. اما، اۆشە دور اۆزبیک تیلینینک بوى و بستی، معنا قیرەلرینى، سۆزلرینىنک اېنگ نازک معنا تامانلرینى عکس ایتیریشدە بو ایجاد کارلرینىنک نظملریدن مثال تاپیش جودە مشکل. سببى جۆن و عنعنوى شعریت بو نرسەلرگە (معنا ترقیاتىگە) کۆپ هم بۆیین بېرمەیدى. یوقاریدە ناملری ذکر قیلینگن شاعرلرینىنک لیکسیکون (اۆزبیکچە سۆزلری ذخیرهسى) دایرەسى نہایتدە تار دیر. اولر عنعنوى تمثال، قالب و اوخشتیشلر چنبرەسیدن تشقرىگە

چىقەلمەگەنلەر. طبعىيەت، سىياز شىعريت بوندىي آغىر يوكنى كۆترەلمەيدى؛ تەشىلمەيدى. كاشغرى، يوسف خاص حاجب، رىغوزى، نوايى، بابىر و ابوالغازى بهادر خانلار، حقيقتەن ھەم، اۆزبېك تارىخى نثر چىلىگىنىنىڭ آغىر يوكىنى تارتە آگەنلەر.

ايگىنچى فصل

فونىتىكە

(Phone)- تاووش، (Tika)- قوطى سۆزىدىن آلىنگەن بۇلىپ، تاووشلار قۇتىسى يا كە تاووش حقىدەگى بىلىم دېمەك دىر. فونىتىكە تاووشلار تىزىمىنى، اولرنىڭ تركىبىنى، نطق اعضالارى، بۇغىن و اونىڭ تورلرى، سۆزدە تاووشنىڭ المىنىوى و اۆزگىرىشى شونىڭدېك، بۇغىن، اورغو و آھنگ خصوصىتلىرىنى اۆرگەتەدى. (ح. اۆز. الف. ت). خلاصە قىلىپ ايتىگەندە بو ساحە تىلشەناسلىك ترماقلىرىدىن بىرى بۇلىپ، اوندى انساننىڭ نطق تاووشلرى علمى و عملى جەھەتەن اۆرگەتەلەيدى. تىلنىڭ تاووش تۈزىلىشى، نطق تاووشلرىنىڭ حاصل بۇلىشى، اۆز ارا مناسىبىتى، فونىتىك قانۇنىتلار، تاووشلارنىڭ تىنىقى، بۇغىنلارنىڭ تۈزىلىشى، اۆزگىرىشى و تلفۇز معيارى ھەم فونىتىكەدە اۆرگەتەلەيدى. بو فصلدە عمومەن، تىلنىڭ تاووش خصوصىتلىرى بارەسىدە مەلۇمات بېرىلەيدى. فونىتىكە بابىدە نطق اعضالارى فعالىتى بارەسىدە ھەم گەپ كېتەيدى.

نطق تاووشلرىنىڭ حاصل بۇلىشى

نطق تاووشلرىنىڭ پىدا بۇلىشىدە اشتراك اېتۇچى ارگان، نطق اعضالارى دېيەلەيدى. انسان تىلىدىن ايتىلەدىگەن ھەر قەندە سۆز، اۆلا، تاووشلاردىن تۈزىلگەن بۇلەيدى. نطق تاووشلرى، اساسەن اۆپكە، كېكىردەك، تىش، لب، تاووش پىچەلرى، تىل، جىغ و بورون كىبى اعضالارىمىز واسطەسىدە حاصل قىلىنەيدى. بوندى اۆپكەدىن چىقەدىگەن ھوا آقىمى بۇغىزدە جايلىشىگەن اون پىچەلرىنى تىبىرەتەيدى. ھوا آقىمىنىڭ تىبىرەنىشىگە باشقە نطق اعضالارىمىز (لىلر، تىل، تىلچەك، پىستىكى جىغ، يوشاق و قىتىق تىنگلى ھەمدە كۆكرەك قەسى) ھەم اشتراك اېتەيدى. آواز و شاوقىنلار ياردەمىدە تاووشلار پىدا بۇلەيدى. نطق اعضالارىمىز تاووشلارنى سۆزگە ايلانتىرەيدى، اونى مەھەللىمىز باشقىرىپ بارەيدى و نتيجەدە سۆز حاصل قىلىنەيدى. سۆز ھەم بۇلسە انسان فەكرىنىڭ مادى كۆرىنىشى دىر.

نطق اعضالارى

تاووش حاصل قىلىشىدە نطق اعضالارىمىز اشتراك اېتەيدى. شونىڭە كۆرە نطق اعضالارى ايگىگە بۇلىنەيدى:

1. فعال نطق اعضالارى:

- پستگى جڭ،
- لبلر،
- تىل،
- تىلچە(كىچىك تىل)،
- تاووش پىچە لرى،
- نَفَس يۇلى،
- يوشاق تىڭلەي.
- 2. فعال بۆلمەگن نطق اعضالرى:
- قىتتىق تىڭلى،
- تىشلر،
- يوقارى جڭ،
- بورون بۆشلىغى،
- حلقوم بۆشلىغى،
- بۇغيز بۆشلىغى،
- كېكىردىك،
- كۆكرەك قىسى.

اىستىلگن بىر تاووشنى حاصل قىلىش دەرىجەدە يوقارىدەگى نطق اعضالرى قىتىشگىنى سېزىش مۇمكىن. تاووشلار اصلىدە ھانە شۇندەي مرگب عمليات نتيجه سىدە يوزدەگە چىقەدى. نطق اعضالرىنى فعال و فعال بۆلمەگن بۆلگەرگە اجره تىش نىنگ سىببى شۇندەكە، نطق افادە قىلەياتگىمىزدە شو اعضالرىمىز پىسيف (فعال بۆلمەگن) و اکتيف (فعال) درجەدە قىتىشەدى. بو جرياننى فرقلش اوچون بىرار گپ توزىب عىن عملياتنى اوز اوستىنگىزگە تطبق قىلىپ كۆرىنگ يا كە بىرار كىشى سۆز قاتەياڭگندە(گپىرەياتگندە)، فعال و فعال بۆلمەگن نطق اعضالرىگە اهمىت قرەتىنگ. شۇندەي قال كۆزگە تىشلەندەي. تاووش بىلن اونداتن، معناداش سۆزلر دىر. بىراق، اولر تاووشگە نسبتن صاف؛ تاووش اېسە شاوقىنلى بۆلەدى. انە شو جريان (phonetike) دە اطرافلىچە اۆرگىلەندى. يعنى تىل نىنگ تاووش تامانى تدقيق قىلىنەدى.

تاووش بىلن حرفنى ھم بىر- بىرىدن فرقلش لازم. تۇغرى، حرف نطق تاووشلرىنى يازوودە عكس اېتىرەدى. ھر بىر حرف بىر تاووشنى افادەلەيدى. اىرىم تاووشلر بىر و بىردن آرتىق حرف بىلن ھم يازىلەدى. مثلاً: اۆزبېك الفباسىدەگى بىتە (ng) بورون تاووشى عرب يازوودە تورته حرف (نىنگ) بىلن كۆرسىتەلەدى. تاووشنى ايتەمىز و اېشىتەمىز، حرفنى بۆلسە كۆرەمىز، يازەمىز و اوقىمىز.

فونىتىكە و فونالوگىە

فونىتىكە معىن تىلدەگى نطق تاووشلرى، اوللى و اونداشلر، اولر نىنگ پىدا بۆلىشى، شونىنگدېك، نطق اعضالرى، بۇغىن و اورغولر نىنگ توزىلىشى و تورلرىنى اۆرگىنۇچى تىلشناسلىك ساحەسى حسابلەندى. قىسقە قىلىپ ايتگندە، انسان نطقى تاووشلرىنى علمى و عملى جھەتدن اۆرگىنۇچى تىلشناسلىك ساحەسى بۆلەدى.

فونولوگىە. تاووشلرىنى نطق دە مورفىملر و بۇغىنلر نىنگ بۆلگى طرزىدە اولر بجرەدېگن وظىفەنى اۆرگەندەي. يعنى، سۆز تىركىبىدەگى اېنگ كىچىك معنا فرقلوچى فونىمەلر اۆرگىنەلەي.

تاووش و فونىمە

نطق تاووشلرى و فونىمەلر اۆز ارا فرقلەندەي.

تاووش نطق نىنگ فونىتىك جھەتدن بۆلۈنمەي دېگن اېنگ كىچىك بىرلىگى دىر.

فونىمە. تاووش نىنگ سۆز معالرىنى فرقلش دە خذمت قىلەدېگن تورىگە فونىمە دېلەندى.

فونىتىكە نىنگ بۆلىملرى

فونىتىكە: عمومى فونىتىكە، تارىخى فونىتىكە، قىياسى فونىتىكە، تصوىرى فونىتىكە و تجربى فونىتىكە كىي تورلرگە بۆلىنەدى.

1. عمومی فونیتیکە- ایریم تیل لرنینگ فونیتیک تیزیمی اورگنیش اساسیده آلینگن نتیجهلرنی عومولشتیره دی.
2. تاریخی فونیتیکە- معین بیر تیل نینگ تاووشلر تیزیمی نی تاریخی نقطه نظر دن اورگنه دی.
3. قیاسی فونیتیکە- بیر نچته قرینداش تیل لرنینگ یا که بیر قنچه شیوه لرنینگ متریا لری قیاسی- سالیشتیریلیب اورگنیه دی.
4. تصویری فونیتیکە- فونیتیکە نینگ بو ساحه سیده بیرار تیلده گی تاووشلر نینگ ترکیبی نینگ حاضر گی حالتی اورگنیه دی.
5. تجربی فونیتیکە- نطق تاووشلری مخصوص تیخنیک اسباب- ماسلمه لر یاردمیده تجربه آرقلی (حساب- کتاب قیلیب) اورگنیه دی.

اوزبیک تیلیده اونلی (وکل) تاووشلر تیزیمی

اوزبیک تیلیده گی اونلی لرنینگ تفصیلی که اوتیشدن آلدین، جهان تیل لریده اوچره یاتگن اونلی واونداشلر که عاید منه بو قیزیق فکتلر که دقتینگیزنی تارتماقچیمیز. بیله سیز می؟ جهان تیل لری اوزی نینگ تاووش قورولیشی جهتیدن عجاب- غرایب کورینیش که ایگه. امریکا قطعه سیده یشاوجی هندولرنینگ Yaqaru تیلیده (۸۸) ته اونداش، (۳) ته گینه اونلی تاووش بار. شو بیرلیک Xayada تیلیده بولسه، (۴۶) ته اونداش، اوچته اونلی موجود اپکن. قفقازده گی ابخازلر تیلیده (۶۵) ته اونداش، ۲ ته گینه اونلی بار. ینه شو تیلده بیرگینه (ک) تاووشی نینگ (۱۴) ته تور بارلیگی انیق لنگن. تیلشناسلر نینگ قید قیلیشلریچه عمو من، جهان تیل لریده گی اونداش تاووشلر سانی (۹۵-۶) ته گچه، اونلی تاووشلر مقداری ایه، (3-46) ته گچه دهب کورستیه دی. «اوزبیکستان ادبیاتی و صنعتی». اونلی و اونداش تاووشلر مسأله سیده، اوزیمیز نینگ تورکی تیل لرده هم فرقلی وضعیت کوزگه تشلنه دی. ایریم تورکی تیل لرده (اویغور و قیرغیز تیل لریده ۸ ته اونلی بار) اونلی تاووشلر سانی (20-6)، اونداش تاووشلر ایه (30-20) ته گچه نی تشکیل بیره دی.

اوزبیک تیلیده تاووشلر

آواز و شاقین نینگ اشتراکی ایبتیش درجه سی که کوره اوزبیک تیلیده گی فونیمه لر یعنی نطق تاووشی دستلب ایکی که بولینه دی:

1. اونلی فونیمه لر،
2. اونداش فونیمه لر.

اونلی تاووشلرنی حاصل قیلیشده اوپکه دن چیه یاتگن هوا آقیمی بوغیز بوشلیغی ده تاووش پیچه لری که تېگیب، اولرنی تیبره تسه و اغیز بوشلیغی ده هیچ بیر تۆسیقه اوچره می اوتسه، اونلی تاووشلر حاصل قیلینه دی. یعنی اولر صاف آواز (اون) دن عبارت بوله دی. اونلی تاووشلر ده شاقیندیرلی اشتراک اېتمه دی.

اوزبیک ادبی تیلیده (6) ته اونلی تاووشی بار. بو تاووشلر کیریل ولاتین یازوولریده، قوییده گیچه افاده قیلینه دی:

لاتین: (I, E, A, O, U, O'); کیریل: (И, Э, А, О, У, О').

اوشبو اونلی لرنی عرب الفباسیده توله - تۆکیس افاده لب بولمه ییدی. شونگه قره می بیز اوزبیکچه اونلی لرنی عرب یازوویده گی کورینیشلری قوییده گیچه بېردیک:

ای (I)، ای (E)، الف (A)، او (O)، او (U)، او (O').

بیراق، ایریم تیلشناسلر اوزبیک تیلیده اونلی لر سانینی (9) ته دهب حسابله یدیلر. لب لنگن، تیل آرکه قیسقه (o') اونلی نینگ ایریم شیوه سۆزلریده فرقلنیشی بیرقره گنده، اوزبیک تیلیده اونلی لر سانی کۆدپک کورینه دی. مثن منه بو سۆزلرده گیدپک:

بۆل (ناننی بۆلماق)

بۇل (تيار بۇلماق) معناسيده

تۈر (بۇدنه تۈرى)

تۈر (اوينينگ تۈرى)

اۈچ (سان)

اۈچماق (آسمانگه كۈتريليش) معناسيده.

بو سۆزلر تلفظى دهگى تفاوتنى عادى كۈز بيلن انيق- تينيق فرقلىش قيين. يخشىلب تلفظ قىلگنده بو فرقلىرى سېزىش ممكن. شونينگدېك O و I اونلىلرى هم انه شوندهى كىچىك فرقلىرگه اېگه. شو فرقلىرى حسابگه آليب اۈزبېك تىليده مستقل اونلىلر (9) دېب قبول قىلىش انچه بحثلى مسأله. بولرى يريم اونلى يا كه اكسانت (بېلگى) دېسه تۇغرى بۇلەدى. اصلیده اۈزبېك تىلده اونلى تاووشلر سانى آلتى ته دير. اۈزبېك تىليدهگى اونلىلر نينگ لاتين يازووى دهگى كۈرينيشى منە بوندهى: (I, U, E, O, A, O'). بو نى عرب يازووى ده شرطلى روشده [ق، الف، ا، اى، ي، و] طرزیده هم كۈرستىش ممكن.

اونلى فونيمەلر اۈچ تاماندن- تىل نينگ هاريزانتال (ياتىق) حالتىگه كۈره، ويرتيكال (تيك) حالتىگه كۈره و لېلر نينگ اشتراكىگه قرەب تصنيف قىلىنەدى.

تىل نينگ هاريزانتال و ويرتيكال حالتىگه كۈره اونلىلر ايگى گروهگه بۇلىنەدى:

1. تىل آلدى (آلد قطار) اونلىلر. بو اونلىلرگه (I, E, A)

2. تىل آرقە (آرقە قطار) اونلىلر. بو اونلىلرگه (U, O', O) كىرەدى. تىل آلدى اونلىلر تلفظ قىلىنكندە، تىل نينگ آلدىنكى قسىمى كۇپراق حركت قىلىپ، اونلىلر يوشاق تنگلهى تامان كۈتريلەدى. تىل آرقە اونلىلر ده اېسه تىل نينگ آرقە قسىمى كۇپراق حركت قىلىپ، يوشاق تنگلهى تامان يۈنەلەدى (ح. اۈ. اد. تى).

تىل نينگ ويرتيكال (تيك) حركتىگه كۈره اونلى فونيمەلر اۈچ تورگه بۇلىنەدى:

1. يوقارى كۈتريليش اونلىلرى (تار اونلىلر): (I, U)

2. اۈرتە كۈتريليش (اۈرتە كېنگ اونلىلر): (E, O')

3. قوبى كۈتريليش (كېنگ اونلىلر): (A, O)

تار اونلىلر تلفظیده تىل و قتيق تنگلهى بير- بيرىگه يقينلەشىپ، هوا يۈلى تارەيەدى، كېنگ اونلىلر تلفظیده اېسه تىل و قتيق تنگلهى بير- بيريدن اوزاقلشەدى. كېنگ اونلىلر آچىق، تار اونلىلر اېسه ياپىق بۇلەدى. اونلىلر لېلر نينگ اشتراكىگه كۈره ايگىگه بۇلىنەدى

1. لېلنگن: (U, O', O)

2. لېلنمەگن: (I, E, A)

لېلنگن اونلىلر تاووشى تلفظ قىلىنكندە لېلر فعال اشتراك اېتەدى. يعنى لېلر چۈچەيىب آلدىنكە چىقەدى. عكسىنچە لېلنمەگن اونلىلر تلفظیده لېلر فعال اشتراك اېتمەيدى، يعنى لېلر چۈچەيىب آلدىنكە چىقمەيدى. لېلر نينگ حركتىگه قرەب اونلى تاووشلر شوندهى ناملنەدى.

اونلى تاووشلر نينگ توصيفى

«I»

بو فونیمه تیل آلدی (آلد قطار)، یوقاری کؤتریلیش، لبلنمگن، قیسقه اونلی دیر. «I» اونلیسی تلفظده کؤپینجه قیسقه ایتیلهدی، ایکیته جرنگسیز تاووش آره سیده کپلگنده گینه اوشبو وضعیت کوزه تیلهدی البته. بو اونلی سؤزنینگ تورلی اؤرینلریده کپلهدی.

مثلن:

«I»- اونلیسی ایکی اونداش اؤرته سیده کپلگنده (تیک)، (تیق)، (تیش) کبی سوزلر تلفظیده اوچره دیدی. «I» تاووشی نینگ ایکیته جرنگسیز اونداش آره سیده کپلگن حالتی.

qish- قیش.

biz- بیز.

qilmoq- قیلماق.

Tish- تیش.

«E»-

اونلیسی بو تاووش تیل آلدی (آلد قطار)، اؤرته کپنگ کؤتریلیش، لبلنمگن قیسقه اونلی دیر. جانلی نطقده کؤپینجه «I» شکلیده تلفظ قیلینه دی. اؤزبکچه سؤزلرده سؤزنینگ بیرینچی بۇغینی ده اوچره دیدی.

erka- ابرکه.

Ezg- ایزگو.

elka- ایلکه.

«A» -

اونلیسی همتیل آلدی (آلد قطار)، قوی کؤتریلیش، لبلنمگن، قیسقه اونلی گه کیره دی. بو اونلی هم قیسقه و چوزیق تلفظ قیلینه دی مثلن :

adog- اداغ (قیسقه).

xalq- خلق (چوزیق).

Arqon- ارقان (ارغمچی).

«O»-

اونلیسی تیل آرقه (آرقه قطار)، اؤرته کؤتریلیش، لبلنگن قیسقه اونلی دیر. بو اونلی «غ»، «ق» و «خ» اونداشلیردن کپین کپلسه قتیق، «ک»، «گ» و «چ» اونداشلیردن کپین کپلسه یومشاق تلفظ قیلینه دی. مثلن:

غوزه، غوره، قۇل(قۇق)

کؤپرک، کؤرکم، چۆقۇ (یومشاق)

اوشبو اونلی نینگ سؤز باشیده، سؤز اؤرته سیده و سؤز آخیریده کپلیشی گه مثال:

O'zbek- اؤزبک.

O'rtoq- اؤرتاق.

to'q- تۇق.

«U»-

بو اونلی تیل آرقه (آرقه قطار)، یوقاری کؤتریلیش، لبلنگن، قیسقه اونلی دیر. تلفظده قیسقه ریش خصوصیتی گه اېگه. مثلن:

Un- اون.

Tugun- توگون.

Uyqu- اویقو.

«U»-

بو اونلی عربچه حرفلر بیلن یازگنده «و» شکلیده بپرله دی. سؤز باشیده: یگه اؤزی قۇللنمەى، آلدیدن بیر الفنى قۇشیب سؤز یازیلهدی: اوزیک-uzuk، اوجی-uchi، اورماق-urmoq.

سۆز اؤرتەسىدە كېلگندە، بىر وا بىلن افادە قىلىنەدى. مئتن، كۈمۈش kumush، اوروش urush، قوم qum، قول qul، قوش qush.

سۆز آخىرىدە ھىم بىر وا بىلن كۆرسىتىلەدى. مئتن: تومو tumov، اوندو undov، اوقلاو oqlov و باشقىلار.

- «O»

اونلىسى تىل آرقە (آرقە قطار)، قويى كۆترىلىش، لىلانگن، چوزىق اونلى دىر. صاف اۆزبېكچە سۆزلەرنىڭ آخىرىدە دېيىلى اۆچرەمەيدى. مئتن:

ota - آتە

Tog' - تاغ

Boyluk - بايلىك كى.

«O» اونلىسى سۆز باشىدە (اش)، سۆز اؤرتەسىدە (تاغ) و سۆز آخىرىدە (بابا) كى چۆزىقراق ايتىلەدى.

لىلەرنىڭ اشتراكى كۆرە	تىلەننىڭ عمودى كۆترىلىشى كۆرە		تىلەننىڭ افقى كۆترىلىشى و آغىزىنىڭ آچىلىشى درجەسى كۆرە
	آرقە قطار	آلد قطار	
لىلەنمەگن لىلانگن	O	I	يوقارى (تار) اونلىلار
لىلەنمەگن لىلانگن	O'	E	اؤرتە (كېنگ) اونلىلار
لىلەنمەگن لىلانگن	U	A	قويى (كېنگ) اونلىلار

اۆزبېكچە اونلىلەرنىڭ جدولە كۆرسىتىلىشى

عرب يازووى اۆزبېك تىلى كە ماس كېلمەسلىكى حقىدە كۆپ بارە اشارە قىلدىك. مادامى كە، تەقدىرىمىز انەشۇ الفبا بىلن مەجبورى باغلىق اېكن، ايشىمىزنى آسانلشتىرىش و يوكىمىزنى بىرقدەر بىنگىللىشىمىز كە تۇغرى كېلەدى. اوشبو قۇللەنمەدە اۆزبېكچە اونلىلەرنى عرب الفباسى كە ماسلشتىرىش كە اورىنىپ كۆرەمىز. بىرىنچى قەدەم، انەشۇ اونلىلەرنىڭ ھەر بىرى كە بىتەنەن عربچە ھەرفنى قۇيىپ افادەلەش كە تۇغرى كېلەدى:

I- اى (ايش-ish)، ايسىنماق isinmoq، اىگنە igna، ايزى iziz، ايزلەنىش izlanish، ايزغىرىن izg'irin، اىكى ikki، اىلك ilk، اىلگىرى ilgari، اىلدىز ildiz، اىلىنچ ilinj)؛

E- اى (بېماق-emoq، بېل (شمال) el)، بېلكە elka، بېنگىل engil، بېنگ eng، بېنگىلماق engilmoq، بېرەر er، بېتك etak، بېترلى etarli، بېتماق etmoq، بېتمىش etmish، بېچماق echmoq).

A- الف (اكە-aka)، ادېپ adip، استر astar، ادش adash، ادشماق adashmoq، ادېر adir، اياو ayov، اياز ayoq، اچىن ajin، اچرەتماق ajratmoq، اچرىق ajriq، الادەماق aldamoq، الجىرەماق aljiramoq) كېيىلر.

U- او (اوكە-uka)، اۇچقۇن uchqun، اۇچ uch، اورماق urmoq، اوزوم uzum، اۆچرەشماق uchrashmoq، اون un، او u، اوقتىرماق uqtirmoq، اور- sur-ur).

O - ۱ (آته-ota، آنه-ona، آق-oq، آچ-och، آچقچ-ochqich، آش-osh، آت-ot، آلمه-olma، آرقه-orqa، آیدین-oydin، آی برچین-Oybarchin، آچی-olchi، آاق-oppoq، آغریق-og'riq). -

O' - ۲ (اؤزبېک-o'zbek، اۆکتەم-o'ktam، اۆتین-o'tin، اۆقېماق-o'qimoq، اۆقتلماق-o'qtalmoq، اۆزگە-o'zga، اۆتکیر-o'tkir، اۆتیز-o'ttiz، اۆقلاو-o'qlov، اۆرین-o'rin).

یوقاریدهگی آلتی ته اونلی تاووش نینگ سۆز باشیده کېلگن حالتی گه مثال لر بېردیک. بیراق، بو اونلی لر سۆز اؤرتە سیده، سۆز آخیریده کېلگن وضعیت لرده، بو قاعدهنی قوللې بۆلمەیدی. چونکه، تاووشلر نینگ اؤرنی المشیب کېتە وېرەدی. مثلاً، ایشلهماق فعلینی آلسک، بو سۆز دهگی «الف» سۆز اؤرتە سیده «ه» شکلیده قوللنەدی. مثلاً، ایشلاماق (۴). ایشلهماق. قولە راق اۆقیلیش اوچون ایگینچی شکلی قبول قیلیش کېرەک.

بولردن تشقیری اؤزبېک تیلیده «ay=الف+همزه» تاووشلری حاصل قیلوچی بۇغیننی هم عرب حرفلری بیلن افادهلش قیینچیلیک توغیرەدی. بونی هم یازیلیشی قولەی بۆلیشی اوچون سۆز باشیده کېلگن اوشبو تاووشلرنی «ای» شکلیده کۆرسندیک. مثلاً، (ایتماق-aytmoq، ایلهماق-aylamoq، ایریم-ayrim، اینیقسه-ayniqsa، ایغاقچی-ayg'og'chi، اینیماق-aynimoq، ایلهنماق-aylanmoq، ایتم-aytim، کبیر-aytim). سۆز آخری و اؤرتە سیده بو شکلی ایشلتمەدی.

اؤزبېک تیلیده لېنمەگن، اؤرتە کېنگ، آلد قطار (E/ə) اونلی تاووشنی هم عرب الفباسیده تۇغری افادهلش کېرەک بۆلەدی. بونگە بیز «ا+ی» حرفلرنی قبول قیلدیک. مثلاً: (اېرگش-ergash، اېرکین-erkin، اېرکە-erka، اېر-er، اېرگک-erkak، اېندی-endi، اېمیزماق-emizmoq، اېماق-emmoq، اېرینچاق-erinchoq، اېرمک-ermak، اېریتماق-erimoq).

اؤزبېک تیلیدهگی جرنگی، تیل اؤرتە، سیرغە لاوچی (İ/Y) اونداش تاووشینی افادهلش هم بیر قدر قیینچیلیک لر توغیرە دی. بو اونداش تاووشنی عکس اېتیریش اوچون بیز «ا+ی» شکلینی قبول قیلدیک. مثلاً: (ییل-yil، ییگیت-yigit، ییغین-yig'in، ییریک-yirik، ییرتقیچ-yirtg'ich، ییقیماق-yiqitmoq، ییغلهماق-yig'lamoq، ییغیشتماق-yig'shtirmoq، ییگیرماق-yig'irmoq).

اېندی شو شکل لرنی کمپیوتر امکائیتلری گه قرەب بیر ترتیب گه کېلتیرەمیز. آلتی ته اونلی نینگ سۆز باشیده کېلیشی گه عاید مثال:

I - ۱ (shift+B) / مثال: ایش-ish، ایکی-ikki³

E - ۲ (حرفینی باسیش کفایه) / یېماق-emoq، یېنگیل-engil، یېدیرماق-edirmoq

A - الف (H - حرفینی باسیش کفایه) / اکە-aka، اچق-achchiq

U - ۳ (h+>) / اوکە-uka، اوچماق-uchmoq

O - ۴ (shift+h) / آنه-ona، آپە-opa

O' - ۵ (shift+h +v) / اۆزلیک-o'zlik، اۆقیش-o'qish⁴

³ بو نرسەنی جناب ایشانج الفبا اصلاحاتی اوچون تکلیف اېتگنلر - ع. کوھکن

سۆز باشیده کېلگن «ای» (M+h) تاووشلرینی عرب حرفلری بیلن یازیلیشی:

ay=الف+(M+h)/مثال: اییریماق ayirmoq، ایتماق aytmoq، ایریم ayrim.

E/ə=الف+ی(h+d)/مثال: ابرکین erkin، ابرکه erka، اېزگو ezgu.

=İ/Y (shift+d+n)/مثال: ییگیت yigit، ییگیرمه yigirma، ییل yil.

سۆز اؤرتەسیده کېلگن «e» اونلیسینی افاده قیلیش:

E = ى(D)/مثال: ببت، روى، بېل، بېز، بېش، تېر و باشقەرلر. اونلر بحثیده، یازوویمیزی عرب حرفلری گه انچه مونچه ماسلشتیریپ آلدیک. اېندی شو قاعده بویچه گپ توزیب کۆره یلیک: ایریم ییگیت. قیزلر ییلب. یوگیریپ، ابرکین اوقیب وایشلب کېلماقدەرلر. یوقاریدهگی قاعدلر اوشبو جملهده تۆله افاده قیلینگن. حاضرچه عرب یازووی گه اساسلنگن اؤزبیک املاسینی منه شو کۆرینیشده اصلاح قیلیش ممکن. ایش دوامیده بونی ینه بیر قدر تکاملشتیرسه بۆلهدی، دېگن فکردهمیز.

M	shf+N +D	H+D	M +H	h+shf+V	h+shf	H+v	h	D	B+shf+D
=	=Y		=	O'=	O =	U	A	E=ى	I=ا+ى
ئ d	الف+اى	E=ا+ى	ayالف+ئ	O'=	O =	او=	الف=	E=ى	I=ا+ى
پیت	ییگیت	اېرکین	ایریم	اؤزبېک	اته	اوکه	اکه	یېنگیل	ایش

سۆرباشیده کېلهدیگن اؤزبېکچه اونلر و «ay»، «Y» اونداش تاووشلری نینگ عرب یازویده افادهلنیشی.

کېلگوسیده اولرنی اصلاح قیلیش و مکمللشتیریش گه ضرورت بار. اؤزبیک تیلی املا قاعدهلرینی ایشلب چیقیش و اونى علیحده کتاب. قوللنمه حالیکه کېلتیرماقچیمیز.

اؤزبیک تیلیده اونداشلر تیزی

اونداش (کانسانت) تاووشلرنی ایتیشده (تلفظه) اؤپکەدن چیقەیاتگن هوا آقیمی آغیز و بۇغیز بۇشلیغیده تۇسیققە اوچرەیدی و نتیجەده اونداش تاووشلر حاصل قیلینەدی. اونداش فونیمەلر ترکیبیده فقط شاقین یا که آواز و شاقیندن عبارت تاووشلر قتنشەدی. شو تاووشلرنی تلفظ قیلەیاتگندە اؤپکەدن چیقەیاتگن هوا آقیمی سیرغەلب یا که پارتلب چیقە دی. بو هوا (بېل) اون پیچەلرینی تیتەرەتیب یا که تیتەرەتمی اۆتەدی. شونینگ نتیجەسیده بیر- بیریدن فرقلى اونداش تاووشلر حاصل بۆلەدی. اونداش تاووشلر اؤز خصوصیتی گه کۆره تورلی تاماندن قوییدەگیچە تصنیف قیلینەدی:

1. حاصل بۆلیش اؤرنیگه کۆره

2. ایتیلیش اصولی گه کۆره

3. آواز و شاقین نینگ اشتراکی گه کۆره

4. آواز نینگ اشتراکی گه کۆره

5. اونداشلر ترکیبی گه کۆره

حاصل بۆلیش اؤرنیگه کۆره اونداشلر اوچگه بۆلینەدی:

1. لب اونداشلر:

4 افغانستانده قوللنیلەدیگن ینگى اؤزبېک کيپوردی ده (shit+o) و حرفینی یازەدی. - ع. کوھکن

الف) لب- لب اونداشلری (ب، پ، م)

ب) لب - تیش اونداشلری (ف، و)

لب اونداشلرینی حاصل قیلیشده لبلر بیر- بیر ی بیلن جیپسلشده دی و لب- تیش اونداشلریده اېسه پستکی لب یوقاری تیشلرگه تېگه دی.

2. تیل اونداشلری :

الف) تیل آلدی اونداشلر (ت، د، س، ز، ش، ج، ژ، چ، ن) لر. بونده تیل نینگ آلد قسمی یوقاری میلک یا که تیش تامان حرکت قیله دی.

ب) تیل اورتی اونداشی (ای/ی) نینگ حاصل بولیشیده تیل نینگ اورتی قسمی تنگله یگه یقینلشده دی.

ج) تیل آرقه اونداشلری (ک، گ، ن)؛ چقور تیل آرقه (ق، غ، خ). بونده ی تاووشلر تیل آرقه قسمی نینگ یومشاق تنگله ی گه یقتلشیوی، یا که جیپسلشوی طفیلی حاصل بوله دی.

3. بۇغیز تاووشی: (ه). او بۇغیز بۇشلیغیده حاصل بوله دی.

ایتیلیش اصولی گه کۆره اونداشلر ایگی گه بولینه دی:

الف) پارتلاوچی اونداشلر (ت، د، پ، ب، ک، ق، چ، ژ، گ، م، ن، ن) بو اونداشلر تلفظیده «ی» تیل اوچی یوقاری میلک نینگ یومشاق تنگلی یاپیشیوی نتیجه سیده هوا یولی یاپیلیب قاله دی. اوپکه دن کپلگن هوانینگ ضربی بیلن بو توسیق بیردنیگه آچیلده دی.

ب) سیرغیلاوچی تاووشلر (و، ف، ز، س، غ، ه، ش، ج، ای، ل، ر). بو تاووشلر تلفظیده آره ده قالگن کیچیک تیرقیشلردن هوا سیرغیلاپ چیقده دی.

آواز و شاقین نینگ اشتراکی گه کۆره اونداشلر

آواز و شاقین نینگ اشتراکی گه کۆره اونداشلر سنار (sonor- سیرغیلاوچی تاووش) و شاقینلرگه بولینه دی:

الف) سنار تاووشلر (م، ن، ن) بو تور اونداشلرده شاقین گه نسبتن آواز اوستونلیک قیله دی.

ب) شاقینلی تاووشلر: بو اونداشلر فقط شاقین یا که شاقین گه آواز قۇشیلشدن حاصل بوله دی.

آوازی نینگ اشتراکی گه کۆره، آوازی نینگ قتنه شیش یا که قتنشمس لیگی گه کۆره شاقینلی اونداشلر ایگی گه بولینه دی:

- جرنگی اونداشلر (ب، و، گ، د، ژ، ز، ای، ل، م، ن، ن، گ، ر، غ).

- جرنگسیر اونداشلر (پ، ت، ف، ک، خ، ت، س، ش، چ، ق).

اونداش تاووشلر حاصل بولیش اۆرنیگه کۆره اونداشلر اوچگه بولینه دی:

- لب اونداشلر (پ، ب، م).

- لب تیش اونداشلر (و، ف).

- تیل اونداشلر- تیل آلدی (ب، پ، د، ت)، تیل آرقه (ک، گ)، تیل اورتی (ای) و چقور تیل آرقه (ق، غ، خ).

پارتلاوچی، سیرغیلاوچی تاووشلر نینگ یخلیت (بیر بوتون) بیرته تاووش صفتیده تلفظ قیلینشدن حاصل قیلینه دی. مثلن (ت+ش=چ).

اۆزبیک تیلیده 23 ته اونداش تاووش بار. اولر عربچه حرفلر بیلن 30 ته حرف واسطه سیده کۆرسیتله دی:

(ب، پ، ت، ث، ج، چ، ح، خ، د، ذ، ر، ز، س، ش، ص، ض، ط، ظ، ع، غ، ف، ق، ک، گ، ل، م، ن، و، ن). اولردن: «ص»، «ض»،

«ط»، «ظ»، «ع»، «ث» تاووشلری اۆزبیک تیلی گه خاص بۆلمه ی، صاف عرب تیلی تاووشلری سنه له دی. شونینگدپک،

«ژ» فونیمه سی هم اۆزبیک تیلی گه تېگیشلی بۆلمه ی، فارس تیلیدن اۆتگن سۆزلرده اوچره دی.

اۆزبیک تیلیده ایتیلیش اصولی گه کۆره یان (ل)، بورون (م، ن، ن) و تیتراق (ر) تاووشی هم اجره تیلده دی. بورون

تاووشلری هوانینگ بیر قسمی بوروندن اۆتیشی نتیجه سیده (اساسی هوا آقیمی آغیزدن اۆته دی)، یان تاووش هوا

آقیمی نینگ تیل نینگ ایگی یانیدن اۆتیشی نتیجه سیده، تیتراق تاووش تیل اوچی نینگ قتیق تنگله ی گه تېگر- تېگمس تیتره

ب توریشی نتیجه سیده حاصل بوله دی. (ح. اۆز. الف. ت).

ایریم اونداش تاووشلر نینگ گراماتیک توصیفی

اونداشلر نینگ ایریملری، مثلن:

ض،ظ،ذ،ز» طرزیده تلفظ قیلینهدی؛

ط،ت» طرزیده تلفظ قیلینهدی؛

ص،ث،س»س»شکلیده تلفظ قیلینهدی.

شونینگدیگ، اوزبیک تیلیده «ژ» اونداشی هم «ج» طرزیده ایتیلهدی.

سبیبو اونداشلر اصلیده اوزبیک تیلیده موجود اېمس. اوشبو حرفلراشتراکیده یازیلگن سوزلر عربچه سوزلر بۆلیپ، اولر اوزبیکچه قیلیپ ایتیلهدی. بیراق، اولریازووده توغری کورستیلهدی. مثلن: ژاله، ژاندرمه.

- بۇغیز اونداشی (ح).

بو اونداش هم اوزبیک تیلیده موجود اېمس. عرب تیلیدن اوزبیک تیلیگه اؤتگن سوزلر مثلن: حلوا، حرمت، حریت، احترام انهشو حرف بیلن کورستیلهدی.

اوزبیک تیلیدهگی اونداش تاووشلرنینگ لاتین الفباسیدهگی کؤرینیشی

جرنگلی اونداشلرنینگ لاتین الفباسیده افادهلنیشی

(G', INGB, M, V, D, J, Z, R, L, I)

(ب،م،و،گ،د،ج،ز،غ،ل،ی (قیسقه ی) نگ،ر).

جرنگسيز اونداشلر

(P, V, T, S, CH, K, Q, X, H) (پ،ف،ک،ت،چ،ش،س،خ،ح)؛

پارتلاوچی (B, P, T, D, G, k, Q) (ب،پ،د،غ،گ،ک،ق)؛

سیرغه لاوچی- سنار (سیرغه لاوچی تاووش) اونداشلر:

(SH, I, S, H, V, Z, J, F, D) (م،ن،نگ،ل،ر،د،و،ه،ذ،ش)؛

تیتراق تاووشلر:

(R)، (ر)؛

یان تاووشلر:

(L)، (ل)؛

قاریشیق تاووشلر:

(J, CH) ، (ج،ش)؛

بورون تاووشلری:

(M, ing) ، (م،نگ):

لب اونداشلر:

(B, M, V, P) ، (ب،م،و،پ)؛

لب- تیش اونداشلری:

(V, F) (و،ف)

تیلآلدى اونداشلر:

(D, Z, j, R, L, I, S, SH) (د،ز،ژ،ج،ر،ی،ش،ل)؛

تیل اؤرتة اونداشلر:

(I) ، (ای)؛

سیاز تیل آرقه اونداشلری:

(G, ing) ، (گ،نگ) ؛

چقور تیل آرقه اونداشلری:

(Q, gh, X) ، (خ،ق،غ) ؛

بۇغیز اونداشلری:

(H) ، (ه).

اونداش تاووشلر نینگ تصنیفی

حاصل بۇلىش اۋرنىگە كۆرە		حاصل بۇلىش اصولىگە كۆرە						آواز و شاوقىن (اون پىچەلرى اشتراكى كۆرە)
		پارتلاۋچىلار	سىرغە لاۋچى	تيتراق	يان	قارىشىق	بورون تاۋوشلىرى	
لب - اونداش	لب- لب	ب - b	و- v				م - m	جرنگلى
		پ - p						جرنگسىز
	لب-تېش		و- v					جرنگلى
			ف - f					جرنگسىز
	تېل آلدى	د- d	ز- z، ژ- dz	ر - r	ل- L	ژ- dj	i	جرنگلى
		ت- t	س- s ش- sh			چ- ch		جرنگسىز
	تېل اۋرتە		اى- y					جرنگلى
	سىياز تېل آرقە	گ- g					نگ- ing	جرنگلى
	چقور تېل آرقە	ك - k						جرنگسىز
			غ- g'					جرنگلى
		ق - q	خ- x					جرنگسىز
		بۇغىز اونداش		ح- h				جرنگسىز

قۇش اونداشلر

اۋزبېك تیلیده ایریم اونداس تاووشلر سۆز ترکیبیده قطار کپلیشی ممکن. بولر تیلشناسلیکده قۇش اونداشلر دېب یوریتیلە دی. اۋزبېك تیلیده قۇش اونداشلر، اساسن سۆز اۋرته سیده کپله دی. مثلن: اچیق، ایاق، پشه، تفکر و باشقه لر. قۇش اونداس بیلن کپلگن سۆزلرنی بیز تشدید (بیلن هم بېریب باردیک. قۇش اونداشلر نینگ یازووده افاده لنیشی مهم دیر.

چونكه، بوندهى تاووشلر معنائى فرقلشگه خذمت قىلهدى. تىللر، باققه، يورهككه سۆزلريده قۇش اونداشلر سۆز اۆزگرتيروچى رۇلىنى اۆينهيدى. يعنى سۆزگه قوشيمچه گراماتىك معنا يوكلهيدى. تاووش اۆزگريشلىرى

نطق تاووشلىرى سۆز تركيبيده يگه حالده اېمس، يانمه. يان كېلەدى. سۆزلرنى تلفظ قىلگنيمزده، ايريم تاووشلر بير- بيرىگه تاثير قىلەدى، نتيجهده تاووش اۆزگريشى يوز بېرەدى. بوندهى اۆزگريشلىر تاووش نينگ سۆزدهكى اۆرنى يعنى، سۆز باشيده، سۆز اۆرتەسيده و سۆز آخريده كېلىشىگه كۆره، شونينگدېك، يانداش تاووشلر نينگ اۆز ارا تاثيرى نتيجهسيده يوز بېرەدى. نطق پيتى، سۆز تۈزىلەياتكندە سۆز تركيبيده ايريم فونيتىك اۆزگريشلىر صادر بۆلەدى. انه شو جريانگه تاووش اۆزگريشى دېلەدى. تلفظ پيتيده تاووشلر هر خيل اۆزگريشلىرگه روپەرە كېلىشى ممكن. شونگه كۆره، تاووشلر ماسلشيشى، توشيشى، آرتيريليشى و جرنگسيزلنيشى ممكن. تاووش توشيشى

سۆز ايتىلەياتكەن پيتده تاووشبعضن، توشيب قالەدى. تاووش توشيشى سۆز باشيده اونداش يا كه اونلى بۆلشيشگه قرە مسدن يوز بېرەدى. مثن (ييلان < ايلان، ايگينه > ايگنه) كى سۆزلرده بۆلگنى كى. تاووش توشيشى سۆز اۆرتەسيده هميوز بېرەدى. مثن: (اوغىل < اوغلىم) كى.

سۆز آخريده تاووش توشيشى حادثەسى گهمثال: (گوشت < گوش، پوست كنده < پوست كنده).

تاووش ماسله شووى

يانمه. يان كېلگن اونلى يا كه اونداش تاووشلر بير- بيرىگه تاثير قىلىش نتيجهسيده، بير تاووش اۆزىدن كېين كېلگن تاووشنى ماسلشتيريب كېلەدى. مثن، تاغكه < تاققه، توزسيز > توسيس و هكذالر.

تاووش جرنگسيزلنيشى

بوندهى تاووش اۆزگريشى عادتده سۆز آخريده اوچريدى.

مثن، پند < پنت، بلند < بلنت. بو سۆزلر نينگ سۆنگيتاوشى < ت> ايريم شيولرده تلفظ قىلنمەيدى يا كه قيسقه ايتىلەدى.

تاووش ارتيريليشى

تاووش آرتيريليشى كوپينچه بير بۇغىنلى سۆزلرده كوزگه تشلنەدى.

مثن، فكر < فيكر، حكم < حكومكى .

تاووشلر نينگ المە شووى

تاووش اۆزگريشى كېنگ حادثە بۆلش، اوندە اونلى يا كه اونداش تاووشلر تلفظ طلبى ييلن اۆزگريشگه اوچرەيدى. ايريم سۆزلر گه سۆز يساوچى قوشيمچەلر قوشىلگندە تاووشلرده اۆزگريش يوز بېرەدى:

«A» تاووشى نينگ «O» گه اوتيشى. مثن، چقماق < چاقماق.

يالشگن حرفلر

اۆزبېك تىليده عرب يازووى آرقلى اۆتگن يالشگن حرفلر هم بار. اولر:

يا(ى+الف)، يه(ى+ه)، يو(ى+و) لردن عبارتدير. يالشگن حرفلر كۆپينچه ايگى تاووشنى بيلديرەدى. مثن: يامغير، يريم، يوتوق سۆزلريده ايگى تاووشنى افاده قىلەيپدى. يالشگن حرفلر ايگى تاووشنى بيلديرمسليگى هم ممكن. بو حرفلر فارس- عرب يازوويدهكى لغت تيزيمىده عليحده حرف صفتيده بېرىلمەيدى. اما، بو حرفلر كيريل و لاتين يازوويدهكى لغتلر تيزيمىده عليحده حرف صفتيده بېرىلمەيدى. يالشگن حرفلر سۆز باشيده، سۆز اۆرتەسيده و سۆز آخريده هم كېلىشى ممكن. يالشگن حرفلر يازووده بر قرار قاعدهگه اېگه اېمس. «يه» حرفى سۆز اۆرتەسيده كېلگندە ايگيىنچى «ه» حرفى توشيب قالەدى.

مثن، يەناق < يناق، يەريم < يريم سۆزلريدهكى كى.

يالشگن حرفلر نينگ باشقه بير كۆرينيشى هم بار. او هم بۆلسه، «اي» < «ay» حرفلى دير. يالشگن حرفلر نينگ بو كۆرينيشىنى عرب حرفلريده يازگندە مەين بېلگى قبول قىلىشگه توغرى كېلەدى. بيز بو اۆرينده «ي+ريم» ايريم بېلگى لريدن فايدهلندىك.

(۱) بو بېلگىگە سكون دېيىلەدى. او اونداشلار اوستىگە قويىلىپ، اونلىلارنى توگەگىنى بىلدۈرەدى، ھەمدە شو اونداشلار سۈنگ بۇغىنلار يايىقتىگىنى انگلتەدى. مثلن، عالم، اظهار سۈزلۈرىنىنگ (م) و (ظ) اونداش حرفلرى اوستىگە قويىلەدى. بو بېلگى عملەدە دېرلى ايشلىتىلمەيدى.

بۇغىن

بىر ھوا ضربى بىلن ايتىلگن تاووش يا كە تاووشلار مجموعهسى بۇغىن دېيىلەدى. يا كە باشقە ايتىلگەن، سۈزنىنگ بىر نەفسدە ايتىلەدىگن بىر يا كە بىر نەچە تاووشلار يىغىندىسىگە بۇغىن دېيىلەدى. بۇغىن دېپ سۈزنىنگ نطقدەھلىدە اجرەتیب تلفظ قىلىنىشى مەكەن بۇلگن اپنگ كىچىك بۇلگىگە ايتىلەدى. بۇغىن بىر تاووش يا كە بىر نەچە تاووش بىرىكمەسىدن حاصل قىلىنەدى. بۇغىنلارنىنگ توزىلىشىدە اونلىلارنىنگ رولى كەتە. بۇغىن فونىتىكەنىنگ (sillabikos) بۇلىمىدە اۋرگىنلەدى. بۇغىنلار اساسىدە اونلىلار ياتەدى. شونىنگ اوچون ھەم سۈزدەگى بۇغىنلارنىنگ سانى اونلىلار سانىگە تېنگ كېلەدى. يعنى سۈزدە قنچە اونلى بۇلسە اۋشنىچە بۇغىن ھەم موجود. اۋزىپك تىلىدە بىر سۈزدە نەچىتە اونلى بۇلسە، شونچە بۇغىن بۇلەدى.

مثلن، باش و تاش سۈزلرى بىر بۇغىندىن؛ (بال + تە)، (آ + تە)، (آ + نە) كى سۈزلر اىكى؛ (بوغ + داي + زار)؛ (تاپشېرىق = تاپ + شى + رىق) كى سۈزلر اوچ بۇغىندىن تشكىل تاپىن.

بۇغىنلار اونداش تاووش بىلن باشلىنىشىگە كۈرە، بېركىتىلگن و بېركىتىلمەگن بۇغىنلارگە بۇلىنەدى:

1. بېركىتىلگن بۇغىن،

2. بېركىتىلمەگن بۇغىن.

بېركىتىلگن بۇغىن

اونداش تاووش بىلن باشلىگن بۇغىن بېركىتىلگن بۇغىن دېيىلەدى: باغ-بان، كە-مە-لک، چى-چک، كۈي-لک، توق-ماق و باشقەلر.

بېركىتىلمەگن بۇغىن

اونلى تاووش بىلن توگەگن بۇغىنگە بېركىتىلمەگن بۇغىن دېيىلەدى. مثلن، اۋ-قىش، اېر-كىن، يى-تکچى، ايش-چى و باشقەلر.

اونلى تاووشنىنگ قەيىردە كېلىشىگە قرەب، بۇغىنلار آچىق و ياپىق بۇغىنلارگە بۇلىنەدى.

1. آچىق بۇغىن

بۇغىنلار اونلىلر بىلن توگسە آچىقبۇغىن (باله، بابا، باي، تاي، آلمه) دېيىلەدى.

2. يا يىق بۇغىن

باردى (اگر) بۇغىنلار اونداش بىلن توگسە ياپىق بۇغىن (موز، کتاب، باغ، ياغاچ) دېيىلەدى. كېنىگى اوچتە سۈزنىنگ آخرگى بۇغىنى «ز»، «ب» و «غ» اونداشى بىلن توگەگندىر.

عادىتدە بىر بۇغىن تركىبىدە (6-1) تەگچە تاووش بۇلىشى مەكەن. اۋزىپك تىلىدە بىرچە توركى تىللردە بۇلگىنى كى (3-1) تەگچە تاووش اوچرەيدى. كۆپ تاووشلى بۇغىنلر كۇپراق آلىنمە سۈزلر (اوروپا، عرب، فارس)دە اوچرەيدى. اۋزىپكچە سۈزلر آسان، (v+c) شكىلدە تىزىلىپ كېلەدى. اۋزىپك تىلىدە اىكىتە اونلى كېتمە-كېت كېلمەيدى. اىكىتە اونداشنىنگ كېتمە-كېت كېلىشى اۋزىپك تىلىدە بار نرسە.

اورغو

سۈز بۇغىنلردن بىرىنىنگ باشقەلرىگە نسبتن كوچلىراق آھنگ بىلن ايتىلىشىگە اورغو دېيىلەدى. يا كە باشقەچە ايتىلگەن، سۈز تركىبىدەگى تاووشلردن بىرىنىنگ اىكىنچىسىگە نسبتن كو چلىراق آھنگدە ايتىلىشى اورغو دېيىلەدى. اورغو عادىتدە بۇغىننىنگ اونلى تاووشىگە توشەدى. بوندەى اورغو سۈز اورغوسى دېيىلەدى. اۋزىپك تىلىدە اورغولر سۈزنىنگ آخرگى بۇغىنىدەگى تاووشگە توشەدى. مثلن: اكە، اوکە و قىشلاق كى سۈزلردە اورغو سۈزنىنگ آخرگى تاووشىگە توشگن. بىر سۈزگە قوشىمچە قوشىلىشى بىلن اورغوم آخرگى بۇغىنگە كۈچەبېرەدى. اۋزىپك تىلىدەگى

روش(سېكىن، چقان، كوچلى)، آلماش(سېن، مېن، او)، ياردمچى(كېى، سىنگرى، اوچون، آرقلى) سوزلر و مدل(حقيقتن، چىنكم،دب درست)سوزلر آخرىگه اورغو آلمەيدى. اورغو آلگن بۇغىن اورغولى بۇغىن دېيىلەدى. اورغو كۇپراق بۇغىندەگى اورغو تاووشىگە توشەدى. اۆزبېك تىلىدەدى، دېك، دەى؛ دىر، من، سن، مىز، سىز، مە قۇشىمچەسى اۆزى گە اورغو آلمەيدى. اۆزبېك تىلىدە سۆزلىرىنىڭ تۇغرى تلفظ قىلىنىشىگە اورغونىڭ رولى كتە. بوندى اورغوگە لىكسىك اورغو دېيىلەدى. اورغو اۆز صفتىگە كۆرە ايگىگە بۇلىنەدى:

1. دىنامىك اورغو، 2. موسىقەلى اورغو.

1. دىنامىك اورغو

اورغولى بۇغىننىڭ كوچلىراق آواز بىلن ايتىلىشى دىنامىك اورغو بۇلەدى.

2. موسىقى اورغو

اورغولى بۇغىننىڭ بلند آھنگ بىلن ايتىلىشىموسىقى اورغو سەلەدى.

اۆزبېك تىلىدەگى يوكلمەلرواۋلارنىڭ ايرىم گرامرى واسطەلرى:

-او، -يو، -دە، -چە، -دېك، گىنە كېىلر اورغو آلمەيدى. تىلدە اورغونى قۇللىش بىلن سۆزىنىڭ معناسى ھم اۆزگەرە دى. قۇللىش وظىفەسىگە كۆرە اورغوايگى تورگە اجرەتيلەدى.

1. سۆز اورغو- بوندى اورغو سۆزىنىڭ بىرار بۇغىنىگە توشەدى. اطلس سۆزىدە اورغو ايگىنچى بۇغىن گە توشگن.

2. معنا اورغو- گپدەگى(جملە) بىر بولكنىڭ ايگىنچىسىگە نسبتن، كوچلىراق آھنگدە ايتىلىشىگە معنا اورغو دېيىلەدى.

مثلن، باتىر مکتەبگە ھەمدن آلدین باردى. يوقارىدەگى گپدە اورغو جملەنىڭ «ھەمدن» بۇلگىگە توشەيدى. بو اورغودن باتىر مکتەبگە عشقباۋ اپكىنىنى انەشو اورغودن انگلب آلسە بۇلەدى.

آھنگ

intonare- (بلند تاووش بىلن تلفظ اپتەمن) نطقنىڭ گپدەگى معالرى، حس- ھيجان اوچون خذمت قىلوچى ميلودى رىتىم(معلوم ترتىبە)؛ آوازنىڭ بلند- پستلىگى؛ تاووشنىڭ اۆزگىرىشىدە؛ پست- بلند بۇلىپ تورىشىدىن رىتىمىك- ميلودىك نطقنىڭ توزىلىشى كېى توشونچەلرنى افادە قىلەدى. آھنگ تاووشنىڭ تونى(آھنگى)، تىمىرى(بىر پردەدەگى، بىر خىل بلندلىكەگى ھر بىر تاووشنىڭ اۆزىگە خاص، باشقەلرىدن اجرەلىپ تورەدىگن صفتلرى)، كوچى، تلفظ اوچون صرف قىلىنگن وقتى، گپدەگى تورلى مضمون و مودل (سۆزلاۋچىنىڭ ايشىگە مناسبتى) مناسبتلرنى افادەلاۋچى واسطە.

ھر بىر تىلنىڭ آھنگى اۆزىگە خاص بۇلىپ، مىللى خرىكتىر(كىرىكتىر) كسب اپتەدى. آھنگ قويىدەگى عنصرلردن تشكىل تاپەدى:

آواز بلندلىگى(تون)، آوازنىڭ پىسەيىشى- كۆترىلىشى، آوازگە كېتىگن وقت، آوازنىڭ كوچى، سۆز اورغوسى، منطقى اورغو، پۆزە(قىسقە تۇختەلىش).

آھنگنىڭ وظىفەسى، جملە چېگرەسىنى كۆرسىتىش، گپنىڭ كومونىكتىف(فكر ارەلشوىگە عايد)تىپلىرىنى بېلگىلەش، گپدە مودللىكنى حاصل قىلىش دىر.

اۆزبېك تىلىدە دۆك گپدە آھنگ اساسن كۆترىلىپ بارىپ، كېسىم اۋرنىگە كېلگندە پىسەيدى. سۇراق گپدە اپسە آواز بلندراق باشلىنىپ، دوام اپتگچ، ىنە كۆترىلىشى بىلن توگەيدى. بو يروق گپدە اپسە آواز بلندراق باشلىنىپ، اۋرتەچە معياردە دوام اپتگچ، ىنە بلندراق كۆترىلەدى.(حاضرگى اۆزبېك ادبى تىلى).

سادەراق تىلدە ايتەدېگن بۇلسك، آھنگ گچە قۇشىمچە معنا يوكلىشىگە(اپرەكلەش، جىركىش، كېسەتلىق، پۇپىسە، پىچىنگ، مەقتىش، كەسپىتىش، يلىنىش، كىنايە، تەكىد كېى معالرنى) خذمت قىلەدى. آھنگ گپگە معنا قۇشىشىدىن تشقرى، گپنىڭ تەثيرىنى آشىرىشگە ھم خذمت قىلەدى. اۆزبېك تىلىدە آھنگ جملە باشىدىن كۆترىلىپ، گپ آخرىگە كېلەياتىگندە پىسەيدى. گپنىڭ باشىدىن و آخرىدە بىردن كۆترىلمەيدى. بو اۆزبېك تىلىنىڭ خصوصىتىگە كىرەدى.

سۆز يىسلىشى

تېلېشەناسلىقكە سۆز يېزىش اتمەسى، ايگى، معناده قوللانەدى:

2. تېلېشاسلىق نېنگ سۆز يىشى تېزىمى نى، ئورگىنوجى بۆلىمىنى انگىلىدى.

دی.

1. مارفولوگىك (سۈزگە قۇشيمچەلەر قۇشيش آرقلى) اصول.

اوشبو ایگم، اصول یاردمیده سادّه سۆز، یسمه و قوشمه سۆزلر حاصل قیلینه دی.

کوزہ تیلہ دی:

بونده ی یسلیش ایچکم یسلیش هم دب یوریتیلهدی.

کبلہ دی.

ممکن. مثلن: ابکین+چی+لیک؛ تبر+یم+چی+لر؛ کورس+داش.

دی.

خوراز، ایتیپ بیریپ قویه قالماق، گل شفتالو رومال کبی لر.

فعل نینگ، روش بیلن فعل نینگ قوشیلیشى، شونینگدېک، باشقە تورکوم سۆزلردن هم حاصل قىلىنەدى:

تاش تبشر - آت + فعل

اؤزى يورر - آماش + فعل

اېرته پېشر-روش+ فعل
جفت سۆزلر هم انه شو سينتكتيك اصول نینگ بير توريگه كيره دى. مثن، اكه- اوكه، اچ- توق، تيز- تيز، قونى- قوشنى
كبلر.

اۆزبېك تيلده بير سۆزگه بير خيل سۆز يساوجى قوشيمچه قوشيب هم ينگى سۆز يسلهدى.

مثن :	دان	كورس
	زار	خانه
	چى	كسب
گل	خن	داش صنف(تورلى سۆزلرگه بير قوشيمچه قوشيليشى).
شن	مكتب	
	دار	كسب
	ستان	سير

حاضرگى اۆزبېك تيلده سۆزلرنى قيسقيرتيريش يولى بيلن هم ينگى سۆز حاصل بۆله دى. مثن: بى. ام. تى(بىرلشگن ملت
تشكىلاتى)، ام. دى. هى(مستقل دولتلر همدوستلىگى) و باشقهلر.

اوپچىنچى فصل

ديالېكتالوگيه

(لهجه حقيده گى تعليمات يا كه لهجه شناسلىك)

بو علمى اصطلاح ايگى قسمدن عبارت: (dialektos- شيوه، لهجه +logos تعليمات) توشونچه معنالرينى انگلته دى.
تيلشناسلىك نینگ بو بۆليميده، عموم خلق تيلى نینگ شيوه لرى و اولر نینگ فونيتيك، ليكسيك، گراماتيك و اوز ارا فرق

قیلوچی خصوصیتلری کینگ اؤرگنیلهدی. یعنی اوندە لهجه و شیوه‌لرنینگ فونیتیک(تاووش خصوصیتی)، موفولوگیک(سۆز و سۆزلرنینگ یستیشی)، سینتکتیک(گپ/جمله) و لیکسیک(لغت قتلمی) خصوصیتلری تدقیق قیلینه‌دی؛ عموم ادبی تیل اوچون اساس بؤلگن شیوه‌لرنینگ توتگن اؤرنی انیق‌لنهدی. شونینگدیک، بو ساحه‌ده، ملی تیل شیوه‌لری و قرداش تیل‌لر اؤرتە‌سیده‌گی مناسبتلر بېلگیلنهدی. شیوه‌لرنینگ ترقیشی بارە‌سیده هم سۆز یوریتیلهدی. شیوه‌لرگه عاید سۆزلرنینگ تلفظ فرقی انیق‌لنهدی. دیالیکتالوگیکه ساحه‌سی دستلب ایگی‌گه بۆلینه‌دی:

1. تصویری دیالیکتالوگیکه

2. تاریخی دیالیکتالوگیکه

تصویری لهجه شناسلیکه:

محلی لهجه و شیوه‌لرنینگ فونیتیک توزیلیشی، گراماتیک قوریلیشی و لیکسیک ترکیبی حقیده کینگ معلومات بېریله‌دی.

تاریخی لهجه شناسلیکه:

شیوه‌لرنینگ خصوصیتی بیلن بیرگه شو لهجه‌لرنینگ کلبیب چیقیشی، رواج‌لنیش و شکل‌لنیش تاریخی اؤرگنیلهدی. لهجه شناسلیک اؤز نوبتیده ایتالوگیکه(خقلرنینگ کلبیب چیقیشینى توشونیرهدی)، فلکلور، بشری علملرنینگ باشقه تورلی ساحه‌لری بیلن هم باغلیق بۆله‌دی. لهجه شناسلیک ساحه‌سیده‌گی تدقیقاتلر جوده مهم اهمیتگه ایگه. دیالیکتالوگیکه فنی، ادبی معیارنى بېلگیشگه کته یاردم بېره‌دی. عموم جاتلی تیلده‌گی دیالیکت بیر نېجه شیوه‌نى اؤز ایچیگه آله‌دی. لهجه سۆزلری، ادبی سۆزلردن فرق قیله‌دی. لهجه سۆزلری حدودی جایشیشیگه قره‌ب تورلیچه قوللنیلهدی. حتا، هر بیر قیشلاق‌نینگ هم اوزیگه خاص شیوه‌سی بۆلیشی ممکن. شیوه‌گه خاص سۆز و توشونچلر اوشه بېرده‌گی‌لر اوچون‌گینه توشونلری بۆلیشی ممکن. مثلاً: فاریاب ولایتیگه قره‌شلی شرین‌تگاب اولسوال‌لیگی‌نینگ کوه صیاد و فیض آباد قیشلاغیدهاون(تېگيرمانده تارتیلگن بوغداى) سۆزی«غون»دېیلسه باشقه یانداز قیشلاقلرده«اون»دېب تلفظ قیلینه‌دی. یا که «اېشى-eshey» (اېشک)؛«پیشى-pishey»(موشوک- پیشک)سۆزی طرزیده تلفظ قیلینه‌دی. سرپل شیوه‌سیده بادینحان سۆزی بایمجان، یویندی سۆزی جویندی(شیرین‌تگاب شیوه‌سیده)، ساوچی(جاوچی‌شیرین‌تگاب)کبی ایشلنیلهدی. یا که بۆلمسه«اوزه‌تیب قویماق» (فاریاب‌نینگ ایریم شیوه‌سیده)«(کوزه‌تیب قوییش) معناسیده قوللنیلهدی.

افغانستان اوزبیکلری لهجه‌سی جوده بای ورنگ- برنگ‌دیر. ادبی تیل اوچون اساس بۆلیب خدمت قیلوچی عنصرلر بو تیلده- بغایت کۆپ. اوزبیک تیلی‌نینگ اوزبیکستان ورینتیده ادبی تیل فونیتیک تاماندن تاشکیت شیوه‌سی، مارفولوگیک جهندن فرغانه شیوه‌سیگه اساسلنکن. بونده‌ی عمومی‌لیکنی افغانستان اوزبیکلری شیوه‌لری دایره‌سیده هم کوزه‌تیش ممکن. هر حالده جنوبی تورکستان حدودلریده قارلوق تیپ لهجه‌لر اوستون‌لیک قیله‌دی. قارلوق، قیپچاق و اوغیز لهجه‌لری‌نینگ ایزینی افغانستان اوزبیکلری یشب کبله‌یاتگن حدودلردن بی ملال تا پسه بۆله‌دی. اوزبیک تیلی اوچته اساسی: 1. قارلوق، 2. قیپچاق، 3. اوغوز لهجه‌لریدن ترکیب تاپکن. اېندی، انه‌شو لهجه‌لرنینگ اوزیگه خاص خصوصیتلریگه توخته‌لسک.

قارلوق لهجه‌سیگه خاص خصوصیتلر:

قارلوق لهجه‌سی اساسن شهر شیوه‌لرینی اؤز ایچیگه قمرب آله‌دی. اونینگ فونیتیک، مارفولوگیک بېلگیلری قوییده‌گیلر: الف) سۆز آخیده‌گی«ک»تاووشی«ای» طرزیده ایتیلهدی. مثلاً: اېلک(elak)- اېله‌ی(elay)، تېره‌ک(terak)- تیره‌ی(teray)کبی؛

- «ا»لشیش یوز بېره‌دی. مثلاً: اکە- اکە. یعنی«a» اونلیسی«o» طرزیده تلفظ قیلینه‌دی. مثلاً، سرپل شیوه‌سیده،«تویه» سۆزی«تېبا» شکلیده، سیرکه سۆزی سیرکا طرزیده ایتیلهدی.

- توشوم و قره‌تغیچ کبلیشیکلر فرق‌لنمه‌یدی. یعنی کۆپلپ شیوه‌لرده قره‌تغیچ کبلیشیگی«نینگ» قوشیمچه‌سی اؤرنیده جۆنه‌لیش«نى»کبلیشیگی قوشیمچه‌سی قوللنهدی. مثلاً، اوی‌گه‌من(اوی‌ده‌من) ایش‌گه‌ اېدیم(ایشده‌ اېدیم)کبی.

قیپچاق لهجه‌سیگه خاص ایریم خصوصیتلر:

بو لهجه کۆپراق قیشلاقلرده اوچره‌یدی. لهجه‌نینگ اساسی بېلگیلری:

- «ای» اۆرنیده «ج» تاووشی ایشلتیلهدی. مثلن: یوق - جوق، یول جؤل، ییلقیسؤزی اۆرنیده «جیلقی»، یورماق (جورماق) و هکذالر.

- «غ» اۆرنیده «و» تاووشی ایشلتیلهدی.

مثلن: تاغ اۆرنیده تاو بوزاق اۆرنیده بوزاو و باشقهلر.

- سۆزلردن «ق» تاووشی توشیریلهدی. مثلن: قوریق اۆرنیده قورو (تاشکینت شیوه سیده)، سریق اۆرنیده سرو کبیلر. قارلوق لهجه سیده سۆزلشو و وچیلر دپیرلی برچه شمالی ولایتلرده اوچره دیدی. مثاللرده کؤرستیلگنی دپک، قیپچاق لهجه سینینگ اپنگ اساسی فرقلی تامانلریدن بیرى «I» (ی) تاووشی اۆرنیده «j» (ج) تاووشی ایشلتیلهدی. شونگه کۆره بو تیپ لهجه وکیللری گه «جیلاوچیلر» دپب هم یوریتیلهدی.

اؤغوز لهجه سی گه خاص خصوصیتلر:

بو لهجه نینگ اۆزیگه خاص خصوصیتلری قوییده گیجه:

- اونلیلر قیسقه و چۆزیک ایتیلهدی: آت (حیوان)، aad (اسم)؛

- «ت» تاووشی «د»، «ک» اېسه «گ» ایتیلهدی: تاغ داغ، کېل-گل کبی؛

- «نینگ» کېلیشیک قوشیمچه سی «ینگ» طرزیده، «گه» قوشیمچه سی «ه». مثال: بیزنینگ- بیزینگ، اۆزیمگه- اۆزیمه کبی. بولردن تشقری ایریم جرنگسیز اونداشلر جرنگلیطرزده ایتیلهدی. دش- تش (تشقری- تیشقرشی)- سرپل شیوه سیده، دل- تیل، اونلی تاووشلر بعضن، چۆزیب ایتیلهدی. مثلن، /ra-ne- نه- نی، (نی یېرگه) qera قېره (قه ی یېرگه) کبی ایتیلهدی. لهجه شناسلیکده انه شو تفاوتلر لغوی، فونیتیک (تاووش) و گراماتیک نقطه نظریدن تېکشریلهدی. اولردن ادبی تیل اوچون اساس بولیب خدمت قیلوچیسى انیققلنه دی و ادبی تیگه آلیب کیریله دی. لهجه شناسلیک کېنگ معناده تیلى لهجه تاماندن تدقیق اېترکن، لهجه لغتی، لهجه اطلسی، لهجه خریطه سی، لهجه فونیتیکه سی کبی مسألهلرنی هم اؤز ایچیکه آله دی.

تۇرتىنچى فەصل

لىكسىكالوگىيە

(سۆز و لغت حەقىدەگى تەلىمات)

لىكسىكالوگىيە سۆزى ايگى قىسمدىن عبارت: (Lexikos- سۆزگە عايد، logos- تەلىمات) تىل تىلشناسلىقنىڭ بولمىدە تىلنىڭ لغت تەركىبى، سۆزلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى (اېتىمالوگىيەسى)، سۆزلەرنىڭ مەناسى و مەنا تەرقىياتى، اۆز و اۆزلىشىگەن سۆز، سۆزلەرنىڭ تۇغرى و كۆچمە مەنالرى، سۆزنىڭ شەكل و مەنا مەناسىتىگە كۆرە تورلرى، تورغون بېرىكمەلەر اۆرگىنلەدى. تىلدەگى بىرچە سۆز و عبارەلەر انەشو ساحەدە تەدقىق قىلىنەدى. لىكسىكالوگىيەدە بىر سۆز علىحدە اۆرگىنەلمەسەن باشقە سۆزلەر بىلەن بىرگە باغلەنگەن حالدە تەدقىق قىلىنەدى. لىكسىكالوگىيە تىلشناسلىقنىڭ ايتىمالوژى، ارفاگرافى، فرەزەلوژى، سىماسىيالوژى (مەناشناسلىق) و سىتېلىستىكە (اسلوبشناسلىق) تەماقلىرى بىلەن ھەم چىمىرچەس باغلەنگەن بۇلەدى. شونىڭدېك، لىكسىكالوگىيە ساحەسىدە، لغتەر مەنا جەھەتەن اۆز ارا باغلىقلىقى، شو مەنالرىنىڭ اېركىن و باغلىق حالدە بۇلىشى كېى موضوعلرى ھەم فرقلەندەدى. بىلە مىزكە، تىل، داىما رواجلىنىش و اۆزگىرىشلەرگە يۈز تۈتەدى. او تۇختاوسىز اۆزگىرىپ بارەدى. تىلنىڭ تەرقىياتى دور بىلەن باغلىق دېر. دور تقاضاسىگە كۆرە تىلگە ىنگى- ىنگى سۆز، توشونچە و تەمەلەر كىرىپ كېلەدى. عكسىنچە اىرىم سۆزلەر ايشلەتمەلى قالەدى، نەتىجەدە بوندە سۆزلەر اېسكىرىپ تەبىئىي روشدە تىلدەن چىقىپ كېتەدى.

سۆز و توشونچە

مەلۇم كە، سۆز بىرار- بىر نەرسە حادثەنىڭ نامى و مەناسىنى بىلدىرەدى. انەشو نام و مەنا اساسىدە توشونچە ياتەدى. دېمەك توشونچە نەرسە- حادثەلەرنىڭ مەم خصوصىتلىرى، عومى تامانلرىنى بىلدىرۈچى تەفكەر شەكلى حسابلەندەدى. توشونچە لوژىك و منطقى حادثە و بېلىش مەصولى دېر. سۆز تىل حادثەسى حسابلەنسە، توشونچە منطقى حادثەگە كىرەدى. اولر بىر- بىرىگە باغلىق ايگى علىحدە حادثە دېر. سۆز بارلىق حادثەلرىنى بىلدىرەدى، اولرنى عومولشتىرىپ، كىشى مەسەيدە عكس ايتىرەدى. اولر فەكلش جريانيدە مە مەصولى صفتيدە يۈزگە چىقەدى. بارلىقنى آدم اۆز سېزگىلرى ارقلى انگلەيدى. كىشى اۆزى انگلەنگەن نەرسەلەرنىڭ مەم بېلگى و خصوصىتلىرى بابيدە فەكلەلى باشلەيدى. خلاصە و تەصۈرگە اېگە بۇلەدى. انەشو عومى تەصۈر توشونچە دېر. توشونچە سۆزلەر واسطەسىدە رويابگە چىقەدى، واقعىلەشەدى: ايتىلەدى، اېشيتىلەدى و يازىلەدى.

فەكلش، توشونچە بوتون انسانىتگە خاص حادثە، اونى افادەلەش، ايدىنلشتىرىش ھەر بىر تىل دايرەسىدە اۆزىگە خاص طەرزەدە واقع بۇلەدىگەن خصوصى حادثە دېر. اۋى و توشونچەلەرنى يۈزگە چىقەرەياتەگەن فەكلش جريانى ايندويدوال (يگە تەرتىيدە) عەملگە آشەدى. اونى ھىچ كىم ، ھىچ قچان باشقەرەلمەيدى، كەنتەرول قىلەلمەيدى. فەكلش ھەر قچان، ھەر بېرەدە، ايسەتەلگەن شەكلدە عەملگە آشيشى مەمەن.

نطق سۆز بىرلىگى

سۆز كىشى آنگىدە شەكللەندەدى، اونى تىل واقعىلشتىرەدى، يۈزگە آلىپ چىقەدى. طەبىئەت و جەمئىيەتدەگى بىرچە واقعە- حادثەلەر، آدملەر آرسەيدەگى تورلى- تومن مەناسىتلەر سۆزدە عكس اېتەدى. مەثلن، باغ، كۆچە، سوو، آى و درخت سۆزلرى فقط گىنە تىلدە بار بۇلمەلى، اولر حىياتدە ھەم بارلىقنىڭ بىر قىسمى صفتيدە مەمەن دېر. سۆز لغوى مەنا انگلەندەدى، نەرسە- حادثەلەرنى تىلدە افادەلەيدى. دېمەك، سۆزنىڭ اېنگ مەم بېلگىسى بىرار نەرسەنى اتش و ناملش دېر. سۆز تاووشلر يىغىندىسى بۇلىپ نطقە مەستقل قۇللەندەدى. ھەر بىر سۆز لغوى بىرلىك صفتيدە شەكل و مەنا، اۆزىنىڭ اىچكى و تەشقى تامانلرىگە اېگە. سۆزنىڭ تەشقى تامانى اونىڭ مەترىال (تاووشلر) قىسمى، مەنوى تامانى بىرار- بىر توشونچەنى انگلەتيشى، اتشى و ناملەنیشى دېر.

بىر بېتەننىڭ اۆزىدە تىل فقط گىنە تىل بىرلىگى بۇلمەلى، نطق بىرلىگى ھەم سەنەلەدى. چۈنكە سۆزنى نطق شەكلەرگە ايلەتتىرىپ، يۈزگە چىقەرەدى. سۆز فقط تىلنىڭ بىرلىگى اېمەس، بلكە نطق بىرلىگى ھەم دېر. مەثلن: تاغ، تاققە، تاغەن،

تاغنى، تاغلر، تاغلريميز. بو سۆزلر ليكسيك بىرلىك بۇلىشى بىلن بىر قطارده، كىشىده معلوم نرسه حادثه حقيده تصور هم توغديرهدى. شو تاماندن سۆزنىنگ اوچ مهم خصوصيتى بۇلهدى:

1. فونيتىك؛ 2. گرامماتىك؛ 3. سيمنتىك. سۆزنىنگ تاووش تامانلرى فونيتىكده، سۆزنىنگ گرامماتىك خصوصيتلرى گرامماتىكده، سۆزنىنگ سيمنتىك خصوصيتى ليكسيكالوگيهدا اورگنيلهدى.

سۆزنىنگ لغوى و كۆچمه معناسى

يوقارىده تاكىدلىگنيمىزدېك، سۆز فقط نرسه حادثه لرنىنگ نامىنى اتش، ناملىش بىلن بىرگه، اولر حقيده توشونچه هم بېرهدى. توشونچه بېرىپ، ناملىگينه قالمه، سۆز كىشىنىنگ ايجابى يا كه سلبى (حس- هيجان) مناسبتىنى هم بىلديرهدى. مثلىن: باش، كله، افت (aft)، بىشره، اوزون، كلته، بقهلاق سۆزلرى اوزى بىلن بىرگه سۆزلاوچىنىنگ واقعىلىگه مناسبتىنى هم بىلديرهدى. سۆز بىر يالغىز اوزى بىر نرسهنى انگلتىشى بىلن بىرگه متنده (جانلى نطقده هم) باشقه معنالىرىنى هم بىلدىرىپ كېلهدى. سۆزده دايم كېنگىيش و تارەيش حادثهسى يوز بېرهدى. نتيجهده سۆز توغرى، انيق و كۆچمه، يسمه، مجازى معنالىرگه اېگه بۇلهدى. سۆزده بوندە معنالىرى قايل بۇلىش نرسه حادثهگه تورلى تاماندن ياندهشيش كېتىدن كېلىپ چىقهدى. سۆزنىنگ بىرلچى معناسىدن بۇلگن باشقه معنالىرى اوسىب چىقهدى. مثلىن: كۆز انسان تنهسىنىنگ كۆرىش اعضاسىنى بىلديرهدى. بونگه باش معنا دېلهدى. نظر، قرهش؛ كۆرىش قابليتى؛ بىر نرسهنىنگ اجرەلىپ تورەدىگن قىسمى (قوياشنىنگ كۆزى) كېلىر انه شو سۆزنىنگ كۆچمه (يسمه) معناسى حسابلنهدى. اوزبېكچە سۆزلر كۆپ معنالى بۇلهدى. بونگه معنا كېنگىيشى دېلهدى. «اوزبېك تىلىنىنگ اىضاحلى لغتى» ده بوندە كۆپ سۆزلرنى اوچرەتتش ممكن. بىرگينه «قويماق» فعلىنىنگ (30) تە معناسى بېرىلگن.

تيرمينلر

تيرمين (لاتىنچە، terminus- چېك، چېگرە، چېگرە بېلگىسى). سۆزنىنگ اتمەلىك خصوصيتى بۇلهدى. تيرمين هم اصلده سۆز دير. بىراق، سۆز تيرميندن فرق قىلهدى. سۆز بىر و اوندن آرتىق معناگه اېگه بۇلسە، تيرمين (اتمە) بىر معنالىگى بىلن عادى سۆزلردن فرق قىلهدى. سۆز عامە تاماندىن عمومى مسالەلردە ايشلىتىلەدى اتمە ايسە ايرىم ساحە متخصصلرى تاماندىن قوللنەدى. مثلىن: تىلشناسلىكده تاووش، فونيمە، اېگەكېسىم، تۇلدىروچى، گې، سۆز، اتمە، انيقلاوچى، اورغو، آت، آلاماش، بۇغىن سۆزلرى تيرمين حسابلنهدى. اولر انيق، چېگرەلنگن بىر معنالى انگلتەدى. تيرمين يىغىندىسى و شو تيرمينلرنى اورگنوجى ساحەگە تيرمينالوگيە (اتمەشناسلىك) دېلهدى. تيرمين معين بىر ساحەده قوللنەدى. تيرمين فن- تىخنيكە و علمنىنگ كۆپلپ ساحەلرگە عايد توشونچەنى افادەلەيدى. تيرمينلرنىنگ ايشلىتىش دايره چېگرەلنگن بۇلهدى.

تىلنىنگ لغت قىتللرى

اوزبېك تىلىنىنگ سۆز قىلمى (لغتلر) كۆپ يىللىك تارىخى ترقىيات نتيجهسىدە شكىللىگن. اوندەگى سۆزلرنىنگ كېلىپ چىقىشى، پيدا بۇلىش دورى و منبعلىرى هر خىل. اوزبېك خلقىنىنگ باشقه خلقلر، ملتلىر بىلن مدنى، اقتصادى، سياسى علاقهلىرى، اوزبېك تىلىگە تاثير قالدیرگن. بىر- بىرىگە سۆز بېرىپ- آلىشگن. شونگە كۆرە اوزبېك تىلىنىنگ لغت تركىبى اوز قىلم و اوزلىشگن قىلمگە بۇلىنهدى.

اوز قىلمگە اوزبېك تىلىنىنگ اوزىنىكى بۇلگن سۆزلر همده عموم توركى سۆزلر كىرهدى. مثلىن: تاش، تاغ، تىل، اق، اېل، بىر، كۆك، آتە، آنە، بالە، بابا و باشقهلر. كېلىپ چىقىشىگە كۆرە اوز قىلم سۆزلرنى قويدهگى گروهلرگە اجرەتتش ممكن:

1. عموم توركى سۆزلر، اېل، بوتون، توار، آت و باشقهلر؛
2. عموم توركى سۆزلردن يىلگن اوزبېكچە سۆزلر: تورک- تورکچەلشتىرىش، يىشىلشتىرىش، كۆرک- كۆرکمگينه؛
3. چېت تىلى ايليمينتى نىگىزده، اوزبېك تىلىنىنگ اوزيده، اوزبېكچە قوشىمچەلر ياردميده يىلگن سۆزلر: عامەلشگن، دورلشتىرىش، گلوباللىشو و باشقهلر؛

4. اوز و اوزلشمه سؤزلرگه چیت تیللردن اوزلشگن قوشیمچهلر آرقلی حاصل قیلینگن سؤزلر؛ اوز قتلتم و اوزلشگن قتلتمگه عاید قوییدهگی خصوصیتلرنی فرقلش ممکن:

1. اوز قتلتمگه عاید سؤزلر اکثریتی کۆپ معنالی دیر؛ اوزلشمه قتلتم سؤزلری بو جهتدن چیگره لنگن دیر.
 2. انیق معنالی سؤزلرنینگ اکثریتی اوز قتلتمگه خاص، موهوم معنالی سؤزلرنینگ اکثریتی اوزلشمه قتلتمگه خاص؛
 3. اصل تورکی سؤزلر اساسن، بیر و ایگی بۇغینلی بۆله دی؛
 4. بیر بۇغینلی سؤزلر کۆپراق اونداش+اونلی+اونداش شکلی گه اېگه؛
 5. ایگی بۇغینلی تورکی سؤزلر کۆپراق آچیق بۇغینلردن توزیله دی. مثن: ایگی، آلمه.
 6. تورکی سؤزلر «ر»، «ل»، «و»، «گ» تاووشلری بیلن باشلنمایدی؛
 7. تورکی سؤزلر آخری «E/ Э»، «u» اونلیسی بیلن توگه مایدی؛
 8. تورکی سؤزلر ترکیبده سیرغه لاوچی «J»، بۇغیز «h» تاووشلری اوچره مایدی؛
 9. تورکی سؤزلرده بیرینچی بۇغیندن کپینگ بۇغینلر هیچ وقت اونلی تاووش بیلن باشلنمایدی؛
 10. بۇغین باشیده، اورتسیده و آخیده اونداش یا که اونلی تاووش یانمه یان کپلمایدی؛
 11. سؤز اورغوسی آخرگی بۇغینگه توشه دی؛
 12. تورکی تیللرده افیکسلر کۆپینچه اونداش بیلن باشلنمایدی؛
 13. تورکی سؤزلرده آلد قوشیمچه یوق. (ح. اوز. الف. ت).
- حاضرگی اوزبیک ادبی تیلی نینگ لغت ترکیبی اساسن، بېشته منبع نیگیزیده تشکیل تاپینگن دیر:

1. عموم تورکی سؤزلر؛
2. اوزبیکچه سؤزلر؛
3. فارس- تاجیکچه سؤزلر؛
4. روس و انترناسیونال سؤزلر.

1. اوز قتلتم

اوز قتلتم (تیل نینگ اوزیده موجود سؤزلر)- دیلگنده اوزگه تیلدن قبول قیلینمگن سؤز؛ ادبی تیلگه عموم خلق شیوهلریدن آلینگن همده شو خلق وکیللری تیلیده فعال ایشلنیله یاتگن سؤزلر توشینیلهدی. مثن: قتلتمه، سؤزمه، دوبولغه (تېمیردن ایشلنگن باش کییم) قیشلاق، اولاق، گزمه، سورتچی، سورمه، اوتلاق، ایشچی، اوقیتوچی، تورمه (قماق) یرهمه، آلینمه، اوزلشمه، ایرتغیچ، ققشتغیچ، سؤرگیچ، کییگیچ، کؤترگیچ کبی سؤزلر ایچکی منبع حسابی گه وجودگه کپلگن. یعنی، بو لیکسیمه لر (تیل نینگ لغوی ترکیبی گه خاص بیرلیک) عموم تورکی سؤزلر نیگیزیده وجودگه کپلگندیر. بو سؤزلر اوزبیک تیلی نینگ اوز سؤزی حسابلنهدی. اوز سؤزلریمیز یالغیزگینه تاریخی، یازمه و آغزه کی سؤزلریدن عبارت بۆلمه ی، اوز سؤزلریمیزگه قوشیمچهلر، قوشیش آرقلی هم ینگی- ینگی سؤزوتوشونچهلر حاصل قیلینهدی.

مثن: یازووی و یازوویلیک، تیلچیلیک، تیرکهمه، اوتکزگیچ، ایلنه، اوستقورمه و یانلمه سؤزلری ینگی سؤزلردیر، بو سؤزلر اؤتمیشده شو معنالرده قوللنیلمه گن. یا که شونده ی یسلیشگه اېگه اېمس.

2. اوزلشگن قتلتم (اوزگه تیلدن قبول قیلینگن سؤزلر).

تیل نینگ لغت ترکیبی فقط گینه اوز سؤزلردن عبارت بۆلمه ی، بلکه، اوزگه تیللردن هم سؤز اوزلشتیریلهدی. اوزلشگن سؤزلر هم اوشه تیل نینگ بایلیگی حسابلنهدی. شونگه اساسن اوزبیک تیلی باشقه تیللردن ییترلی درجده سؤز اوزلشتیرگن. دېمک، باشقه تیلدن سؤز قبول قیلش حسابی گه هم تیل بایب بارکن. سؤزلر قرداش و قرداش بۆلمه گن تیللردن اوزلشتیریلیشی ممکن. حاضرگی اوزبیک ادبی تیلیده عرب، فارس، روس و باشقه چیت تیللردن جوده کۆپ مقدارده سؤزلر آلینگن. بو هم تۇختاوسیز بیر جریاندیر.

کیزی کپلگنده شونی هم علیحده تاکیدلش کپره که، حاضرگی اوزبیک تیلی گه کیریپ کپلگن سؤزلرنینگ اکثری سی، قنده ی دیر احتیاج و ضرورت اساسیده اېمس، کۆپراق، شوککی لیک، آفته گرچیلیک یولی بیلن اوزلشتیریلگن. بو نرسه اوزبیک تیلیده گی بلانس (موازنتنی) بوزیب یوبارگن دېیشگه بیزده تۆله اساس بار. بیزنینگ تخمینیمزچه، حاضرگی کونده اوزبیک تیلیده بونده ی آلینمه سؤزلر سان 60% دن آشیقراق نی تشکیل بېره دی. اوزبیک تیلی اوچون بو تشویشلی

بیرحالت. حال بو که، اؤزلشگن سؤزلرنینگ کمیده 20%نی تیلنینگ ایچکی امکایتلریدن کبلیب چیقیب، مقابلینی یسش یا که، معادلینی قوللش ممکن. اینیقسه، عرب تیلیدن اؤزبیک تیلیگه زورهکی روشده سوقیلیب کیرگن سؤزلر تلی گینه. شو سببدن اؤزبیک تیلی جدی محافظتگه محتاج. اؤزبیکچه فکرلب، سؤز توزوچی انسانلر بو مسألهگه مسوولیت بیلن دقت قیلماقلری ضرور. معلوم بیر تیلده اؤزلشگن سؤزلرنینگ مقداری 30%-20%دن آشمسلیگی کبرهک. عربتیلیدن اؤزلشگن سؤزلردن ایریملرینی مثال طریقهسیده کپلتیره میز:

مهاجرت، وطن، ملت، داخله، خارجه، اتحاد، اتفاق، خلق، حکومت، دولت، وزارت، معارف، مملکت، مدنیت، لغت، اوضاع، وضعیت، اقتصاد، دنیا، تجارت، ترقیات، اداره، ملیت، معنا، قیاس، مطبعه، حاصل، زراعت، صنعت، کتاب، ادب، ادبیات، قلم، صلحوباشقهلر. عرب تیلیدن جوده کۆپ سؤزلر اسلام دینی آرقلی، سودا-ساتیق، ادبیات-هنر وکیشیلرنینگ اسمی آرقلی اؤزلشگن. شخص آتی قوبیشده، وضعیت شو درجهگهیبتیب بارگنکه، بوگونگی عرب بیرلریده ایشلتیلمه یی قالگن، آلهقچان اولیک سؤزلرگه ایلنگن کلمه لر اؤزبیک تیلیگه آلیب کیریلگن. بو وضعیت عین کونده هم دوام اپتیب کپلماقده. اؤزبیک تیلیگه عرب تیلینینگ تاثیر یی جوده کته بؤلگن. باشقه تاماندن عربچه کۆپ سؤز بیلش و اونی ایشلتیش ایریم شخصلر اوچون ابرو، فخر-افتخار سنه لگن. حتا، دانشمندلیک و بیلیمدانلیک بیلگی سی بولیب کپلگن(؟). حاضرگی دورده عرب تیلیدن زورهکی و صنعی روشده کیریپ قالگن سؤزلرنی اؤزبیک تیلیدن چیقیره یی تشلش جوده ضرور. زیرا، بوگونگی علم-فن و تخنالوگیه ترقیاتی آرتیدن پیدا بؤلگن ینگ-ینگ سؤزلر عرب تیلگه علاقه سی یوق. بو سؤزلر اروپا تیللریگه خاص. اوشه تیللردن کیریپ کپلگن سؤزلرنی ترجمه قیلش یا که، اولرنینگ مقابلینی تاپیش ضرور بوله دی. ینگ سؤزلرنی یره تیش و یسشگه کۆپ جان فدالیک، پیشانه تبری تۆکیشگه تۇغری کپله دی. اؤزبیک تیلیگه دری تیلینینگ هم تاثیرینی سبزه بوله دی. دری تیلیدن آلینگن سؤزلردن مثال: تبار، خویش، دوست، آواره، زمینه، زور، پیاده، ارزش، پیمان، نوروز، بها، کارگر، بهار، زمین، پیمان، کاریز، هرگز، هنر، پولدار، آسایشته، پیاده، آفتاب، جهان، جشن، روشن، باغ، میوه، آسمان، درخت و هکذالر. فارس-دری تیلیدن آلینگن سؤزلر عرب تیلیدن کپین ایگینچی اوریینی اېگله دی. فارس-دری تیلیدن آلینگن سؤزلر قوشنی چیلیک، مدنی علاقه لر، تعلیم، اداره و ادبیات آرقلی اؤزلشگن دیر.

افغان(پشتو) تیلیدن اؤزبیک تیلگه اؤتگن سؤزلر نهایتده آز. افغان تیلیدن اؤزلشگن بعضی سؤزلردن مثال: پوهنتون، کندک، تولی، سارنوال، دلگی، پوهنیار، لوی سارنوال، سمونمل، سمونوال، سارندوی کبی سؤزلر. افغان (اوغان)-ایگله شکلینی هم اؤزبیک تیلیده قوللسه بوله دی) تیلیدن اؤزبیک تیلیگه اؤتگن سؤزلر کۆپ اېمس. بولرنینگ ایریملری حربی اتمه لر بؤلسه بعضیلری جای و موسسه ناملری اوله راق اؤزلشگن. بو سؤزلر طبیعی یول بیلن اېمس، بلکه زورهکی روشده سینگدیریلگن. سانئ اونچه کۆپ بؤلمه گن بوسؤزلر کونده لیک حیاته ده اونچه لیک فعال ایشلتیلمه یی. روس و باشقه اروپا تیللریدن اؤزبیک تیلیده فعال قوللنلیب کپله یاتگن سؤزلر سانئ انچه گینه. بعضی مثاللرنی کپلتیره میز:

آرشیف، تلویزیون، تلیفون، موتر، ترافیک، انستیتوت، فاکولته، کوپراتیف، فیوز، اوپراتیف، گروپ، مین، ترموز، بورس، پاسپورت، پولیس، ویزه، تکت، کارت، بوت، سینما، انجنیر، ژورنالیست، پولی تخنیک، کنترول، بایسکل، مارکیت، کمپیوتر، انتیرنیت و هکذالر.

روس تیلیدن هم ایریم سؤزلر (حربی، سیاسی) اصطلاحلر تۇغریدن تۇغری کیریپ کپلگن. ایریم کیشیلرنینگ اسمی (اتاقلی آتلر) هم اؤزلشتیریلگن.

مثلن، لینا، سویتا، ماریا، ایناره، ندیژدا کبی لر. اشغال دوریده ساویت اتفاقی و وقتلی افغانستان رژیمی آره سیده هر تامانلحه مناسبلر یولگه قویلگندی. اؤن مینگلب طلبه لر اتفاق دوریده شوروی ده تحصیل آلگنلر. مثلن، چاینگ، سماوار و زکالت کبی سؤزلر اېسه، اشغال دوریدن آلدین اؤزبیک تیلیگه کیریپ کپلگن. روس تیلیدن کیریپ کپلگن بو سؤزلر کؤپراق تکنالوژی، ساینس، طبیعی علوم، سیاسی، اقتصادی ساحه لرگه عاید دیر. اؤزبیک تیلینینگ لغت ترکیبی انه شونده ی قیلیب ایچکی و تشقی منبع حسابیگه باییب، تورلی-تومن سؤزلردن تشکیل تاپگن. اؤزگه تیلدن سؤز قبول قیله یاتگنده، عاتده، اؤز تیلده افاده لشی ممکن بؤلمه گن، معادل و مقابلی بؤلمه گن حالتلرده سؤز قبول قیلینه دی. تیلنینگ سؤز ترکیبی

تېلېمېزىدەگى سۆزلەر قەندەي گروھ سۆزلەردىن تەشكىل تاپكەننى بېلىش مەھمۇد. تېلېئاسىلىككە بۇ سۆزلەر كۆرىنىشى ۋە مەنا خۇسۇسىيەتلىرىگە كۆرە، ئومۇمىي بىر شەكىلدە ئۆزگىرىشكە ئۇچرىغانلىقىدىن. بۇلار قۇيۇلغان سۆزلەردىن ئىبارەت: شىۋەگە خاس سۆزلەر

ھەر بىر شىۋەنىڭ ئۆزىگە خاس سۆزلەر بۇلەيدۇ. بۇ سۆزلەر باشقا يېرىلارداگى ئاھالىگە توشۇنۇلۇپ بۇلمىسلىقى مۇمكىن. مەثل: «سۇل/سۇل»، «چىلىك»، «پىقىر/پىقىر» ھەر ئۈچلە سۆز ھەم بىر مەنانى ئىگىلىشىگە قىرەمى، ئورلى جايلىرىدە ئورلىچە ئىتلىدەي. شىۋەگە خاس سۆزلەر ھەم ئىلنىڭ لىغە تەركىبىنى تەشكىل بېرەيدۇ. پەرەفىسئونالېزىم(كەسب-ھەنگە ئايد سۆزلەر).

ئاممە ئىشلەتەتەن سۆزلەردىن تەشقىرى، ئىلگە ئورلى كەسب-ھەنگە ئايد سۆز ۋە توشۇنۇلۇپ ئىلگە ئايد كىرىلەيدۇ، ھەر بىر ساھەنىڭ ئۆز ئاممەلىرى بار. زەرگەر، كۇلالچى، ئېتىككۇز، ئىلگەر، دوردگار (ئۈستە-ئىجار)، لايچى(گەلگەر)، بىلىقچى، دھقان، سەرتراش، قىصاب، تېمىرچى، ئانۋاي، باغبان، تېمىرچى، بىزلىك، تېكۈچىلىك ۋە باشقا ساھە ئايدلىرىنىڭ، ئۆز ئىش دائىرەسىدە قۇللەتەتەن سۆزلەر بۇلەيدۇ. شۇ ساھەلەرگە ئايد سۆزلەرنىڭ كەتە قىسمى ئادىي ئىلگە ئۆزلىتىرىلەيدۇ. خەل، كەسب-ھەنگە كۆپەيگەن، تەرقى قىلگەن سىرى، ئىلگە سۆز ۋە توشۇنۇلۇپ ھەم كۆپەيىپ بارەۋېرەيدۇ. بۇ جەريان بۇ ئاساسە ئىلگە كۆچەيدۇ. شۇ ھەسابتىن ئىل بايىپ بارەيدۇ. مەثل:

باغچى، قالىب، بېلىم، دىستگە، تېشە، زەر، بالغا، چاك، قىراق، چوكتا، ئىلنە سۆزلەر كەسب ھەنگە ساھەسىگە تەپكەشلىدۇر. ئاممە يا ئاسلاھلەر

ئاممەلەر ھەم ئىلنىڭ سۆز بايىشى مەنبەي ھەسابلەنەيدۇ. تېرىمىن (ئاممەلەر ئىلم، فەن، تەكنالۇزى، ئىل، ئادىيات، سەنئەت ۋە باشقا ساھەلەرگە ئايد بۇلەيدۇ. مەثل: گەپ، ئايد، كەسپ، ئات، سەفەت، رۇش، ئۆزەك، ئىگىز، ئورغۇ، ئاۋۇش، ئونلى، ئونداش، كەلىشەك، سۆز، ئىبارە، ئىنىش بېلگىسى (تېلېئاسىلىك تېرىمىنلەر)؛ شەرى، زەن، قافىيە، رەدەف، بېت، رەمان، يۇل، غۇل، ھەكايە، ئوراق، سەرىست، ئۆرتلىك (ئادىياتەن ئاسىلىك ئاسلاھلەر)؛ مەرىج، مەكەب، ئۈچ بۇرچەك، چىزگى، ئەكترون، ئاتوم، پەنسىلەن، ئاسپەرىن، ئاتومسۇر، باسپەم، ئىنتېرنېت، فەيل، وېبلاگ، وېب سەيت (ئىلم - فەنگە ئايد). ئاممەلەرنىڭ كەتەگەنە قىسمى باشقا ئىلەلەردىن ئۆزلىتىرىلسە، بىر مۇنچە قىسمى ئىلنىڭ ئۆزىدە يىتەيدۇ.

ئەسكىرگەن سۆزلەر

وقت ئۆتەش بىلەن ئىلەدەگى سۆزلەر بىر ئاممەندىن بايىپ بارسە، باشقا ئاممەندىن ئىرىم سۆزلەر ئورلى سەبەلەرگە كۆرە ئەسكىرىپ، ئىستەمالدىن تەشقىرىگە چىقىپ قالەيدۇ. مەثل: ئىنگلىس تىلىدىن ئۆزبەك تىلىگە ئۆتەن سەفرمەنە-superman (ئىشباشى، ئىش بېلەمان، خەرىچى، زۇر ئادەم)، كۇتوالى(ئەسكەر)، داكى(ئىستەجى)، دۇك(قەرىدارنىڭ ياردەمچىسى) ۋە باشقا بۇكۇنەگى كۇندە ئىشلىتىلمەيدۇ. بۇ سۆزلەر ئەسكىرگەن سۆزلەر سەرىسەگە كىرەيدۇ.

ئىئالوگىزىم (ئىلگە سۆزلەر)

ئىنساننىڭ ئۆرمۈشى ئۆزگەرىپ، ھەياتى ئىلگە ئىلەپ بارگەن سىرى ئىلگە-ئىلگە سۆز ۋە توشۇنۇلۇپ ھەم ئىلگە كىرىپ كەلەيدۇ. تېلېمېزىدەن مەستەككە ئۆرەن تۇتەن: پەرگەر، رەدىو، تېلفون، ماشىن، تلويزىون، مۇتەر، تېپ، مىكروفون، لادىسپىكەر، باسپەك، مەتر، كىلو، بىس، ئىنجىر، دۇكتۇر كىي سۆزلەر بىر پەتلەر ئىلگە سۆزلەر بۇلگەن بۇلسە، ئەندە بۇ سۆزلەر ئىئالوگىزىم ئەمەس؛ بۇ سۆزلەر ئايدە، تېلېمېزىگە كەمپيۇتەر، وېب سەيت، چەت، ئانلەن، ئىنتېرنېت، كەلپ، وېبلاگ، ئىمەل، وېبەك، وىندۇز، ئاس ئام، مەسچ، وىندۇز، ورد كىي سۆزلەر كىرىپ كەلگەن. بۇلەر فەل سۆز ئۆلەرەق تېلېمېزىدەن جەي ئامافەدە. دۇرلەر ئاشە، ئىلگە ھەسابلەنگەن سۆزلەر بىر قەرر سۆزگە ئىلەپ، ئىنە ئىلگە-ئىلگە سۆزلەر ۋەجۇدگە كەلەۋېرەيدۇ. بۇ ھەلئە ئاساسەن، كەشقىيات، ئىختەرە ۋە ئىلم-فەننىڭ گۇرەكەپ رۇجلىنىپ بارىشى بىلەن باغلىق.

ژۇرگۇنلەر

ئاھالى ئەرەسىدە شۇندەي گروھ ئادەملەر بۇلەيدۇ كە، بۇلەر ئۆزلىرىچە سۆزلەر تۇزىپ، بىر-بىرى بىلەن فەكر مەشەپ يۈرەدەلەر. بۇلەر ئىشلەتەدەن سۆزلەرنىڭ كۆپىنى باشقا توشۇنمايدۇ. بۇندەي سۆزلەر ئومۇم ئىلەدەگى سۆزلەرگە نەسبتەن، مەنا جەھەتتەن «ئىشەرىن» بۇلەيدۇ. ئەنە شۇندەي سۆزلەرنىڭ بېغىندەسىگە ژۇرگۇن دېلەيدۇ. مەثل: كەرمەي(كەسەتەي) (ئەرەكەش، پىچىنەن مەنلەيدە)، تۇبەن ئادەم، ئورتاق-ئەندۇيدە)، دۇم كەتە (پولىس)-مەناسەيدە. بۇندەن ئۆتەز بىل بۇرۇن چەمەسى مەمەنە ۋە

سرپل شهرلریده زرگری سۆزلشوو(ژرگون) تیلی هم پیدا بولگن ایدی. بونده ایستلگن بیرسۆزنینگ حرفلری اورنیده «یزه» معناسیز سۆزینی قوشیب، گپ توزیلر ایدی. مثلن:
 اور، ال، کپت فعلی نینگ بویروق شکلیده گیسۆزلرینی افاده قیلیشده (ازه وزه، ریزه؛ ازه، لزه؛ کیزه؛ ایزه، تیزه) کبی موهوم سۆزلردن فایده لنینلردی و شو شکله بوس بوتون گپ توزیب ایشلتیلردی. بونده ی یشیرین گپ توزیشدن مقصد، بجریلیشی کۆزده توتیلگن نرسه نی اۆزگهلردن یشیریش مقصد بولگن. بونی هم بیر معناده ژرگون دپب اتهسه بۆله دی.

سۆزلر نینگ شکل و معناسی گه کۆره تورلری

سۆزلر معنا مناسبتی گه کۆره قوییده گی لرگه بۆلینه دی:

پره نیملر (paranyma).

پره نیم دپب ایتیلیشی (تلفظی) بیر خیل، یازیلیشی و معناسی هرخیل بولگن سۆزلرگه دپبله دی. بونده، اصل سۆز بوزیب ایشلتیله دی. مثلن: دریا- دیرا، بوریا- بویرا، باد- بات، مسجد، مچیت، محراب - میراب، ضرور- ضریل و باشقه لر پره نیم سۆزلرنی تشکیل بیره دی.

شکلی اوخشش سۆزلر (hmosonymo).

امونیم دپب، تلفظی و یازیلیشی بیر خیل بولگن سۆزلرگه ایتیلده دی.

قاش (آدم) اعضاسیدن بیر نینگ نامی، قاوون تیلیمی، حضوریده بولماق معنالی بار؛ اوت (الو)، اوت (اوتماق)؛ یاز (فصل)، یاز (گناه، عیب)، یاز (دستور خوان نی آچماق، یازیش نینگ بویروق شکلی).

معناداش سۆزلر (sinononymmos).

سینونیم یازیلیشی و ایتیلیشی هرخیل معنالی بیر خیل سۆزلرگه معناداش یا که مترادف سۆزلر دپبله دی. معناداش سۆزلر نینگ قوللنیش دایره سی کپنگ دیر. اولر تورلی سۆز تورکوملریدن تشکیل تاپگن بۆله دی. مثلن:

- یوز: بیت، آفت، بشره، تورخ، شمایل، قیافه، روی، سیما، چهره، سومیت و شکل. بو سوز نینگ اوندن آرتیق معناداش شکلی بار.

- قیلماق: بجرماق، ایتماق، ایله ماق، عملگه آشیرماق، اجرا قیلماق (آلتی ته معناداش شکلی بار).

- گوزل: چرایلی، مقبول، زیبا، حسندار، سولو، کۆرکم، کۆرکمه ی، خوشروی (توققیز ته معناداش شکلی بار) و هکذا لر.

معنالی قره مه- قرشی سۆزلر (antionyma).

انتینوم، یازیلیشی و ایتیلیشی هرخیل معنالی بیر- بیرگه قره- مه قرشی بولگن سۆزلر ضد معنالی سۆزلر دپبله دی. مثلن: کچه- کوندوز، آق- قاره، کته- کیچیک، قوی- یوقاری، چرایلی- خونیک و باشقه لر.

کۆپ معنالی سۆزلر (polysema).

تؤغری و کۆچمه معنالرگه اپگه سۆزلرگه پولی سیمیه (polysema) دپب یوریتله دی. اۆزبیک تیلیده بیردن آرتیق معنالی سۆزلر کۆپلپ اوچره دی. نوایی اثرلریده ایلیک (ilik) سۆز نینگ (8) ته معناسی (پنجه)، (اوزوک)، (قرهه)، (یخشی عمل)، (بویروق)، (بساط)، (اختیار) کبی معنالی بپرلگن. اۆزبیک تیلیده (30) گه یقین کۆپ معنالی سۆزلر هم اوچره یدی. اۆزبیک تیلیده بوندن هم آرتیق معنالی سۆزلر تاپیلیشی ممکن. « اۆزبیک تیلی نینگ ایضاحلی لغتی » ده، بیرگینه جان سۆز نینگ 13 ته معناسی؛ آماق سۆز نینگ (16) ته معناسی بپرلگن، بیرگینه قویماق سۆز نینگ 30 ته معناسی بپرلگن. بو سۆز پیدا بولیشی بیلن اۆزیده شونچه معنای سیغدی رگن اېمس. عقل رسا، قیل قلم شاعر و یازو وچیلر خلق تورموشیدن کپلیب چیقپ سۆزگه شو معنالرنی یوکلگنلر.

کۆپ معنالی سۆزلر انه شونده خیل- مه خیل توشونچه لرنی افاده له یدی. اولر نینگ معنالی اۆرته سیده منطق یقینلیگی بۆله دی. چونکه، شکلداش سۆزلر نینگ یازیلیشی اوخشش بولسه ده، مضمونی توبدن فرق قیله دی. کۆپ معنالی سۆزلرده معنالرنی بیرلشتیریپ توره دیگن عمومی لیک بۆله دی. مثلن: کول (یا قیلگن نرسه نینگ قالدیغی)، کول (کولماق فعلی نینگ بویروق شکلی)، اوزون سۆز (بوی بوند، ناوچه، اوزاق وقت) کبی معنالرگه اپگه بولگن سۆزلرده اولچاو معنالی هم

بار. شونینگدېک، تېلیمزده شوندهی سۆزلر هم بۆلهدی که اوزمعناسیدن تشقري، کؤچمه معنالرده هم قوللنيلهدی. بوندهی سۆزلر قويیدهگی اصوللرده حاصل قیلينهدی:

میتافره (metaphr-کؤچیریش).

بیر نرسه نینگ نامی یا که بېلگی سی اؤخششلیک، باغلیقلیک تامانیدن، باشقه بیر نرسه گه کؤچیريلهدی. مثلن: کۆز (ko`z)، اؤپماق ویوزسۆزلرنینگ معنالی درخت نینگ کۆزی (درخت تنه سیدهگی بیر توگون)، آسمان اوپر بنالر (بلندبنا)، ملت نینگ یوزی (بیرار شهکارلیک، اؤته استعدادلی بیر شخص یا اثر) کبی بیریکمه لرگه کؤچگن. میتانومیه (mtanymia- قیته ناملش).

بیر نرسه یا که حادثه نینگ نامینی باشقه نرسه، حادثه گه نسبتن قوللشیگه ایتيلهدی. بو ایکی نرسه، حادثه اؤرته سیده ایچکی یا که تشقی تامانیدن اؤز ارا باغلیق لیک بۆلهدی. مثلن: اوسته سۆزی نچار، گلکار، سرتراش گه نسبتن میتانوم حسابلنهدی. شونینگدېک، خلیفه سۆزی هیداوچی، دینی وکیل- پیر، سۆزلری گه نسبتن میتانوم دیر. نوایی نی اؤقیدیم، ساده گپیده نوایی اثرلریدن بیر ی یا که، نوایی نامی بیلن باغلیق قندهی دیر کتاب اؤقیلگنی کۆزده توتيلهدی. نوایی و کتاب سۆزلری اؤز ارا میتانوم دیر.

سینیکدوخ (Synekdoche).

(بیرگه نظرده توتماق دېگنی) تیلده بیر نرسه نینگ قسمنی ایتیش بیلن اونینگ بوتونی یا که بوتونینی ایتیش بیلن اونینگ قسمنی توشونيلهدی. بو حادثه گه سینیکدوخ، دېب ایتيلهدی. مثلن: بيش كونلیک دنیا بریکمه سیده دنیانینگ عمری بيش کون اېمس، بلکه انسان گه تېگیشلی قسمنی (عمری) توشونيله پیدی. ابدی قماق جزاسی (آدم قیامت گجه قماقه یاتمه پیدی) بیریکمه سی هم خودی شو ذیل حاصل قیلینگن. فونکسیانالیک (وظیفه داشلیک اساسیده کؤچیریش).

بیر نرسه نینگ نامینی باشقه نرسه نینگ نامیگه بجره دیگن وظیفه سی گه قره ب کؤچیریلیشی گه ایتيلهدی. یا که بیر- بیر ی گه اؤخشمگن ایریم نرسه نینگ نامی بجره دیگن وظیفه سی گه قره ب، ایگینچی بیر نرسه گه کؤچیريلهدی. مثلن: تاش سۆزی قتیق جسم گه نسبتن قوللنیب کېلینگن بۆلسه، «باشینگ تاشدن اېکن» ساده گپده اېسه، تاش سۆزی آدم گه نسبتن کؤچمه معناده ایشلتيله پیدی. یعنی آدم ذاتی واقعه- حادثه لر آلدیده قنچه لیک برداشلی اېکنی معناسی افاده قیلينه پیدی. اؤزبېک تیلده بؤیاقلیوبؤیاقسیز سۆزلر

سۆزلر نرسه حادثه لر نینگ نامینی اتش بیلن بیرگه کیشی لر نینگ، نرسه، واقعه- حادثه لرگه مناسبتی نی هم افاده قیلعه دی. شو نقطه ی نظر دن سۆزلر بؤیاقلی و بؤیاقسیز کبی تورلرگه اجره تيله دی. بؤیاقسیز سۆزلر

قوشیمچه معنا بیلدیرمه دیگن همده سۆزلاوچی نینگ مناسبتی نی افاده قیلمه ییدیگن سۆزلرگه بؤیاقسیز سۆزلر دېيله دی. مثلن: قلم، تېمور، قیشلاق، کتاب، قاغذ، دفتر، تاش، بورچک، کیمیا، ایدیش- تاواق، تخته، کؤچه، باغو باشقه لر. بو سۆزلر گپده اؤز معناسیده قوللنیلگن بۆله دی. اتمه سۆزلر هم انه شوندهی خصوصیت گه اېگه. بؤیاقسیز سۆزلرنی بؤیاقلی سی گه ایلنتیریشده ینه سۆزلاوچی همده تینگلاوچی نینگ واقعی لیککه مناسبتی و تأثیری ارقلی افاده لنه دی. دېیلیک، قیشلاق، تېمور سۆزلری عادی تورداش و اتاقلی آتلا دیر. شکل یساوچی قوشیمچه لر قوشیلشی بیلن اولر بویاقدار سۆزگه ایلنتیريله دی. مثلن: قیشلاق سی (ساده آدم)، باتیرچه بال (اېرکەلش) بیریکمه لریده بؤیاقدار آهنگی یاتیبیدی. بو سۆزلرنی قوللش بیلن کیشی نینگ واقعی لیککه مناسبتی هم افاده لنه دی.

بؤیاقلی سۆزلر

یوقاریده ایتگنیمیزدېک سۆز نرسه، بېلگی، واقعه- حادثه لر نی اتش بیلن بیرگه، شو نرسه لرگه کیشی لر نینگ مناسبتی، حس- تویغوسی ارەلشگنی هم افاده قیلينه دی دېدیک. انه شو مناسبت، حس- تویغو تأثیری سبب بۆلیب، سۆزگه قوشیمچه معنا یوکلنه دی. مثلن: بقه لاق (سېمیز کیشی گه)، حضرتیم (روحانی، دیندار و سېویملی آدم لرگه)، بۇغیر ساق (باله نی اېرکەلش) معناسیده، تتی (مرد کیشی)، شومشیک (ایسکنوچی آدم)، دهیدی (بیکارچی)، ایزغیب یوروچی (آدم)، سۆتک (بی ثمر)، داویدیر (وقووی یوق آدم)، قیزه لاق (شیرین گینه قیزچه- اېرکەلش معناسیده)، یاقیمتای، بیلقلیل- مه (ملایم)، کمپیر شاه (عجایب قریه عیال)، اته گینم (رحمگه سزوار کېکسه کیشی)، یېتیمچه (تربیت سیز)، جگریم (عزیز دوست)، یا که

قرینداش)، تایچاغیم(باله‌نی ابرکله‌گنده) بای‌بچه(پولی کوپ آدم) و باشق‌لر. هر خیل معنا انگلتیب کپله‌پیدی. کوریب تورکنیگیزدېک، یوقاریده‌گی مثال‌لرده‌هم سلبی(منفی)همده ایجابی(مثبت) معنالر افاده‌لنگن. شو سۆزلرنی بیرار کیشی و نرسه‌گه نسبتن قوللسنکیز، سیزنینگ اؤشه نرسه‌گه مناسبتینکیزیعنی قنده‌ی قره‌شینکیز، یانده‌شگنینکیز بیلینه‌دی. بو سۆزلر واسطه‌سیده کیشی، نرسه یا که واقعه‌ حادثه‌گه نسبتن سیزده سېونیش، آچینیش، کپسه‌تیش، نفرت، یاقیتیریش، ابرک‌لش و شونگه اؤخشش حس-تویغولر پیدا بۆله‌دی. شو تامانلمه بو سۆزلرگه بۇیاقدار سۆز دېب ایتیلده‌ی.

اۆزبېک تیلیده تصویری افاده

یازوچی یا که سۆزلاوچی نرسه، حرکت، واقعه- حادثه‌لر حقیده گپره‌یاتگنده یاخود قوشیمچه معلومات بیره‌یاتگنده، اوقوچی و تینگلاوچی‌گه تأثیر قیلش مقصیده، فکرنی یخشیراق یبتکزیب بېریش نیتیده، بدیعی اسلوبدن ایش آلده‌ی. مثن: گازاورنیده- زنگاری الاو، اوچوچی-پیلوت اؤرنیده- آسمان لاجینلری، نفت اؤرنیده- قاره آلتین، پخته اؤرنیده- آق آلتین، آلتین اؤرنیده سریق شیطان، پول اؤرنیده- ملاجیرینگ یا ملاشرنگ، الداچی کیشی‌گه نسبتن- ایلان‌نینگ یاغینی یله گن، سپورتگه نسبتن، تینچلیک اېلچیسى، آته- آنه سۆزی اؤرنیده قبله‌گاه؛

باشنی فدا قیلغیل اتا باشیغه،

جسمنی قیل صدقه انا قاشیغه.

تون کونینگه ایله‌گلی نور پاش،

بیری‌سین آى انگله بیرى‌سین قویاش.

(نوابی)

اوشبو شعرده «آى»، «قویاش» سۆزلری بۇیاق کسب اېتماقده. یعنی، آى آسمان جسمى- صنعى یۇلداش، قویاش

پله‌نیته(planeta) اؤز معناسیده قوللنه‌یاتگنی یوق. آنه- آى‌گه، آته قویاش‌گه مینزله‌پیتی.

اوقو یورتلری معناسیده- بېلیم اؤچاغی، عقل چراغی- علم اؤرنیده قوللنیلده‌ی. بۇیاقدار سۆزلر اصلیده، معلوماتنی

تینگلاوچی‌گه یبتکزیبش، اونى فکر تأثیرى‌گه آلیش، نطقنى بېزه‌ش یا که کیشی‌گه گۆزل‌لیک حسنى اویغیتیش اوچون

وجودگه کپنگ دیر. « دنیانی سۆز باشقره‌دی» حکمتلی گپ زمینیده هم بۇیاقدار لیک معنا و توشونچه‌سى یاتده‌ی. بولر

اساسیده اېسه سۆزلرگه قوشیمچه معنا یوک‌لش حرکتی یاتگن بۆله‌دی. بوکى فکرلش جوده قدیمدن موجود بۆلگن.

بۇیاقدار سۆزلر خلق عبارهلریده کؤپراق اوچره‌یدی. شعریتده هر دایم انه شونده‌ی نطق شکلى اوستونلیک قیلده‌ی.

بویاقسین- بدیعی ترکیب‌لرسین، شعرلرگه سېقه‌سى چیققن جؤن نظم دېب تعریف بېریله‌دی.

شاعرلر ایجاد قیله‌یاتگنده سۆزنینگ انه‌شو تامانیگه اهمیت قره‌تماق‌لری ضرور.

نطق اسلوبلری

کپنگ معناده یازوچی تیل واسطه‌لریدن فایده‌لنه‌یاتگنده، تنلنگن موضوع و فکر یۇنلیشی‌گه قره‌ب، تورلی اسلوبلردن

استفاده قیلده‌ی. شونگه اساسن یازوچی نطق قیلده‌ی، سوز تنله‌یدی و گپ توزده‌ی. اؤزبېک تیلیده نطق‌نینگ قوییده‌گی

اسلوبلری فرق‌لنه‌دی.

سۆز‌لشووو اسلوبی

بو اسلوبده تیل واسطه‌لریدن اویلب تنلشگه رعایه قیلینمه‌یدی، قنده‌ی سۆزلرنی تنلش آلدیندن بېلگی‌لنمه‌یدی. بیواسطه،

توغریدن‌توغری فکر‌لنیلده‌ی. بونده جمله اؤرنی ایسته‌گنچه المشه‌ویره‌دی. گپ‌یروچی کپسه‌تیق و کنایه سۆزلرنی کؤپ

ایشلته‌دی، بو اسلوبده تأکید، کنایه، قرغیش، ژرگون، حس-هیجان بیلدیروچی سۆزلردن(قیغوریش، خفه‌گرچیلیک، بیغلش،

کولیش) اونیملى فایده‌لنله‌ی. سۆز‌لشووو اسلوبده سۆز قوللشده ابرکینلیک بۆله‌دی. کؤپراق جاتلی یعنی توغریدن- توغری

فکر المشیله‌دی. سۆز‌لشووو اسلوبیده ایما- اشاره کبی‌لردن هم فایده‌لنیلده‌ی. سۆز‌لشووو اسلوبی شخصی بۆلیب، اونینگ

تشیاتگن معناسی، یوکى، تأثیرى هم شو دایره‌ده بۆله‌دی و بو طبیعی سۆز اسلوبی سنه‌له‌دی. سۆز‌لشووو اسلوبیده، هر

خېل معنا افاده لاجى سۆز و عبارلر ايشلتيلهدى. مثلن: سۆزلىشووو اسلوبىده هم هر خيل تيار عبارلردن استفاده قىلىنهدى. بونده هم گپ نىنگ تاثيرچىلىگى گه اهميت قره تيلهدى. مثلن، طنابىنى تارتىپ قويماق؛ بورنى اوسىب كېتىدى؛ بېقىنىدىن دريچه آچماق؛ تىلىپ- تىلىپ توز تىقهدى؛ آزگىنه آشيب توشدى؛ توزلماق، ساقالى نىنگ آستىدىن اوتماق؛ درياگه سوسىز آلىپ- بارىپ كېلماق؛ اوسته سى فرەنگ؛ قۇلىنگ لىدىن گچه آزاد! كىي بىرىكمه و گپلرده شو اسلوب قوللىنگن دىر. بو اسلوبده گپ بۆلكلرى نىنگ ترتيبى هم بر قرار اېمس. مثلن، اوتىپ كېتەدى بو دنيا بىركون؛ غمىنى پېدىماپرتەنى و باشقەلر. اېرتكلر، متلر، داستانلر، تېرمەلر، ايتىم، هر خيل تۇقىمەلر و روايتلرده فايده لنىش بو اسلوب گه خاص دىر.

رسمى اسلوب

اجتماعى، حقوقى مناسبلر، سياسى، مدنى علاقەلر، اقتصادى ساحەلرده خلق ارا و دولت مقىاسىده يازىلەياتگن متلر: قانونلر، حجتلر، فرمانلر، قرارلر، تاپشيريقلر، رېجەلر، شرطنامەلر، كۆرستمەلر، يارلىقلر متنى، بويروقلر، يوريقتامەلر، اعلانلر، تىل خط، معلوماتنامە، عريضە و بيانات شونىنگدېك، ادارەلر ارا باشقە رسمى يازىشمەلردن عبارت بۆلەدى. بو اسلوب خصوصىتى شوندىن عبارت كە، اوندە گپلر تيار عبارلر، شكللر، قبول قىلىنگن معيارلر اساسىده يازىلەدى. فكرلر انىق، تىنىق، گپ بۆلكلرى اوز اورنىده ايشلتيلهدى. تورغون بىرىكمە و اتمەلردن استفاده قىلىنەدى. بونده سۆزلر بىر معنادە، بدىعى، بۇياقدار سۆزلر ايشلەتيلمىسلىك طلب قىلىنەدى.

علمى اسلوب

اجتماعى حيات و طبيعەتده موجود نرسە، واقعه. حادثەلر حقيده انىق-تىنىق و ايزچىل معلومات بېرىلىپ، واقىلىك چىگرەلنىپ تعريفلەندى. اوندە يىغمە فكتلر تحليل قىلىنەدى. شونىنگدېك تاپىلمە، كشفيات، نظريەلر دليللر بىلن علمى اساسلې بېرىلەدى. بونده علمى اتمەلردن كۆپ استفاده قىلىنەدى. علمى اسلوبده ادبى معيارگه قطعى رعايە قىلىنەدى. بو اسلوبده بۇياقدار سۆزلر، عبارلر، تصويرى افادەلر ايشلتىلمەيدى. شو معنادە هر بىر ساحە نىنگ سۆز و اصطلاحلرى بۆلەدى. علمى اسلوبده هر خيل رمز، اشاره، بېلگى، حرف و شكللردن كۆپ فايده لنىلەدى.

(morph+logos)

مارفولوگىيە گرامماتىكە نىنگ بىر بۆلىمى؛ سۆز شكللرى حقيده گى تعليمات دىر. بو ساحەده سۆز نىنگ گرامماتىك خصوصىتلرى، سۆز نىنگ توزولوشى، سۆز اوزگىرىشى، مافولوگىيە كىتگورىيەلر؛ سۆز نىنگ يىسلىشى؛ سۆز توركوملرى و اولرنىنگ گرامماتىك معنالرى؛ سۆز شكللرىنى حاصل قىلىش يۇللرى تىق تىق اېتىلەدى و اطرافلىچە اورگنيلەدى. هر بىر سۆز نىنگ لغوى و گراممى معنالرى بۇلىشى بىلن بىرگە اولر، اوز طبيعەتىگە كۆرە، معلوم سۆز گروهلرىگە اجرە تيلهدى. اېندى انەشولر حقيده توشونچە بېرسىك. مثلن: المەلرنى تېردىك. سادە گپ(جملە)نى آلىپ كۆرەيلىك. بو گپده ايگى معنانى كۆرىشىمىز ممكن:

1. لغوى معنا، 2. گرامماتىك معنا.

بو جملەده تورلى قۇشيمچەلر آلگن ايگى(آلمە و تېردى) سۆز قىتىشگىنى كۆزگە تىشلەندى. يعنى، اولر آلمەلرنى، تېردىك سۆزلرىدىن تشكىل تاپگن. بىرىنچى سۆز نىنگ لغوى معناسى(ميوه) ايكنچى سۆز نىنگ معناسى(حركتنى، بىرار ايش نىنگ بجرىلىشى)نى افادەلەماقدە. بولر يوقارىدەگى سۆزلرنىنگ لغوى معناسى دىر. خودى، شو سۆزلرنىنگ گراممى معنالرى هم بار. بىرىنچى سۆزده (لر) قۇشيمچەسى بىلن كۆپلىك معناسى(بىر نېچە آلمە)، توشوم كېلىشىگىدە(نى) يعنى حركت آلمەگە اوتگىنىنى، ايگىنچى سۆزده (-دى) قۇشيمچەسىنى آلگن اوتگن زمان فعلى، بىرىنچى شىخ كۆپلىك(-ىك)، انىق مېل، بۇلىشلىك كىي گراممى معنالرنى افادەلەيدى. شونده قىلىپ سۆزلرنىنگ لغوى(لىكسىك) و گراممى معنالرىنى توشونىپ آلىك. اېندى شونده سۆزلرنىنگ مورفيمىك معناسى حقيده هم توختلىسك. بو اتمەنى توشونمىسدىن سۆزلرنى مورفولوگىك تحليل قىلىپ بۆلمەيدى.

مورفيم

(یونانچه -morph- شکل) دېگن معنای انگلته دی.

مورفیم- باشقه معنالی قسملرگه بۆلینمەيدگن، سۆز یسش یا که سۆز شکلینی حاصل قیلشگه خدمت قیلەيدگن لسانی بیرلیکدیر. ساده راق قیلیب ایتگنده، سۆزنینگ اپنگ کچیچ بۆلینمس معنالی قسمیگه مورفیم دپیلەدی. یا که سۆزنینگ اپنگ کچیچ معنالی قسملری حقیدهگی تعلیمات دیر. گراماتیک معنالی انگلتوچی بیرلیک مورفیم سنهلهدی. لیکسیک معنالی گراماتیک معنادن فرقلاش لازم. مثلاً، - بارەدی boradi سۆزینی آلیب قره سک، بو سۆز ترکیبیده گی دی- di «اوچینچی شخص» (u- معناسیبار. - الف- قوشیمچه سی «حاضرگی کپله سی زمان» معناسینی بیلدیره دی. بولرگه سۆزنینگ گراماتیک معناسی دپیلەدی. اپندی شو سۆزنینگ اۆزه گینی تشکیل اېتوچی- بار- bor بۆلسه بوتونله ی باشقه معنای بیلدیره دی. یعنی، «بیر جایده گی یقین نقطه دن اوزاققه قره ب حرکتنی افاده لهیدی». بونگه لیکسیک معنا دپیلەدی. لیکسیک معنا انگلتوچی بیرلیک لیکسیمه بۆله دی. بیر پیتنینگ اۆزیده سۆز هم لیکسیک همده گراماتیک معناگه اېگه بۆله دی. سۆزلر لیکسیمه و مورفیمه دن توزیله دی. مورفیملر قوشیمچه کۆرینیئیده بۆله دی. ایستلگن بیر سۆزنی اپنگ کچیچ معنالی قسملرگه بۆلیش ممکن. مثلاً: کۆمچی لر سۆزی اوچ قسمدن (مورفیم) ترکیب تاپگن. کۆمک+چی+لر. اولرنی ینه باشقه باشقه معنالی بۆلکلر (مورفیم) گه اجره تیب بۆلمهیدی. یا که، قیشلاقداش سۆزی: قیش+لاق+داش (ایندیلیکده بو سۆز بیر مورفیم حسابلنەدی) شکلیده گی اوچ مورفیمگه اجره تیلەدی. شونگه کۆره، مورفیملر ایکیگه بۆلینەدی: اۆزه ک مورفیم و قوشیمچه مورفیم.

مورفیم و سۆز بیر حادثه اېمس، سۆز مورفیمدن فرق قیلەدی. اولر اۆرته سیده قوییده گی فرقلر موجود:

1. سۆز مورفیم لرگه بۆلینمەیدی.
2. مورفیملر نقطه ده باشقه سۆزلر بیلن مناسبتگه کیریشمەیدی.
3. گپ بۆلگی وظیفه سیده کپلیش خصوصیتیگه اېگه اېمس.
4. مورفیم نقطه ده مستقل روشده قوللنمەیدی.
5. مورفیم فقط سۆز ترکیبیده گینه موجود بۆله لهیدی،
6. مورفیملر معنالی قسملرگه بۆلینمەیدی.

سۆلرنینگ موفولوژیک توزیلیشی

سۆزلر تیلنینگ اپنگ مهم بیرلیگی صفتیده، شکل یسلیشیگه اېگه بۆلیشی، یا که اېگه بۆلمسلیگی ممکن. مورفیملرنینگ یسلیشیده قتشیب، هرخیل معنا انگلته دیگن سۆزلرنینگ مورفولوژیک توزیلیشینی تشکیل بېره دی. مثلاً، کتابلریمنی سۆزی اۆز موفولوژیک توزیلیش جهتیدن: کتاب+ لر+ ایم+نی طرزیده اجره تیلەدی. بو سۆزده کتاب اۆزه ک مورفیم، شکل یسش اساسی،- لر کۆپلیک شکلنی یساوچی مورفیم، ایم اېگه لیک شکلنی یساوچی مورفیم، و- نی چیقیش کپلیشیگی شکلنی یساوچی مورفیم، کۆره یاتیرمیز، سۆزله دینگیز، کۆچه لریمیزده، کۆچه لریمیزنینگ کبی سۆزلر هم مورفولوژیک توزیلیشی جهتیدن: کۆر، سۆز، قیشلاق و کۆچه کبی مورفیملری شکل یسش اساسی، اوندن کپینگ مورفیملر اېسه شکل یساوچی قوشیمچه لر حسابلنەدی.

سۆزنینگ مورفولوژیک توزیلیشیده شکل یسش اساسی و شکل یساوچی واسطه موجود بۆله دی. اۆزه ک مورفیم ترکیبیده بیردن آرتیق شکل یساوچی قوشیمچه نینگ اشتراک اېتیشیگه قره ب، اونینگ مورفولوژیک توزیلیشی هم مرکب لشیب باره بېره دی. مثلاً: قیشلاقلر، قیشلاقلری، قیشلاقلریدن، قیشلاقلریمیزنی کبی. بونده ی وضعیتده مورفیم ترکیبیده گی هر بیر شکل نینگ یسش اساسی و یساوچی واسطه (قوشیمچه لر) علیحده علیحده اجره تیلەدی. مورفیملر اۆزه ک و افیکس مورفیم لرگه بۆلینەدی.

اۆزه ک مورفیم

سۆزنینگ قوشیمچه لر آلمه گن توب معنالی قسمیگه اۆزه ک مورفیم دپیلەدی. یعنی، اۆزه ک مورفیم سۆزنینگ لیکسیک معنا افاده له ی آله دیگن قسمیگه ایتیلەدی. اوندن کپین کپلگن (چی)+ (لر)، (گه) کبی افیکسلر اۆزه ک کپیتیدن کپلگن

قۇشىمچەلر دېر. سۆزلرنىڭ نىگىز قىسمى ھەم بۆلەدى. ايشچى(نىگىز)+ لر، «قۇشىمچەسىگە»نسبتن ايشچى سۆزى نىگىزى سەنەلەدى. يەنى، سۆزدە سۆنگى قۇشىمچە گچە يىلگن قىسم نىگىز دېيەلەدى. ايشچىلر سۆزى دەگى(ايش)توب معنا، چى(ات يساوچى)+لر(كۆپلىك) قۇشىمچەلرىگە نسبتن، اۆزەك سەنەلەپ، بو سۆز اېندى باشقە معنالى قىسمگە بۆلنمەيدى. اۆزەك مورفيم سۆز يىلىشى اوچون ھەم شەكل يىلىشى اوچون ھەم اساس بۆلە آلەدى. قۇشيقچى، قۇشيق سىز، قۇشيق سېور سۆزلرىدن يىنگى سۆز يىسەلەيپتى. قۇشيقنى، قۇشيقدن، قۇشيققە كىي سۆزلردن شەكل يىلىشى حاصل بۆلەيپتى. سۆزلرگە افىكىسلر قۇشىلگندە ھەم اۆزەك مورفيمنىڭ معناسى يۇقالمەيدى. اوندن يىلگن يىنگى سۆزلرنىڭ، يىسەلەلرنىڭ معناسى ھەر وقت اۆزەك مورفيم بىلن باغلنگن و شو معناگە اساسلنگن بۆلەدى.

قۇشىمچە مورفيم

يالغىز حالده معنا افادە قىلمەيدىگن، بىراق، اۆزەككە قۇشىلىباونىڭ معناسىنى اۆزگرتىرەدىگن يا كە باشقەباشقە معنا حاصل قىلەدىگن قۇشىمچەلرگە(افىكس)مورفيم دېيەلەدى. اۆزەك(توب)سۆزگە قۇشىلگن قۇشىمچەلر معلوم معنا افادە قىلەدى. مئتن: دھقانچىلىك سۆزىدە(دھقان- اۆزەك+چى+لر)قۇشىمچەلر بۆلىپ، اولر اۆزەككە نسبتن، ات يساوچى و كۆپلىك كىي گرامماتىك معنالرنى افادەلەيدى. شو قۇشىمچەلر يالغىز اۆزى ھىچ قندە معنالى انگلتمەيدى. لىكن ھەم سۆزلرنى ھەم اۆزەككە اجرەتەپ بۆلمەيدى. چۈنكە، او سۆزلر اصلدە توب سۆزگە قۇشىلىپ كېتگن بۆلەدى. مئتن: قىشلاق، انسانيت، سولاق، بكاول و باشقەلرنى مورفيم قىسملرگە بۆلمەيدى.

اۆزەك و نىگىز

اۆزەك

اۆزەك اساس دېگن معنالى انگلتمەيدى. سۆزنىڭ توب معناسىنى بىلدىرەدى. «بازارچىلرگە»سۆزى اصلدە بازار سۆزىدن يىلگن دېر. اېندى شو سۆزنى مورفيملر يەنى معنالى قىسملرگە اجرەتەپ چىقسك، «بازار- چى- لرگە» (تورداش- ات- ات يساوچى قۇشىمچە- كۆپلىك قۇشىمچەسى- چىقىش كېلىشىگى) سۆزى انەشۈندە گراممى معنالرنى افادە قىلەدى. بازار سۆزى اېندى باشقە مورفيم بۆلەكلر(با+زار)گە بۆلنمەيدى. مورفيم بۆلەكلر گرامماتىك قۇشىمچەلرنى شەكللەتتەيدى. شۈندن كېلىپ چىقىپ اۆزەكنى توب معنا بىلدىرۈچى، باشقە معنالى بۆلەكلرگە بۆلنمەيدىگن قىسم دېپ تەرىفلەنەدى. گرامماتىك قۇشىمچەلر يگە حالده لغوى معنا بىلدىرمەيدى. سۆزگە تورلچە افىكىسلر قۇشىلگندە ھەم اۆزەكنىڭ معناسى يۇقالمەيدى. مئتن: سۇراق سۆزىنىڭ اۆزەگى- سۇر، يۈرەك سۆزىنىڭ اۆزەگى- يۈر، اوستقورمە سۆزىنىڭ اۆزەگى اوست دېر و باشقەلر. بو سۆزلر تورلى قۇشىمچەلر آلىپ، اولردن «سۇراقچى»، «يۈرەكلى»كىي سۆزلر حاصل قىلگندە ھەم اۆزەك نىڭ معناسى اۆزگرمەيدى. اوندن يىلگن سۆزلرنىڭ معناسى اۆزەك معنا بىلن باغلنگن بۆلەدى. گلەدان، گلەبتە، گلە اندام، گلزار، گلېھار، گلەناز، گلچى، گلستان، گلېوش و گلەماق سۆزلرى بىر اۆزەكدن يىلگن دېر. بۆلرگە اۆزەكدەش سۆزلر دېيەلەدى.

نىگىز

اۆزەككە يەنى اساس سۆزگە قۇشىمچەلر قۇشىلىپ يىنگى گرامماتىك معنا حاصل قىلىشىگە نىگىز دېيەلەدى. اۆزەككە سۆز يساوچى قۇشىمچە قۇشىش نەتىجەسىدە نىگىز حاصل قىلىنەدى. «يورتداشلردن»سۆزىنى معنالى قىسملرگە اجرەتەپ كۆرە يلىك(يورت- داش- لر- دن) اېندى انەشو سۆزدن قندە قىلىپ نىگىز حاصل قىلىنىشىنى كۆرەمىز: «يورتداشلردن» سۆزى (يورتداش- يورتداشلر- يورتداشلردن) كىي نىگىزلرگە اجرەلەدى. نىگىز سۆز يساوچى قۇشىمچەلر آرقلى حاصل قىلىنلگن.

قۇشىمچەلر و اونىڭ تورلرى

قوشیمچه یا که افیکس (affixus) - بیرلشتیریلگن، بیریکتیریلگن معنالری نی بیلدیره دی. اؤزه کلرگه قوشیلیب ینگی سؤزیشت، سؤز اؤزگرتیش همدده سؤزلرنی تورلش اوچون خدمت قیلهدیگن یاردمچی قسم مورفیمگه، قوشیمچه دبیله دی. قوشیمچهلرنینگ هر بیر اؤزیگه خاص معناگه ایگه. مثلن، ایشچیلر سؤزیده گی، ایش - اؤزهک (توب معنا)، چی - قوشیمچه بولیب، او شخص آتی یساوچی قوشیمچه، (لر) ایسه سؤز شکلینی یسب، کؤپلیک سانینی بیلدیره دی. (- گه) قوشیمچه سی شو سؤزنی باشقه سؤزگه باغلاش اوچون خدمت قیلهدی. قوشیمچهلر هیچ قچان بیر اؤزی لغوی معنا انگلتمه یدی، بلکه، اؤزهکگه قوشیلیب لیکسیک و گراماتیک معنا بیلدیره دی. مثلن: مهمانخانه سؤزینی آلسک، مهمان سؤزیگه خانه قوشیمچه سی قوشیلیب، اوندن مهمان توره دیگن جای معناسی انگلشیلهدی. شونده ی قیلیب سؤزلرگه افیکسلر قوشیلیب ینگی معنالر حاصل قیلینه دی. برچه قوشیمچهلر هیچ پیت بیر معنا و بیر وظیفه ده قوللنیلهدی. قوشیمچهلر انه شو اؤزیگه خاص معنالری و بجره یاتگن وظیفه سیگه قهراب اوچ تورگه بولینه دی.

❖ سؤز یساوچی قوشیمچهلر

اؤزهکگه قوشیلیب ینگی لغوی معنا بیلدیره دیگن قوشیمچهلرگه سؤز یساوچی قوشیمچه دبیله دی. سؤز یساوچی قوشیمچه ینگی سؤز یسب، نیگیز ترکیبیگه کیره دی، سؤزنینگ لیکسیک معناسینی توبدن اؤزگرتیره دی. اولر اؤزهکدن کپین بیرینچی اؤرینده توره دی. سؤز یساوچیلر بیر تورکوم دایره سیده، سؤز یسشی هم بیر تورکومده گی سؤزدن باشقه بیر تورکومده گی سؤز یسشی هم ممکن. مثلن: مردکار، باله لیک (آتدن آت)، ایزگولیک، تورموش (فعلدن آت)، یخشیلیک (صفتدن آت). تأکیدله گنیمیزدیک، اؤزهک معنا بیلن قوشیمچهلر تشبیاتگن معنالر اؤرته سیده منطق ی باغلیق لیک بوله دی. بعضن، بیر اؤزهک کپیتیدن بیر نچه سؤز یساوچی قوشیمچه کپیتمه - کپیت کپلیشی ممکن. مثلن: ایش - چی - لیک، بیلیم - دان - لیک کبی. سؤز یساوچی سؤز یسلیش درجه سیگه کوره : اونوملی، کم اونوم و اونومسیزگه اجره تیله دی.

1. اونوملی قوشیمچهلر (- چی، - لی، - سیز، - له، داش، زار، مه، لی، لیک، گی).
 2. کم اونوم قوشیمچهلر (- ک، - اق، - کش، - گیچ، - قیچ، - کیچ، غین، قین، - ین، - ایندی)، 3. اونومسیز (چیل، لوق، - اغان، - ده ک، - ول).
- سؤز یساوچی قوشیمچهلرنینگ کؤپی صاف اؤزبکچه قوشیمچهلردن عبارت. اؤزبک تیلیگه باشقه تیلردن اؤزلشگن سؤز یساوچی قوشیمچهلر هم ایشلتیله دی. مثلن، دار، دان، زار، کار کبی لر.
- سؤز یساوچی افیکسلر ساده و قوشمه بوله دی.
- ساده سؤز یساوچی قوشیمچهلر: بو قوشیمچهلر بیر قوشیمچه لی مورفیمدن توزیلگن بوله دی. مثلن: سؤز+چی، چیرای+لیک، ایز+چیل.
 - قوشمه سؤز یساوچی افیکسلر: بونده ی سؤزلر ایگی و اوندن آرتیق قوشیمچهلردن تشکیل تاپگن. مثلن، تبر+یم+چی+لیک، بؤز+چی+لیک. اؤزبک تیلده تورلی سؤز تورکومیدن یساوچی قوشیمچهلر آرقلی ینگی سؤز یسش ممکن:

آتدن آت یساوچی قوشیمچهلر

غاق (یانغاق/ یان + غاق).

- گیچ (قییمله گیچ/ قییمه + له + گیچ)،

- بان (سایه بان/ سایه + بان، میزبان/ میز+بان)،

- چی (سؤزچی/ سؤز+ چی، ایشچی/ ایش+ چی، سووچی/ سوو+ چی، کؤچمنچی/ کؤچمن+ چی)،

- چن (کویلکچن/ کویلک+ چن، ایشچن/ ایش+ چن، کؤنگلچن/ کؤنگل+ چن)،

- لی (علمی علم+ لی، مونگلی، مونگ+ لی)،

- لیک (گؤزه للیک / گؤزه ل+ لیک، شهرلیک/ شهر+ لیک، مردلیک/ مرد+ لیک)،

- قین (توتقین/ توت+ قین)،

- لوک (توزلوک / توز+ لوک- تاریخی شکل).

- چىل (ايزچىل/ايز+چىل، دردچىل/درد+چىل)،
 - اش (قور+يش، يىغ+يش، بور+اش)،
 - اس(چوو + اس، اوو+اس، گولدور+اس)،
 - يندى (يندى) (يويندى، سوپريندى، قيريندى)،
 - م/يم/م(تيريم، اۋريم، يوتوم، تۈپلم، كيريم، چىقىم، قولتوم)،
 - غىن/غون/قون(سۇلغىن، قىرغىن، تاشقىن، يولغىن، اوچقون، توتقون)،
 - دەك/ داق (يوگوردك، كېكىردك، قاوورداق، قىقىلدراق، شىلپىلدراق، چىرىلدراق).
 - سىز (بالەسىز)،
 - اق (باشاق/ باش+اق.)
 - مە (سۆزمە/ سۆز + مە، بويورتە/ بويورت+مە، قاوورمە/ قاور+مە، دىملە/ دىم+لمە).
 - ين/ ون(اپكىن، ياغىن، بۇغىن، توگون).
 - گر (اغواگر، فريبگر).
 اۋرىن جاى نامى يساۋچى قوشىمچەلەر
 - لاق (يەيلاق، اۋتلاق، تاشلاق، قوملاق)،
 - زار (اپكىن زار، مىسەزار، گلزار، كۆكلمزار)،
 - ستان (اۋزبېكستان، توركستان، گلستان، شەرستان)،
 - كىنت (غزل كىنت، تاشكىنت، زركىنت، خواجه كىنت)،
 - گاه (سىلگاہ، بىلمگاہ، درگاہ، ارامگاہ، زيارتگاہ)،
 - خانە (گلخانە، قبولخانە، چاىخانە، تۇيخانە)،
 - آباد (چىنآباد، فيض آباد، نورآباد، دولت آباد).
 - گى/كى/ قى (اېرتەكى، جىرتەكى، يازگى، كوزگى، قىشكى، سىرتقى، تشقى)،
 - لىك (باغاتلىك، قىشلاقلىك، كۆرپەلىك، كۆيلىكلىك)،
 - گىر/كىر/قىر/قورغىر/غو (سېزگىر، آغىر، تاپقىر، اوچقور، بۆلمە غور).
 - ك (ايك/اوک/اك)كىمتىك، كېسىك، توزوك، يېتوك.
 - سيمان (آيسيمان، يولدوزسيمان، پىراق سيمان)،
 - دېك/دەى (گلدېك، تاش دەى، مىخدېك)،
 - قى (يىق، اوق، اق) يىرتىق، اوزوق، بوزوق، يوموق، قالاق، قوناق، پارلاق، چىناق.
 - چاق/چك/چىق (اېرىنچاق، كۆيىنچك، مېتىنچاق، تارتىنچاق، قىزغىچىق، سىرىنچىق).
 - اغان (بىلەغان، اورەغان، پاپەغان، قاپەغان).
 - مان (سۆزەمان، ايش بىلرمان، اوستە بوزرمان، تاپرمان، توترمان).
 روش يساۋچى قوشىمچەلەر
 بو افىكىسلرآت، صفت، آلاماشگە قوشىلىپ حركتىنىڭ بجرىلىش طرزىنى بىرار نرسەگە اۋخشتىش، قىياسلش، بجرىلىش
 حالتى، پىت و مقدارنى افادەلاۋچى روشلر يسەيدى.
 - چە (يشىرىنچە، قىسقىچە، يىگىتچە، اطرافلىچە)،
 - چەسىگە (آچىقچەسىگە، اۋزبېكچەسىگە، يىگىتچەسىگە)،
 - لرگە(اۋرتاقلرچە، بالەلرچە، يىگىتلرچە، اۋزبېكلرچە)،
 - لىگىچە (بوتونلىگىچە، توركلىگىچە، يىخىلىگىچە، غىراملىگىچە)،
 - ن (اين) بىرىن كېتىن، قىشىن- يازىن.
 - اينچە (كۆپىنچە، يشىرىنچە، وقتىنچە)،
 - لى/لەين بوتونلى، بوتونلەين، تىرىكلى، تىرىكلەين.

- لب (يوزلب، كىلۇلب، ايشلب، كۇيلىب، تياقلىب)،
 - چىڭ (كويلىكچىڭ، كاوشىچىڭ)،
 - گچە (توشىگچە، اقشامگچە، اپرتەگچە)،
 - سىگە (تىگەسىگە، يلىپسىگە، اۋرتەسىگە، ياپەسىگە)،
 - يىن (آلدىن، ايندىن).
- فعل يىساۋچى قۇشىمچەلەر
- بو قۇشىمچەلەر بىرچە سۆز توركوملىرىگە قۇشىلىپ كېلەدى و بىرەر نرسەنى حاصل قىلىش شو حالتگە اۋتۇش، شو بىلگىگە اپگە بۇلىش معنالىرىنى بىلدۈرىدۇ.
- لە (ايشلە، قۇللە، بېللە، يىڭىلە، آقلە، تۈزلە، گۈللە)،
 - لىن (اۋلىن، آتلىن، عىبلىن)،
 - لىش (اۋلىش، اۋرتاقلىش، سۈرەش، بېرىش، قۇللىش)،
 - الف (سەنە، اۋرە- سۈرە، تۈنە، اۋىنە)،
 - ر/ار (اپسكىر، قىسقىر، كۈكر، اقر، يىشر، بىتر)،
 - اى/انى (كېنىگەى، كوچەى، اولغى، تىكلەى)،
 - سىرە (سووسىرە، ياتسىرە، اۋىقىسىرە، بىگانەسىرە، سېنسىرە)،
 - اىك/ايق (كۈرىك، كېچىك، بېرىك، يۇلىق، چىنىق، زورىق)،
 - ايرە/ايرلە/ايله بو قۇشىمچەلەر تەقلىدى سۆزدن فعل يىسەيدۇ. مثلاً: (قلىتيرە، يلىتيرە، تقىرلە، ايلتيلە، شاۋوللە)،
 - ى (چىڭى، بايى، تىنچى).
- مۆھۈم آت يىساۋچى قۇشىمچەلەر
- بو قۇشىمچەلەر اساسەن، صاف اۋزىبىكچە دىر. اولر تورلى سۆز توركوملىرىدىن آت يىسەيدۇ.
1. لىك افىكىسى آتلىرگە قۇشىلىپ حالت و خصوصىتىلرنى انگلتەدى: (بالەلىك، آنەلىك، قىزلىك، ياشلىك، دانالىك، بايلىك، شورلىك، آيلىك، گۆزەللىك، اۋزۈنلىك)،
 2. آتلىرگە قۇيلىپ مەتخەسلىكنى انگلتەدى: تىلشەناسلىك، اۋزۈمچىلىك، زىرگىلىك، داكتىرلىك، اۋستەلىك، تۈبىنلىك.
 3. بىرەر اجتماعى، سياسى، علمى يۈنەلىشگە مەنسەب انگلتەدى: تەشكىلاتچىلىك، بىرۈكراتلىك، قاغۇ بازىلىك.
 4. آت، روش و صفتلىرگە قۇشىلىپ، حالت خصوصىتىلرنى انگلتەدى: يىخشىلىك، يامانلىك، اپزگۈلىك، تىنچلىك، دوستلىك، قەرىمانلىك.
- مەركەب قۇشىمچەلەر
- اولر آتلىرگە قۇشىلىپ كېلەدى و كەسب، ھنر، حالت و خصوصىت معنالىرىنى انگلتەدى:
- چىلىك (دەقانچىلىك، اۋرتاقچىلىك، قۇشنىچىلىك)،
 - گىرچىلىك (آدمگرچىلىك، نىمگرچىلىك، ياغىنگىرچىلىك).
 - او (اۋقۇو، كۈرو، كۈرسەتۈ، اۋنداۋ).
 - ى (سۈيىچى).
- صفت يىساۋچى قۇشىمچەلەر
- لى (عقلى، بالەلى، اۋىلى- جايلى، انتظاملى).
 - سىز (سۈسىز، بالەسىز، تەجرىبەسىز، انصافسىز).
 - كى (زۈرەكى، خامەكى، آغزەكى).
 - مىند (ارادەمىند، اخلاصەمىند، اندىشمەند).
 - يىلداق (شىقىلداق، پىرىلداق، چىرىلداق).
 - اۋزىبىك تىلىگە اۋزلىشكەن قۇشىمچەلەر
 - وار (اولوغوار، مردانەوار) آت، روش و صفتلىرگە قۇشىلىپ كېلەدى.

- به/با (بقوت، با ادب، باخیر)،
- بی (بی عقل، بی غبار، بی مهر، بی عاقبت).
- سیر (سیر حاصل، سیر تشویش، سیر صحبت).
- خوش (خوش صحبت، خوش بیچیم، خوشخیر، خوش خلق، خوشرو).
- بد (بدبخت، بدبوی، بد اخلاق، بد هضم، بدجهل).
- نما (کم‌نما، خوش‌نما، خودنما، کسل‌نما، آفته‌نما).
- پرور (وطن‌پرور، ابل‌پرور، یورت پرور).
- پرست (مال‌پرست، دین پرست، عمل‌پرست).
- ی/ئی (دوری (جدول)، دیواری، سیاسی، اجتماعی).
- وی (زمانوی، عاموی).
- ان (تخمین، مجبور، وجدان).
- انه (دوستانه، شاعرانه، غایبانه).
- آندن صفت یساوچی قوشیمچه‌لر
- گی (قیشگی/ قیش + گی، تانگی، تونگی، کوزگی).
- چیل (خلقچیل/ خلق + چیل)،
- یک (توزیک / توز + یک، شولیک، بیریک کی).
- چیل (ایزچیل/ ایز + چیل، درد+چیل).
- تقلید سوز دن ات یساوچی قوشیمچه
- قین (شاوقین/ شاو + قین)
- روشن آت یساوچی قوشیمچه‌لر
- غاق (تولغاق/ تول + غاق).
- یم (تینیم/ تین + یم).
- غین (آزغین/ آز + غین، قیزغین، سولغین).
- قین (یالقین/ یال + قین).
- روش + آت
- اغان (قتاغان- قت + اغان)
- غاق (توزغاق/ توز + غاق).
- فعلدن آت یساوچی قوشیمچه‌لر
- غان (یوره‌غان/ یوره + غان).
- قاق (سوراق/ سور + اق، اوراق).
- غان (بیله‌غان/ بیله + غان).
- دک (یوگوردک/ یوگور + دک).
- گکیچ (سورگکیچ/ سور + گکیچ، کورستگکیچ، ساوتگکیچ).
- کیچ (تارتکیچ/ تارت + کیچ، توتکیچ، آتکیچ).
- قیچ (آچقیچ/ آچ + قیچ، سونچیق، تەینچیق).
- یم (تیریم/ تیر + یم، بیغیم، بیلیم).
- اوزبک تیله‌ده شخص آتی یساوچی قوشیمچه‌لر انچه‌نی تشکیل قیله‌دی. بو قوشیمچه‌لر هم ینگى سوز ییش‌گه خدمت قیله‌دی.
- شخص آتی یساوچی قوشیمچه‌لر:
- چی (سواقچی، دېنگیزچی، تېمیرچی، سوچی، تیلچی)

- كاش (چيزيمه كاش، محنتكش، قلمكش، اؤرتكش)
- كار (صنعتكار، مردكار، پخته كار)
- دار (چاروادر، عيبدار، پولدار، خانه دار)
- شناس (تيلشناس، اولكه شناس، زرشناس، يبرشناس)
- ساز (گلساز، كېمه ساز، راديو ساز)
- پز (آشپز، سامسپز، نان پز، كباب پز)
- دوز (ابتيكدوز، دوپي دوز، تاقى دوز، كاوش دوز)
- خوار (قيميزخوار، پاره خوار، غمخوار، پول خوار)
- گوى (نصاحت گوى، خوش امدگوى)
- خوان (كتابخوان، غزلخوان، آواز خوان)
- وچه (خاله وچه، عمه وچه، تاغه وچه)
- فروش (گلفروش، نان فروش، تاقى فروش)
- سيل (يؤقسيل)
- هم (همدم، هم يورت، همسفر)
- پرست (خودپرست، دولت پرست، عقیده پرست)
- وچى (يازوچى، اؤقوچى، هيداوچى)
- اوچى (تينگلاوچى).
- نرسه بويوم نامى يساوچى افيكسلر
- گى/قى/كى/غى/غو (سوپورگى، كولگى، چاپقى، ايچكى، ياقيلغى، چالغو)
- گيچ/كيچ/غيج/قيچ (اوشله گيچ، قيلمه گيچ، يېلپيغىچ، قيرغىچ، كورستكيچ، قيسقيچ)
- يك/يق/وق/اق (كوريك، چاپيق، يوموق، اوچوق، اوراق، سوراق).
- كۆپ معنالى سۆز يساوچى قوشيمچلر
- 1. انيق نرسه آتى (توگمه، قۇلنمه، تارتمه، قوريلمه)
- 2. اتمه لر يساوچى (ايسيتمه، اويوشمه، يوكلمه، بيريكمه)
- 3. آوقت ناملرى (قتلمه، ديملمه، سوزمه، قيمه)
- اؤرين جاي آتى يساوچى قوشيمچلر (باستيرمه، بۆلمه، پيستيرمه)
- بۆلش سيزليك شكلى حاصل قيلوچى قوشيمچ (قيلمه، يازمه، ايشلمه، ايتمه، كۆرمه، اورمه)
- روس و انترناسيونال تيللردن اؤزلىشگن: «يىست- سوسياليست»، «يىزم- انارشيزم»، «يه- فيلولوگيه»، «يون- كميسيون»، «انت (نت)- ستودنت»، «تار- ديرىكتور»، «يك- پرهگمىتىك» كىي بۆلك مورفيمگه اجره تيلمه يدى.
- اولر يخليت سۆز تركيبده كۆريله يدى.
- ❖ شكل يساوچى قوشيمچلر
- (سۆز شكلينى حاصل قيلوچى قوشيمچلر)
- بو قوشيمچ سۆز شكلينى حاصل قيله يدى. اولر ينگى سۆزلر يىسمه يدى بلكه، سۆزلرگه هر خيل قوشيمچمعنالر يوكله يدى.
- يعنى، سۆزگه كۆپلىك، كيچره يتيريش، اېركه لىش، كېستيش، دوامى ليك، تكرارى ليك كىي معنالر بېريشگه خدمت قيله يدى.
- مئلن: باله گينه، آنه جان، دفترلر، سېلكيله كىي لر. صفتلرده گى درجه، سانلرده گى ترتيب، چمه، جمعلش، فعللرده گى زمان، نسبت، روشداش، صفتداش حركت نامى شكللرينى حاصل قيلوچى قوشيمچلر هم شكل يساوچى قوشيمچلر تورىگه كي ره يدى: مئلن، قيزغيش، يشىل راق، آلتيتيه، يوزلب، اوچاو، بيريىچى، بارىب، اؤقيىگن، توريشى و باشقه لر. شكل حاصل قيلوچى افيكسلر اؤزه ككه سۆز يساوچى قوشيمچلردن كىين كېله يدى.
- تورلى سۆز توركوملريده اوچره يديىگن ايرىم شكل يساوچى قوشيمچلر.
- 1. آتلرده:

- لر (كۆزلىر، قۇيلىر، تاغلىر) كۆپلىك شەكلى يىسەيدى.
- چە (تاقچە، بىرچە، گىلمچە) كىچىرەيتىرىش.
- چىك (كېلىنچىك، بىلىنچىك، ئورگىمچىك) كىچىرەيتىرىش.
- چاق (اۋىنچاق، تايچاق) اېركەلىش مەناسىدە.
- لاق (سولاق، باتلاق، اۋتلاق) جاي آتلىرى مەناسىدە.
- لاق (چقەلاق، قىزەلاق، تويەلاق) اېركەلىش آتلىرى.
- گىنە (آزگىنە، قىزگىنە، سازگىنە) اېركەلىش آتلىرى.
- قىنە (آققىنە) اېركەلىش آتلىرى.
- كىنە (كىچكىنە) اېركەلىش آتلىرى.

2. سانلار:

- تە (بىرتە، يوزتە، مىنگتە) سانلارنىڭ تورىنى حاصل قىلەدى.
- تچە (اونتەچە، قىرقتەچە) سانلارنىڭ تورىنى حاصل قىلەدى.
- لىرچە (قەرماللىرچە، اوللىرچە، باتىرلىرچە) سانلارنىڭ تورىنى حاصل قىلەدى.
- او (بىراو، اىكاو، اوچاو) سانلارنىڭ تورىنى حاصل قىلەدى.
- لە (اوچەلە، تورتەلە) سانلارنىڭ تورىنى حاصل قىلەدى.
- تەدن (بېشتەدن، قىرقتەدن) سانلارنىڭ تورىنى حاصل قىلەدى.
- يىنچى (بىرىنچى، توقىزىنچى) تەرتىب سانىنى بىلدۈرەدى.

3. سەفتلەر:

- راق (كۆپراق، آزاراق، اېرتەراق، اۋلەراق) سەفت درجەلىرىنى حاصل قىلەدى.
- اىمتىر (آقىمتىر، كۆكىمتىر).
- ايش (آقىش، كۆكىش).
- غىش (قىزغىش، سىرغىش).

4. فەللەر:

قوبىدەگى قۇشۇمچەلەر فەللەردە زەمان، نەسبەت، مەيل شەخس-سان، سەفتداش، روشداش، حەركەت نامى يىسەيدى:

- دى (باردى، كېلدى).
- يىب (اۋقىب، قۋانىب).
- ماقچى (سۈرەماقچى، ايتماقچى).
- دە (كۆرگەندە، سېۋگەندە).
- ل (اۋرەل، توزەل).
- يىل (اوزىل-كېسىل).
- ن (ترەن، اورەن).
- يىن (يۈين، ايسىن).
- تىر (اۋتىر، كېلتىر).
- دىر (اوزدىر، قىلدىر).
- گىز (يۈرگىز، تىرگىز).
- كىز (كېتكىز، بېتكىز).
- گىز (تىرگىز).
- كز (اۋتكز).
- سەت (كۈرسەت).
- يىش (اۋقىش، آلىش).

- ار (آقر، اپلتر، بۇزر، اۆتر).
- جک (بارەجک، کپلەجک).
- ب (اۆتب، سیرەب، مَقْتَب).
- یب (چەقیریب، ایلدیریب).
- ا (بارە، یوگیرە، چاپە).
- ی (کپتە، توره).
- گج (اوزگج، ایلەگج، اۆرەگج).

حسنی آرتەر یوزدە زلفین عنبر افشان ایلەگج
شمع روشنراق بولور، تارین پریشان ایلەگج
نواپی

- کج (اۆتکج، قەینکج).
- کونچە (اۆتکونچە).
- گونچە (قیلگونچە، کپلگونچە، بارگونچە).
- یش (سوغاریش، تۆنتریش، باریش).
- ماق (کۆرماق، اورماق).
- و (بیلو، یوبارو، توزەتو).
- ش (کورهش، قرەش، ترەش).
- راق (اېرتەراق، کبچراق).
- یک (کۆریک).

❖ سۆز اۆزگرتیروچی قوشیمچەلەر

بو قوشیمچەلەر سۆزلرنی بیر- بیرگە باغلەیدی. گپ(جملە)نینگیبار بولگی بیلن بیرگە کپلەدی. کپلیشیک قوشیمچەلری اساسن، آت و آتیشلشکن سۆزنینگ فعلگە، آتگە، بعضن، باشقە بیر سۆزگە تابع لیگینی، مناسبتینی افادەلەیدی. کپلیشیک قوشیمچەلری سۆزنینگ معناسیگە تاثیر کۆرستمەیدی.

سۆز اۆزگرتیروچی قوشیمچەلەر سۆزلرنی بیر- بیرگە باغلش، بیر سۆزنی ایگینچی سۆز بیلن سینتکتیک مناسبتگە کیریشینی کۆرستیش اوچون ایشلتیلەدی. بو توردەگی سۆزلرنی معلوم بیر وظیفە بجریشگە ماسلەیدی. اۆزگرتیروچی قوشیمچەلرگە آتلردەگی اېگەلیک افیکسی، کپلیشیکلر، فعللردەگی شخص- سان(توسلاوچی قوشیمچەلر) کۆرستگچلری کیرەدی. سۆز اۆزگرتیروچی قوشیمچەلەر سۆزلرنینگ اېنگ آخرگی قسمیگە قوشیلەدی. مثلن: اۆکتمینگ کتابی، قاغذگە اۆرەلگن، ایشدن چیقن باشقەلر. بو قوشیمچەلرنینگ اۆزگە خاص خصوصیتلریدن بیرى شونەدکە، اولر هم معناداشلیک(باعقل، بی عقل)، کۆپ معنالیک (ایشلە، آقلە، سیزلە، اوخلە)، شکلداشلیک (اۆزبېکچە، اېسکېچە) و ضد معنالیک (آدابلی، آدابسیز) حالتلری هم اوچرەب توره دی.

باشقە ایتگندە، یساوچیلر جملە دەگی صرفی و نحوی مناسبتلرنی تأمینلشگە خدمت قیلەدی. اولر اصلیدە اېگەلیک، کپلیشیک و شخص- سان قوشیمچەلریدن عبارت دیر. مثلن، یورت+یم، قلم+نی، کۆچەدن، اکمگە، شهر+یمیز، ایشنینگ، آتم باغی و باشقەلر.

آتلردە اېگەلیک قوشیمچەلری:

- م، یم (آتم، کتابیم).
- ن، اېنگ (آتەنگ، آنەنگ).

- ی، سی (بالهسی) قەیسىگە، سۆز اونلىلر بىلن توگەسە، اپگەلىك قوشىمچەسى «سى» شكىلىنى اوزىگە آلهدى.
- كېلىشىك قوشىمچەلرى:
- (نىنگ، -نى، -گە، -دە، -دن) و فعلدەگى شخس- سان قوشىمچەلرى (-م، -نگ، -ى، -ىمىز، -ىنگىز، -لر) سۆز اوزگرتىروچى سەنەلەدى. سۆز اوزگرتىروچى قوشىمچەلردن مثاللر:
- كېلىشىك قوشىمچەلرى:
- نىنگ (مېنىنگ، سېنىنگ).
- نى (آدمنى، اكمنى).
- گە (بىرچەگە، بىزگە).
- دە (تېپە دە، يوقارىدە).
- دن (اۋىدن، كۈچەدن).
- روش يساۋچى قوشىمچەلر:
- چە (اوزبېكچە، توركچە، ايتگنچە).
- معنداشسۆز يساۋچى قوشىمچەلر:
- لى (ادبلى، اېسلى).
- با (با ادب- اوزبېك تىلىدە كم اونىملى قوشىمچە سەنەلەدى).
- قرەمە- قرشى معنالى سۆز يساۋچى قوشىمچەلر:
- سىز (آتەسىز، يېرسىز).
- فعل يساۋچى قوشىمچەلر:
- لە (تۈزلە/ تۈز + لە، تازەلە/ تازە + لە، اوخلە، ايشلە، تيشلە كېى).
- چى (ات يساۋچى).

افىكس مورفيم				اۋزەك قوشىمچە
سۆز	اوزگرتىروچى	شكىل قوشىمچەلر	يساۋچى	سۆز يساۋچى قوشىمچەلر
- گە	- لر	- چى	- ايش	- ايش
- نى	- لر	- زار	- گل	- ايش
- مىز	- ايشى	- لە	- اوچ	- ايش
- سى	- تە	-		

سۆز يساۋچى، سۆز اوزگرتىروچى وشكىل يساۋچىقوشىمچەلرنىنگ جدولده كۆرىنىشى

اوزبېك تىلىدە سۆزلرنىنگ يىستلىشى

اوزبېك تىلىدە سۆزلر قۇيىدەگى اصوللردە يىستلەدى.

1. مارفولوگىيە اصول

بو اصولدە سۆزنىنگ اۋزەك و نىگىزىگە سۆز يساۋچى افىكسلر قوشىلىپ، ينگى سۆز حاصل بۆلەدى. اوزبېك تىلىدە بو اصول اساسى سۆز يىش يۇلى حسابلەندى. مثلىن: تۇقىمەچى، اۋراقچى، قرىنداش، توتقى، فداكارو ھكذالر.

2. سىنتكسىس اصول

بو يىستلىش اصولى بىلن سۆزگە سۆز قوشىلىپ ينگى معنادەگى سۆز حاصل قىلىنەدى. سىنتكسىس يۇل بىلن اساسن جفت، تكرار و قوشمە سۆزلر يىستلەدى.

اوزبېك تىلىدە سۆزلر تۈزىلىشىگە كۆرە قۇيىدەگى تورلرگە بۆلىنەدى:

سادە سۆز

بېتەگىنە ئۆزەگ مورفېمى بۆلگن سۆزلەر سادە سۆز، دېب اتەلەدى. يا كە بو سۆزلرنى حاصل قىلىشە سۆز يساوچى قوشىمچەلەر قىتىشمەيدى. بوندە سۆزلەر بېرگىنە ئۆزەكدن تشكىل تاپىپ، مارفولگىك يول بىلن يىسلگن بۆلەدى، يەنى سۆزگە يساوچىلەر قوشىلەدى. مئتن: سوادسىز، داوچەلەر، تېلېگىم، ايشلە، ايشچى و باشقەلەر.

توب سۆز

تركىبىدە سۆز يساوچى قوشىمچەسى بۆلمەگن سادە سۆز توب سۆز دېيىلەدى. باشقەچە ايتىگندە، يساوچى بۆلكلرگە اجرە تىلمەيدىگن، يەنى قوشىمچەسى بۆلمەگن سۆزلرگە توب سۆز دېب يورىتىلەدى. سۆزاۋزگرتىروچى، شكل حاصلقىلوچى قوشىمچەسى بۆلسە ھم اولرتوب سۆزلرنى تشكىل اېتەدى. مئتن، كىتاب، قىشلاق، تاققە، باغلر، قىزىلچە، دوستلرىمىز، اېرتەلېدن، سۆزلە، كېتدى، قىزلر، كىچىكراق، ياشىگىنە، تۇرتاۋى كىبى سۆزلرگە اېگەلىك، كېلىشىك يا كە شكل حاصل قىلوچى قوشىمچەلەر قوشىلگندە ھم بو لغت توب سۆزلىگىچە قالەۋىرەدى. كېلىشىك قوشىمچەلرىنى آلكندە ھم لغوى معنا اۋزگرمەيدى. مئتن: مەكتىبىم، مەكتەگە، مەكتەپنىڭ و مەكتەپدىن كىبى تورلنەدى. بو اۋرىندە ھم يىنگى لغوى معنا حاصل قىلىنمە يېدى. چۈنكە، او سۆزلردە سۆز يساوچى قوشىمچەلەر قىتىشمەگن.

يسمە سۆز

اۋزەككە سۆز يساوچى قوشىلىپ يىسلگن سادە سۆزلر يىسمە سۆز دېيىلەدى. يا كە، اصل(توب) سۆزگە قوشىمچەلەر قوشىلىشى نتيجهسىدە حاصل بۆلەيدىگن كەلمە يىسمەسۆز دېب اتەلەدى. مئتن: اولغى، بىلىم، سېرگې، چرايلى، زمانوي، تربىيە چى، گۈزەللىك، بىلىمسىزلىك، اچىق- چۈچىك، اچكوز كىبى سۆزلر اۋزەگىگە(چى)، (-لىك)، (-ى)، (سىزلىك)، (ئوى) افىكىسلىرى قوشىلىپ، يىنگى لغوى معنا حاصل قىلىنكەن. يەنى توب سۆزگە سۆز يساوچى قوشىمچە قوشىلگن.

قۇشمە سۆزلر

كىمىدە ايكى اۋزەكدن عبارت بۇلىپ، بىر توشونچەنى انگلتەيدىگن سۆزلر قۇشمە سۆز حسابلنەدى. مئتن، بېلباغ، بۇيىناغ، باشىلنگ، ايشىلرمان، يېرىاغى، بېشىكتىبەرەت، تاشچىنر، اۋرتەبوزر، تىل ياغلە، بۇيىن تىرىق، يىلنگتۇش و باشقەلەر. بو سۆزلر تركىبىدە بىردن آرتىق لغوى معنالى قىسم يا كە اۋزەك قىتىشمەيدى. بوندە سۆزلر بېتە عمومى لىكسىك معنالى بىلدىرەدى. بوندە معنا بىرلىكلىرى تورلى سۆزتوركوملىرى دايرەسىنى قمرەب آلەدى. مئتن: تاشىقە، يۇلتۇس، سىمىتىن، شومبالە، تاشقورغان، گل تاج خوراس (خوراز) و باشقەلەر. يوقارىدەگى مثاللردە ايكى- اوچ لغوى معناسى بۆلگن سۆزلر اشتراكىدە بىرتە معنالى سوز پىدا قىلىنەيپىدى.

مركب سۆزلر

مركب سۆزلر ايكى و اوندىن آرتىق اۋزەكدن تشكىل تاپىگن بۆلەدى. تكرار، جفت و قۇشمە سۆزلر مركب سۆزلرگە كىرە دى.

جفت سۆزلر

ايكى سۆزنىڭ معنا و گراماتىك جەھتدىن تېنگ باغلنىشىدىن تشكىل تاپىگن سۆزلر جفت سۆز سەنلەدى. يا كە، ايكى مستقل سۆزنىڭ اوز ارا بىرىكىشىدىن حاصل بۆلەيدىگن سۆزلرگە جفت سۆزلر دېيىلەدى.

جفت سۆزلر عادەتدە چىزىقچە بىلن يازىلەدى. مئتن: اكە- اوکە، كۈچە- كۈي، دلە- دشت، آنە- بالە و باشقەلەر.

جفت سۆزلر ھم ھر خىل توزولىشى مەمكىن:

- ھر ايكى قىسمى ھم مستقل سۆز بۇلىشى مەمكىن. مئتن: قىغۇ- الم، يىخشى- يامان، گې- گۈرونىگ و باشقەلەر.

- ھر ايكە قىسمى ھم مستقل قۇلنەلمەياتىگن سۆز بۇلىشى مەمكىن. مئتن، غلە- غاور، آندە- ساندە، الغاۋ- دالغاۋ كىبىلر.

تكرار سۆز

بىر سۆزنىڭ قۇشەلاق قۇللنىشىدىن حاصل بۆلەيدىگن سۆزلرگە تكرار سۆز دېيىلەدى. تكرار سۆزلر آت، صفت، روشلردن كۇپراق قۇللنەدى. تركىبىگە كۈرە اولر ھر خىل بۇلىشى مەمكىن. تكرار سۆزلر كانتىكىستدە(اۋقىلەياتىگن متن) سۆزلرنىڭ معناسىنى كۈچىتىرىش و كېنگىتىرىشگە خىزمەت قىلەدى. تركىبەدەگى سۆزلر بىرخىل يا كە ھرخىل معنالى اۋزەكنىڭ معنا و گراماتىك تاماندن، تېنگ باغلنىشىدىن حاصل بۆلەدى. بىراق، بو ايكى سۆز عىلچدە اېمس، بلكە بىرگەلىكدە عمومى معنا كىسب قىلەدى. مئتن: آلدى قاچدى، كىردى چىقدى، بالە- چقە، آتە- آنە، كېلىن- كويوا، آتە- اوغىل، تاغە- جىيىن، كۈچە.

کوی، دال- درخت، پست- بلند و باشقەلەر. اوشبو سۆزلر بیر- بیرگه معناداش، معنلری قرمه- قرشی، معنلری اؤخشش بۆلشی ممکن. عین سۆزلردن بیر معنالی، ایکنچیسى معناسیز؛ ایگله سۆز هم معنالی؛ هر ایگی سۆز هم علیحه آگنده معنا بیلدیرمسیلیگی ممکن. جفت سۆزلر انه شو جهتلری بیلن فرق لئیپ توره دی. مثن: بیر- ایگی، چای- پای، دان- دون، یم- یشیل، ییغی- سیغی و باشقەلەر.

سۆزلرنینگ گراماتیک معنلری و سۆز تورکوملری

مورفولوگیه ده اساسن سۆزنینگ قوریلشی تپکشیریلهدی. سۆز مورفولوگیه نینگ موضوعسی حسابلنهدی. اول سۆزنی توشینیپ آلسک.

سۆز

سۆز تاووش یا که تاووشلردن ترکیب تاپکن؛ بیرار معنا بیلدیروچی اپنگ کیچیک نطق بۆلگیدیر. سۆزلر واسطه سیده نرسه، جریان، واقعه- حادثه لار ناملنهدی. دیمک، سۆز تورلی گراماتیک معنا و گراماتیک وظیفه لردە قوللنهدیگن اساسی تیل بیرلیگی سنه لهدی. سۆز نرسه واقعه- حادثه لار حقیقه توشونچه بیره دی و اولرنی اتهیدی. تورلی قوشیمچه لر آلیب، اولر اؤرته سیده گی علاقه و مناسبتنی افاده ایتهدی.

هر بیر سۆزنینگ تاووش و معنا تامانی بار. هر قنده ی تاووشلر ییغیندی سیدن سۆز حاصل بۆله ویرمه دی. نطق تاووشلردن سۆز حاصل قیلش اوچون اپنگ اول، او انسان نطقیده شکلنماغی کیره ک. بیرار شخص یا که جمعیت تمانیدن ایشلتیب توریلگن سۆز کیم یا که نیمه نی دیر افاده قیلهدی. سۆزنینگ گراماتیک بیلگیلری اونینگ تورکوملرگه اجره تیلشی دیر. سۆزلر لغوی معنا افاده قیلهدی. اساسی و یاردمچی سۆزلر بری سۆز حسابلنهدی. چونکه، اولر بیرار نرسه حقیقه توشونچه بیره دی. مثن: کؤلم، یورت، آنگ، کؤز، قیلماق، واه!، چیق، دؤکیرو- دؤکیرو هکذالر.

سۆزلر معنا وتوزیلشیگه قره ب تورلرگه بۆلنهدی. شونینگدک، سۆز معنلری اؤزگروچن یا که بر قرار بۆلشی هم ممکن. اپندی، سۆزلرگه تورکوملر نقطه نظردن قره ب چیقهمیز.

سۆز تورکوملری

سۆزلر بیربیری بیلن معنا و گراماتیک خصوصیتلریگه قره ب فرقلنهدی. بعضی سۆزلر مستقل معنا بیلدیرسه، ایریملری باشقه سۆزلر بیلن بیرگه لیکده گینه معلوم گراماتیک معنا انگلنیشی ممکن. بونده ی سۆزلر لغوی معنا بیلدیرمه گنی باعث مستقل قوللنمه دی. مثن: اپگمبیردی خط بیلن تئیشکندن سؤنگ، قاغذنی اؤره ب، پاکتگه سالدی و یولیگه روانه بۆلدى. اوشبو گپده، بیرگینه «بیلن»، «و» سۆزلری لغوی معنا بیلدیرمه دی. بلکه، شو گپده گی سۆزلرنینگ گراماتیک علاقه سینی روشنلشتیره دی. گپده گی قالگن برچه سۆزلر مستقل لیکسیک (لغوی) معناگه اپگه. تیلیمیزده گی سۆزلر اؤزى نینگ لغوی، گراماتیک (صرفی و نحوی) معنلریگه اپگه. یعنی اولر طبیعتده اؤز- اؤزیه موجود تیل عنصرلری حسابلنهدی. بولرگه، تیل طبیعتی دپسه هم بۆله دی. سۆزلر عمومی لیک خصوصیتیگه قره ب گروهلرگه اجره تیلهدی. سۆزلرنینگ اؤزى گه خاص خصوصیتلری قوبیده گیچه دیر. مثن:

- آتلا اساسن، کپلیشیک، اپگه لیک و سان کتگوریه سیگه اپگه؛ آتله ده اپگه لیک و ناملش خصوصیتی؛
- فعللرده حرکت یا که حالت افاده لهدیگن؛ اوتیملی- اوتیم سیزلیک، میل، زمان، شخص کتگوریه لریگه اپگه. فعلده حرکت و حالتی؛
- صفتلرده بۆلسه درجه بیلگی سی؛
- سانلرده سنش؛
- آماشلرده سۆزلرنینگ المشیب کپلیشی؛
- روشلرده حرکت بیلگیسی نی بیلدیریش کبی خصوصیتلر بارکه، اولر گروهلرگه، تورکوملرگه بۆلیب اؤزگنیلهدی. شونینگدک، سۆزلرنینگ گپده هم بجره یاتگن وظیفه سی و باشقه خصوصیتلری هم بۆله دی. قالگن سۆزلر بونده ی

خصوصیتگە اپگە اپمىس. بېلگى معناسىنى افادەلاۋچى صفت گېدە انىقلاۋچى ۋەزىپەسىدە قوللانەدى. فعللر اپسە، گېدە كېسىم ۋەزىپەسىدە كېلەدى. يوقاريدەگىلرگە كۆرە، سۆزلر تۈرتە اساسى گروھگە اجرەتيلەدى:

1. مستقل سۆزلر: آت، صفت، فعل، روش، سان و آلماش سۆز توركوملريدن عبارت. بو سۆزلر مستقل معناگە اپگە بۇلىپ، گېدە بىرار ۋەزىپەنى بىرىپ كېلەدى.

2. ياردمچى سۆزلر: كۆمكىچى، باغلاۋچى و يوكلمەلر. بو سۆزلر يالغىز حالده معنا انگلتمەيدى، گېدە هم بىرار ۋەزىپە بىرىمەيدى. ياردمچى سۆز توركوملرى عليحده آلكندە لغوى معنا افادەلمەيدى، گپ(جملە)دە بىرار بىر ۋەزىپە بىرىمەيدى. هم. اولر جملە تۈزەياتكندە سۆزلرنى بىر-بىرىگە باغلىپ، سۆزلرگە قوشىمچە معنا يوكلەيدى، يعنى گرامماتىك معنا انگلتمەيدى. ياردمچى سۆزلر گېدە آت و آلتشگن سۆزلردن كېين كېلەدى.

كۆمكىچى سۆزلرنىڭ جملەدە ايشلتىلىشىگە مثال:

كۆمكىچى سۆزلرگە مثال:

- يىشش اوچون كۆرەشماق كېرەك.

- بورگەگە كۆرە، كۆرپەنى ياندىرمىسلىك كېرەك. (مقال)

- او چپ تامانگە كېتدى.

- عقلىنىڭ بىلن ايش توت.

- يىل اۆتكەن سەيىناقلىم اۆزگرماقدە.

مذكور گېلردە«تامان»، «بىلن»، «سەيىن»، «اوچون»، «كۆرە» سۆزلرى كۆمكىچىلر دىر.

باغلاۋچى سۆزلرگە مثال:

- ايشلرېم بعضن يىخشى،

- ايشىم كۆپ بىراق، وقىم يۇق.

- چنار كېى عمر تىلەيمىن سېنىگە!

سادە جملەلردە:«بعضن»، «كۆپراق»، «كېى» سۆزلر ياردمچى اۆلەراق قىتىشەيىتى. ياردمچى سۆزلر سۆز و گېنىڭ مناسبتىنى كۆرسەتەدى ھمدە سۆز و گېنىڭ مضمونىگە قوشىمچە معنا يوكلەيدى.

يوكلمەلرگە مثال:

- گپ كۆپ، كو، عمر آز،

- مېن هم شو يورتنىڭ اۋغلانىمن.

3. اونداو و تقيلىد سۆزلر: اونداو سۆزلر تورلى حس- ھيجان بىلدىرسە، تقيلىد سۆزلر آواز يا كە تورلى نرسە حادثەگە تقيلىدنى بىلدىرەدى.

4. مودل سۆزلر: اولر اۆز معنالىرىنى معلوم درجەدە يۇقاتىپ، سۆزلاۋچىنىڭ اۆز فكرىگە تورلى خىل مناسبتىنى بىلدىرەدى.

اۆزبېك تىلشناسلىگىدە سۆزلرنى توركوملشتىرىشده خىلمە- خىل ياندەشوبار. ايرىم عالملر، يۇقاريدە ايتگىنىمىزدېك، سۆزلرنى تۈرتە توركومگە بۇلىپ كۆرسەتەدى. اولردن يەنە ايرىملرى سۆزلرنى اوچتە گروھگە بۆلەدى:

1. مستقل سۆزلر- مستقل لىكسىك، گرامماتىك معناگە اپگە بۇلىپ، گېنىڭ بىرار بۇلگى ۋەزىپەسىدە قوللانەلەيدىگن ھمدە شونىگە كۆرە، اۆزگىرىش خصوصىتىگە اپگە سۆزلر مستقل سۆز توركومىگە كىرىتيلەدى: آت، صفت، سان، آلماش، فعل و روش.

2. ياردمچى سۆزلر- بو تۈردەگى سۆزلر لغوى معنا انگلتمەيدى، مارفولوگىك اۆزگىرىش تىزىمى، يىلىش خصوصىتى هم يۇق بولردە، گپ بۇلگى بۇلىپ هم كېلەلمەيدى. اولر سۆز و گېلرنى اۆز ارا باغلىش، اولرگە قوشىمچە معنا يۇكلش، سۆزلرنى بىر- بىرىگە تابعلش كېى تورلى مناسبتلرنى انگلتۈچى سۆزلرگە ياردمچى سۆزلر دېيىلەدى: باغلاۋچى، كۆمكىچى و يوكلمە.

3. عليحده سۆزلر- اولر نە مستقل، نە ياردمچى سۆزلرگە اۋخشەيدى. اولرنىڭ اۋزارا عمومى جەھتلىرى هم يۇق و شو سىبدن بو سۆزلر عليحده سۆزلر اۆلەراق اجرەتيلەدى: مودل سۆزلر، تقيلىد سۆزلر و اونداو سۆزلر.

سۆزلرنی تورکوملشتیریشده باشقچه یانده شو هم بار. شوندهی تصنیفلردن بیریده سۆزلر بيش گروهگه اجره تيله دی:

1. مستقل سۆزلر (آت، صفت، سان، آلماش، فعل و روش)، 2. یاردمچی سۆزلر (باغلاوچی، کومکچی و یوکلمه)، 3. مودل سۆزلر، 4. اونداو سۆزلر، 5. تقلیدی سۆزلر.
- تصنیفلرنینگ ینه بیریده سۆزلر قوییده گی لرگه بۆلینه دی:
1. ناملاوچی سۆزلر (آتاوچی) آت، صفت، سان، آلماش، فعل و روش.
2. یاردمچی سۆزلر: باغلاوچی، کومکچی و یوکلمه.
3. افاده لاوچی سۆزلر: اونداولر، مودل سۆزلر و تقلیدی سۆزلر.
4. کؤرسؤچی سۆزلر: آلماش.
- عنعنوی تورکوملشتیریش بۆیچه مستقل سۆزلرگه البته سۆز تورکومی گه کیریتيله دی:
- آت، صفت، سان، آلماش، فعل، روش.

ایریم تیلشناسلر تقلید سۆزلرنی هم مستقل سۆز تورکومی گه کیریتيله دیلر.

سۆز تورکومی نی ترتیبلشتیریشده تورلی-تومن یانده شو موجود. انسان دنیاگه کبلیشی بیلن بیرینچی مرته نرسه، بویوم، واقعه حادثه گه دوچ کبله دی. باشقه تاماندن هر قندهی ایش-حرکت نرسه حادثه یا که شخص تاماندن بجريله دی. شوندن کبلیب چیقیب، بیرینچی قیلیب آت، کپین اېسه فعل سۆز تورکومی کبلیتیريله دی. باشقه سۆزلر اولردن سۆنگ جایلشتیريله دی.

گراماتیک کتگوریه

بیربیریه قیاس قیلیب آلینه یاتگن ایگی و اوندن آرتیق گراماتیک معنا بیلن شو معنایی افاده لاوچی شکل گراماتیک کتگوریه دبيله دی. عمومی قیلیب ایتگنده، مستقل سۆزلرگنه گراماتیک کتگوریه گه اېگه دیر. اولرنینگ هر بیرى اۆزى گه خاص شکل حاصل قیلوچی و سۆز اۆزگرتیروچی قوشیمچلر واسطه سیده اۆزگه آله دی. سۆز تورکوملری ایچیده فعل البته (بۆلش لی، بۆلش سیزلیک، میل، نسبت، شخص-سان و زمان)، آت اوچته (سان، اېگه لیک، کبلیشیک)، صفت اېسه بیته (درجه) کتگوریه سی گه اېگه. سان علیحده کتگوریه گه اېگه اېمس، او شکل حاصل قیلوچی قوشیمچلرگه اېگه. آلماش سۆز تورکومیده گراماتیک کتگوریه گه اېگه اېمس، اما، آتگه افخشب، کبلیشیک، اېگه لیک و کؤپلیک قوشیمچلرینی آلیب، اۆزگرب کبله دی.

خلاصه قیلیب ایتگنده حاضرگی اۆزبیک تیلیده ایگی اساسی سۆز تورکومی بۆلیب، اولر 12 ته سۆز گروهی نی حاصل قیله دی.

مستقل سۆز تورکوملری

اۆزبیک تیلیده مستقل سۆز تورکومی: آت، صفت، سان، آلماش، فعل و روش گه اجره تيله دی.

آت سۆز تورکومی

آت شخص، نرسه، واقعه حادثه لرنینگ نامینی بیلدیریب، کیم؟ نیمه؟ کیملر؟ نیمه لر؟ کبی سوراغلردن بیرى گه جواب بۆله دیگن مستقل سۆز تورکومی گه ایتيله دی. آسمان (نیمه)، قیز (کیم)، الاو (نیمه)، تولقین (نیمه)، انه (کیم)، تیکن (نیمه)، باله لر (کیملر)، تاشلر (نیمه لر) و باشقه لر. آتلرنینگ نرسه لیک معناسی سان، اېگه لیک و کبلیشیکلر بیلن بیرگه افاده لنه دی. مثلاً: عزیز وطنیمیزنینگ صادق اوغلانلریمیز گپیده: وطن (آت) یمیز (اېگه لیک-بیرینچی شخص کؤپلیکده)، نینگ (قره تغیح کبلیشیک)، لر (کؤپلیک قوشیمچه سی) کبی اۆزه ک قوشیمچه لرگه اجره تيله دی. مثلاً، یاتاخانه (بیرلیک)، باله لر (کؤپلیک). سۆز تورکومی ایچیده آت کته اهمیتگه اېگه. فعل و روشدن تشقیری برچه اساسی سۆز تورکوملری آت نینگ بیلگی خصوصیتلرینی کؤرسته دی. جمله دن صفت آت نینگ بېلگیسی نی، سان آت نینگ مقدار و ترتیبی نی افاده له یدی؛ آلماش آت اۆرنیده المشیب قوللنه دی. کبره ک پیتیده صفت و سان آت نینگ اۆرنیده قوللنله بېره دی. شونینگ اوچون هم صفت، سان و آلماش، آت تورکومیده گی سۆزلر دېب اتهله دی. آت سۆز تورکومی ایچیده باش بۇغین نی تشکیل اېته دی.

آت سۆز تورکومی بیر نیچه خصوصیتلری بیلن باشقه سۆز تورکوملریدن فرقلنیپ تورهدی:

1. آتلر یسلش خصوصیتیگه اېگه.
2. برچه آت تورکومیدهگی سۆزلر قوشیمچهلر آلیب کبلهدی.
- مثلن، چرایلی، تیریمی، بالهلیک، محنتکش، توزله و مهربانچیلیک کبی سۆزلر.
2. آتلر سان مقدارنی بیلدیریش خصوصیتیگه اېگه. مثلن: قیز- قیزلر، کتاب- کتابلر، یازوو- یازوولر.
3. آتلر اېگهلیک کورستگیچیگه اېگه.
- یورتیم(بیرینچی شخص بیرلیکده)، یورتینگ(ایکینچی شخص بیرلیکده)، یورتی(اوچینچی شخص بیرلیکده)، یورتیمیز(بیرینچی شخص کۆپلیکده)، یورتینگیز(ایکینچی شخص کۆپلیکده) و یورتلری(اوچینچی شخص کۆپلیکده)کبی.
4. آتلر کبلیشیک شکللرینی آلیب اوزگرهدی.
- آتم، آتمینگ، آتمنی، آتمگه، آتمده، آتمدن.
5. آتلر گپده برچه گپ بؤلگی وظیفه سیده کبله آلهدی.
- قوشلر سهیره دی(اېگه).
- همهسیگه اوزینگ جوابگر(کبسیم).
- قیزیل آلمه(انیقلنمیش).
- شعرنی سهوه من(تولدیروچی).
- یاشلیگیم- بی یاشلیگیم(انیقلاوچی).
- جانیم- قیلگه آسینگ(حال) و باشقهلر.
- آت اوچ خیل کتگوریه(عمومی لیک)گه اېگه:
1. سان کتگوری سی، 2. اېگه لیک کتگوری سی، 3. کبلیشیک کتگوری سی.
- یعنی آتلر سان، اېگه لیکو کبلیشیکلر بیلن بیرگه قوللنهدی.
- آتلر نینگ معناسیگه کوره تورلری
- آتلر نینگ نرسه لیک- اته لیش خصوصیتی بار. یعنی آتلر ریال بارلیقدهگی موجود نرسه لر، شخصلر، واقعه- حادثه لر بیلن بیر قطارده، نرسه صفیده موجود بؤلگن تورلی موهوم توشونچه لرنی هم انگلته دی. مثلن: سبزی، توش، انگ، اېزگولیک، ایشانچ، قوانچ، سبوینج، کؤلم، قیش، کوز و ییل کبی لر.
- معناسیگه کوره آتلر: اتاقلی، تورداش، انیق، موهوم، یگه و جمعاوچی تورلرگه بؤلینه دی.
- اتاقلی آتلر
- شخص یا که نرسه، واقعه- حادثه گه اتب قوییلگن ناملرگه اتاقلی آت دپیلهدی. یا که بیر توردهگی نرسه لردن بیرینی اییریپ کورستگن آتلر اتاقلی سنه لهدی. بو آتلر شخص، نرسه، واقعه گه مخصوص اتب قوییلگن ناملر دیر. مثلن:
- کیشی ناملری: بابر، تیمور، خان ابرکه، خاقان، اېزگو، کولتگین، علیشیر، قاره تپیه، ای بیک، بېگلر بېگی، میر حکیم خان(اته لیق)، ایشان (أوراق)، دولت(کپتان)، تورسون، آلمامیش، اوزبیک خان، افراسیاب و هکذا لر.
- ادبی تخلص: نوایی، فانی، فاریابی، مشرب، کاشغری، ربغوزی، بابر، بلاساغونی، آتایی، گدایی، سرایی، غریبی، حسینی، اسیری، خوارزمی، فارابی و باشقه لر.
- جای آتلری: شبرغان، میمنه، خواجه تامچی، توران، تورکستان، فاریاب، قندوز، تخار، بدخشان، کابل، کاشغر، تاشکینت، اوزبکستان، شبرغان، و باشقه لر.
- علمی- بدیعی کتابلر: «اوغوز نامه»، «بابر نامه»، «نوایی»(رمان)، «مجالس النفایس»، «گل و نوروز»، «قوتادغوبیلیک»، «دیوان اللغات التورک» کبی لر.
- اوی حیوانلریگه اتب قوییلگن ناملر: الهپر، تولپار، تورت کوز، دُلدل، کبی لر.
- جریده و مجله لر نامی: «خلق سۆزی»، «یولدوز»، «یاشلیک»، «شرق یولدوزی» و باشقه لر.
- آسمان جسملری: چۆلپان، هولکر، سامان یولی، ای، قویاش کبی لر.
- کارخانه، فابریکه: «کود و برق»، «سیلو»، «نغلو»، «ماهیپر»، «سروبی»، «کجکی» کبی لر.

- علمی موسسه‌لر، وزیرلیکلر و هر خیل تشکیلاتلر: افغانستان فنلر اکادیمه‌سی، ایچکی ایشلر وزیرلیگی، ملی امنیب و باشقه‌لر.
- دولت مکافاتلری: افغانستان قهرمانی، بویوک خدمتلی اوچون، خلق صنعتکاری کبی‌لر.
- تاریخی سنه‌لر، علمی انجمنلر: استقلال کونی، آنه‌لر خلق ارا کونی، اوقیتوچیلر کونی و باشقه‌لر.
- باش حرفلری قیسقرتیریلگن قیسقرتمه آترلننگ بیرینچی قسمی: بیرلشگن ملت تشکیلاتی، مستقل دولتلر همدوستلیگی کبی‌لر.
- قوشلرگه اتب قوییلگن ناملر: لاجین، شونقار، سیمرغ کبی‌لر. خلص اتلگن هر قنده‌ی نام اتاقلی آت توری‌گه کیره‌دی.

تورداش آتلر

بیر تورده‌گی نرسه واقعه حادثه‌لرنینگ عمومیشتیروچی نامی بولیب، انه‌شو تورده‌گی ناملر بیلن اته‌لوچی سؤزلرگه تورداش آتلر دپيله‌دی. قیشلاق، مملکت، تاغ، تاش، کؤچه، بازار، کینت، سرای، ولایت، قیز، اوغیل، قوی، قوزی، تاووشقان، چومچوق، قار، یامغیر، کؤز، یوره‌ک و باشقه‌لر. آت تورکومی‌گه کیریتیلگن آترلننگ اساسی قسمی تورداش آتلر دیر.

کانکریت(انیق) بیرشخص، نرسه، حائه. واقعه‌نینگ نامی اتاقلی آت بولسه، شو نرسه‌لرنینگ عمومی نامی تورداش آت بوله‌دی. مثن: یولدوز(آسمان جسم‌لریدن) تورداش آت، یولدوز/یولدوز عثمانوه (مشهور قوشیقچی) اتاقلی آت، تولقین(موج-تورداش ات)تولقین کیشی‌نینگ اسمی(اتاقلی آت) بوله‌دی. اتاقلی و تورداش آترلنی انه‌شو تاماندن اجره‌تیش کپره‌ک. تورداش آتلر کؤپراق عمومی، اتاقلی آتلر اېسه تورداشلیک خصوصیتی‌گه اېگه. هر ایکله‌سیده هم آتلر تکرارلنیب کپله‌بیره‌دی.

انیق آتلر

بیواسطه کوریش، سنه‌ش ممکن بولگن نرسه‌لر، جان ذاتلر، شخص ناملری انیق آتلرگه کیره‌دی. مثن: قلم، کؤچه، اېشیک، درخت، دیوار، اوچاق، کتابچه، چاپنک، موتر، قیشلاق، اوقیتوچی، دکان و باشقه‌لر.

موهوم آتلر

بو تورده‌گی آتلر موهوم توشونچه، بېلگی، خصوصیت، حرکت و حالت کبی لرنی افاده‌له‌یدی. عموم، اولر نرسه حادثه صفتیده تصوّر قیلینه‌دیگن انیق توشونچه‌نی افاده‌له‌یدی. مثن: لذت، تفکر، تویغو، آرزو و ایستک، اویقو، توش، سېزگی، قدر، قیمت، عشق، کوی، آچون(دنیا) قوت، بخت، اوقیش، بيلم، شعر، اېرتک، مزه، قیغو، درد، حسرت، دولت، حکومت و باشقه‌لر.

یگه آت

بیرتورده‌گی(توده آتلر ایچی‌گه کیره‌دیگن) نرسه‌لرنینگ نامینی یگه یگه‌بیلدیروچی آت توری‌گه یگه آت دپيله‌دی. مثن: بشر، ایشچی، ایشچیلر، حیوانلر، گل، انسان، ادم، طلبه و باشقه‌لر.

جمعلاوچی آت

بیر تورده‌گی نرسه‌لرنینگ ییغیندیس‌یگه جمعلاوچی آت دپيله‌دی. مثن، لشکر، ملت، سوری‌ک، گله، خلق، توده، قشون، رمه، اردو، میوه و باشقه‌لر.

آتلرده سان

آتلرده سان گتگوری‌سی‌گه اېگه.

سان کتگوری‌سی عادتده، بیرلیک وکؤپلیک شکل‌لریده قوللنيله‌دی. درختلر، تاشلر، قوشلر، باله‌لر. اوزبیک تیلیده‌قوییده گی آتلر کؤپلیک(-لر) قوشیمچه‌سینی آلمه‌یدی:

- موهوم آتلر: عشق، سېوگی، محبت، جسارت، شجاعت، مردلیک، رشک بعضی موهوم آتلردن ایریملری کؤپلیکده هم ایشلتيله‌ویره‌دی. مثن، یالغان-یالغانلر، گپلر کبی‌لر.
- سنلمه‌پدیگن آتلر: توز، شکر، بوغدا، یاغ، قار، یامغیر، برنج، ساچ، زیغیر، یولدوز. بو سؤزلر کؤپلیک(لر) قوشیمچه‌سینی آلمه‌یدی.

- جفت اعضا: كۆز، قاش، قول، قولاق، آياق، قاش، بويرەك. جفت اعضالارنى كۆپلىك شەكىلدە يازىش(كۆپراق شەرىتتە) ھاللىرى ھم اوچرەب تۇرىدۇ.
- يىگە اعضا: تىل، جىگر، يورەك، بورون.
- اتاقلى آتلىر: غىشىر، تېمور، اولوغچىك، كوموش، يولدوز، آيدىن. سونكى اوچ ھالەتتە (لار) اينىقسە جانلى تىلدە ايشلىتىلەدۇ.

لر افىكىسىنىڭ قۇشۇمچە معاللىرى	فقط گىنە بىرلىك شەكىلدە قوللىنىدىغان آتلىر	بىرلىك و كۆپلىك شەكىلدە قوللىنىدىغان آتلىر
1. معنالى كېنگە يترەدى: باتىر كابىللىرى ايلەنىپ كېلدى 3. معنالى عمومىلىتىرەدى: چىراي آچماقە شىرغانلىر، ىم- ىشىلدىر ىتىم تاغلىر.	1. اتاقلى آتلىر 2. انىق، كانكرىت آتلىر 3. يىگە آتلىر	1. تورداش آتلىر
4. معنالى كوچەيتىرەدى: قوانچلىرىم درىادەى تاشىب، سېنى كۇرماقە آشىقەمن يار.	4. جمعاوچى آتلىر - جمعاوچىلىكى بىلدىروچى آتلىر؛ - سەلمەيدىگن آتلىر؛ - جفت آتلىر؛ نرسەلرنىڭ نامى، - اصلىدە بىتە بۇلگن نرسەلرنىڭ نامى.	
4. تورنى افادەلەيدى: انسانلىر تىنچلىك اوچون كورەشماقە لر. 5. خىل، نوعنى بىلدىرەدى: دكانە ياغلىر، چاپلىر، اونلىر ساتىلەدى. 6. معنالى تاكىدەيدى: بو قوللىر آلتىن قوللىرىدەر. 7. معنالى كوچەيتىرەدى: بۇللىرىنگن ايلنەى! 8. حرمتنى بىلدىرەدى: بووملىر سىكسان ياشدەلر.		

آتلىرىنىڭ بىرلىك و كۆپلىك شەكىلدە قوللىنىشى(ح. اۆز. الف. ت).

- اۆزبېك تىلىدە ھات توركومىگە قۇشۇلىپ، شەكل ھاصل قىلوچى ىنە قويدەگى قۇشۇمچەلر ھم موجود:
- چە،- چاق،- لاق(لاق)،- گىنە قۇشۇمچەلرى كېچرەيتىرىش، اېركەلىش معاللىرىنى افادەلەيدى. مىثلن: بالەچە، قىزەلاق، قۇزىچاق، كېلىنچىك، اويىنچاق، بۇتەلاق، قىزگىنە.
 - جان، - خان، - آى، - بى بى، - بېك، تاي، - باى، - آغە قۇشۇمچەلرى اتاقلى آتلىرگە قۇشۇلىپ، اېركەلىش، سېویش و حرمت قىلىش معاللىرىنى بىلدىرەدى. مىثلن، آىخان، يولدوزخان، بىرچىن آى، انارتاي، تۇرەبېك، تۇختەباى، چىنگىز آغە كېلىر.
- آتلىردە اېگەلىك

آتلر اېگه‌لیک کتگوری‌سیگه اېگه دیر. بو آتنینگ خصوصیتی‌گه کیره‌دی. آتلرگه اېگه‌لیک قوشیمچه‌لری قوشیلیب نرسه‌نینگ اوچ شخصدن بیرى‌گه تېگیشلی‌لیگى‌نى، قره‌شلی‌لیگى‌نى، تعلقی‌لیگى‌نى بیلدیره‌دی. انه‌شو تېگیشلی‌لیکنى اېگه‌لیک‌قوشیمچه‌لری افاده‌له‌یدی. اېگه‌لیکنى بیلدیروچی‌گه شخص دبیله‌دی. آتلر‌نینگ شخصلرده قوللنیشی قوییده گیجه:

شخص بیرلیکده:

بیرینچی شخص - مېن،

ایکینچی شخص - سېن،

اوچینچی شخص - او.

شخص کۆپلیکده:

بیرینچی شخص - بیز،

ایکینچی شخص - سیز،

اوچینچی شخص - اولر.

شخصده اېگه‌لیک قوشیمچه‌لری:

بیرینچی شخص - قوشیمچه‌سی بیرلیکده (-یم) کتابیم، (دفتریم)، (یورتیم).

ایکینچی شخص - قوشیمچه‌سی بیرلیکده (ینگ) کتابینگ، (وطنینگ).

اوچینچی شخص - قوشیمچه‌سی بیرلیکده (-ی) کتابی، قلمی، کۆزی.

بیرینچی شخص کۆپلیکده:

بیرینچی شخص قوشیمچه‌سی کۆپلیکده (یمیز) کتابیمیز، آنه‌میز، باله‌میز.

ایکینچی شخص قوشیمچه‌سی کۆپلیکده (ینگیز) کتابینگیز، آتنگیز، شعرینگیز.

اوچینچی شخص قوشیمچه‌سی کۆپلیکده (لری) کتابلری، دفترلری، تیشلری.

نیگیز‌نینگ سونگی تاووشی اونلی یا که اونداش بۆلیشی‌گه قره‌ب قوییده‌گیجه کۆرسیتله‌دی.

اتگه اېگه‌لیک قوشیمچه‌سی قوشیلگنده

شخص	بیرلیک		کۆپلیک	
	دن سۇنگ اونلی	اونداش دن سۇنگ	دن سۇنگ اونلی	اونداش دن سۇنگ
1. بیرینچی شخص	باله+م = بالم	باش+یم=باشیم	آته+میز+آته‌میز	کتاب+یمیز=کتابیمیز
2. شخص	نگ‌باله+نگ+باله	باش+ینگ= باشینگ	آته+نگیز=آته‌نگیز	کتاب+ینگیز=کتابینگیز
3. شخص	باله+باله+سی= باله‌سی	باش+ی=باشی	آته+لری=آته‌لری	کتاب+لری=کتابلری

جدولده اېگه‌لیک قوشیمچه‌لری‌نینگ کۆرینیشی

اېگه‌لیکنى بیلدیروچی مستقل آلاماش

اوزبېك تىلىدە تعلقلىقنى فقطگىنە اېگەلىك قوشىمچەلىرى بىلدىرىپكىنە قالمى، بلكە اونى كېلىشىك آماشلىرى بىلن قوللنە دىگن «- نىكى» قوشىمچەسى ھم افادە اېتەدى. «- نىكى» افىكىسى بىر پېتنىنگ اوزىدە كېسىملىك قوشىمچەسى ھم سەنەلە دى. اوشبو قوشىمچە شىخىس معناسىنى افادەلاوچى آت يا كە آماشگە قوشىلىپ كېلىپ، اونى كېسىمگە ايلنتىرەدى. نرسەنى افادەلاوچى آت اوزگرمەيدى. شونگە كۆرە «- نىكى» افىكىسى كېسىملىك قوشىمچەسى دېپ اتەلەدى. (ح. اوز. الف. ت).

«- نىكى» قوشىمچەسى نىنگ شىخىس- سانلردە قوللنىشى:

بىرلىك:

1. شىخىس - كىتاب مېنىكى،
2. شىخىس - قلم سېنىكى،
3. شىخىس - دفتر اونىكى.

كۆپلىك:

1. شىخىس - كىتاب بىزنىكى،
2. شىخىس - قلم سىزنىكى،
3. شىخىس - دفتر اولرنىكى

سۆزگە اېگەلىك يا كە «- نىكى» قوشىمچەسى قوشىلگندە، سۆز تركىبىدە قويىدەگى سۆز اوزگىرىشى يوز بېرەدى. و فونىتىك قاعدە اساسىدە يازىلەدى:

❖ «ك»، «ق» اونداشى بىلن توگەگن آتلىرگە اېگەلىك يا كە كېسىملىك «- نىكى» افىكىسى قوشىلگندە «ك» تاووشى، «گ» گە «ق» اېسە، «غ» گە اوزگەردى و شوندى يازىلەدى:

اورتاق- اورتاغىم، تىلك- تىلەگىم كى. بو حادثە كۆپراق ايكى بۇغىنلى سۆزلىرگە تېگىشلى. بىر و اوج بۇغىنلى سۆزلىردە اوزگىرىش كۆرەتېلمەيدى: ناك- ناكى، تاك- تاكى اتفاق- اتفاقى، اشتراك- اشتراكى كى.

آتلىرىنىڭ تورلنىشى

معلوم كە، آتلىر كېلىشىك قوشىمچەلىرى بىلن تورلنەدى. اوزبېك تىلىدە آلتى تە كېلىشىك بۇلىپ، اولر آت و آتلىشگن سۆزلىرىنىڭ باشقە سۆزلىر بىلن گرامماتىك علاقەسىنى كۆرسىتىشگە خىدمەت قىلەدى. آتلىرىنىڭ اېگەلىك، كېلىشىك قوشىمچەلىرىنى آلىپ كېلىشىگە تورلنىش دېيەلەدى. يعنى آتلىر، آتلىشگن سۆزلىر، فعلگە، آتگە يا كە باشقە سۆز توركومىگە تابعلىگىنى بىلدىرەدى. آتلىر كېلىشىك قوشىمچەسىنى آلىپ اوزگەردى. كېلىشىك قوشىمچەلىرى تورلاوچى قوشىمچەلىر سەنەلەدى.

❖ ايكى بۇغىنلى سۆزلىرىنىڭ ايكىنچى ياپىق بۇغىنىدەگى «ى»، «اى» اونلىلىرى توشىپ قالىشى مەمكىن: قارىن- قارىنى، كۆنگىل- كۆنگىلى كى. بىراق صابون، قاوون، قويوق، اوزوم، قىلىق وسالىق كى سۆزلىردە بو حالىت اوچرە مەيدى.

❖ «- نىكى» قوشىمچەسى بىرىنچى و ايكىنچى شىخىس بىرلىك شىكلىدەگى آماشلىرگە قوشىلگندە بىتە «ن» تاووشى توشىپ قالەدى و شوندى يازىلەدى: مېنىكى، سېنىكى كى.

❖ آبرو، آرزو، اوضاع، پروا كى سۆزلىرگە اېگەلىك قوشىمچەسى قوشىلىشىدىن آلدىن «ى» تاووشى آرتىرىلەدى: پروايم، آبروويم، آرزوويم كى.

❖ سىنگىل سۆزىگە اوچىنچى شىخىس اېگەلىك قوشىمچەسى ايكى مرتە قوشىلەدى: سىنگىل- سىنگىلىسى كى. (ح. اوز. الف. ت).

❖

اوزبېك تىلىدە كېلىشىكلىر

آتلىرىنى تورلاوچى گرامماتىك قوشىمچەلىرگە كېلىشىك دېيەلەدى. آت يا كە آتلىشگن سۆزىنىڭ فعلگە، آتگە يا كە باشقە بىر توركوم سۆزگە مناسىتىنى افادەلەپ، تابعلىك كۆرسىتوچى شىكللىر تىزىمى. «ت. ت. اىض. ل». كېلىشىكلىر آت يا كە آتلىشگن سۆزلىرىنىڭ باشقە سۆزلىر بىلن گرامماتىك علاقەسىنى كۆرسىتەدى و اولرلىرىنىڭ كېدەگى وظيفەسىنى بېلگىلەيدى.

اوزبېك تىلىدە آلتى تە كېلىشىك بار:

1. باش كېلىشىك، 2. قرەتقىچ كېلىشىگى، 3. توشوم كېلىشىگى، 4. جۈنەلىش كېلىشىگى، 5. اۋرىن- پېتكېلىشىگى، 6. چىقىش كېلىشىگى.

اوشبو كېلىشىكلەر مەن قوشىمچەلەر آلەدى و انەشو قوشىمچەلەر بىلن ايشلتىلەدى.

قوشىمچەلەرنىڭ كۆرسىتىچلىرى قويىدەگىچە:

- باش كېلىشىك قوشىمچەسى نىڭ كۆرسىتىچى (0)؛

- قرەتقىچ كېلىشىگى قوشىمچەسى (نىڭ)؛

- توشوم كېلىشىگى قوشىمچەسى (نى)؛

- جۈنەلىش كېلىشىگى قوشىمچەسى (گە)؛

- اۋرىن- پېت كېلىشىگى قوشىمچەسى (دە)؛

- چىقىش كېلىشىگى قوشىمچەسى (دن).

كېلىشىكلەر قويىدەگى سوراقلار بىلن قوللەندى.

باش كېلىشىك (كىم؟، نېمە؟، قى يېر؟)؛

- قرەتقىچ كېلىشىگى (كىمنىڭ؟، نېمەنىڭ؟)؛

- توشوم كېلىشىگى (كىمنى؟، نېمەنى؟، قى يېرنى؟)؛

- جۈنەلىش كېلىشىگى (كىمگە؟، نېمەگە؟، قى يېرگە؟)؛

- اۋرىن- پېت كېلىشىگى (كىمدە؟، نېمەدە؟، قى يېردە؟، قچان؟)؛

- چىقىش كېلىشىگى (كىمدن؟، نېمەدن؟، قچاندن؟، قى يېردن؟).

كېلىشىكلەر سۆزلەرنى بىر- بىرىگە باغلايدى. بو كېلىشىكلەردىن - توشوم و قرەتقىچ كېلىشىكلەرى گىنە بېلگى سىز قوللەندى.

كېلىشىكلەرنىڭ گېدەگى وظيفەسى

الف) باش كېلىشىك

باشقە كېلىشىكلەر اوچون اساس بۇلىپ خىدمەت قىلەدى، اپگەنى شىكلەندىرەدى. اونىڭ غلىدە كۆرسىتىچى، بېلگىسى يۇق. بىرچە آتلار باش كېلىشىكدە كېلىشى مەكن. مەن، اېركىن، كىتاب، تېپە، يېر، تاغ. بو سۆزلەر باش كېلىشىكدە كېلگەنى اوچون بىرار- بىر بېلگى آلمەگەن. باشدەگى آتلار گې (جەملە) دە دايم اپگە بۇلىپ كېلەدى.

ب) قرەتقىچ كېلىشىگى

بو كېلىشىك اپگە بىلن نرسە اۋرتەسىدەگى باغلىكلىكنى انگلتەدى. نرسە، كىمگە؟ نېمەگە؟ قرەشلى اپكىنى بىلدىرەدى. يا كە بۇلمەسە قرەتقىچ و قرەلمەش اۋرتەسىدەگى مەنسەبەت انەشو كېلىشىكدە افادە قىلىنەدى. تېمورنىڭ كىتابى عبارەسىنى كۆزدە تۇتسەك، تېمور (قرەتقىچ- آت) نىڭ (قرەتقىچ كېلىشىگى)، كىتاب اپسە (قرەلمەش- آت). قرەتقىچ كېلىشىگى بېلگىلى، بېلگى سىز بۇلىشى مەكن. مەن، اۋزىپەك تىلى بىرىكمەسىدە قرەتقىچ بېلگىسى ايشلتىلمەگەن. اونىڭ كۆرسىتىچى «0».

ج) توشوم كېلىشىگى

حرەكت نىڭ آتگە تامان يۈنەلىشىنى افادەلەيدى. آت بىلن فعلنى بىر- بىرىگە باغلايدى. يعنى فعل نىڭ بىرار- يېردە بىرىلگەنلىكى انگلتەدى. آلمەنى آلدەيم. سادە گې (جەملە) نى اىب كۆرسەك (آلمە حرەكتنى اۋزىگە آلگەن آت) نى (توشوم كېلىشىگى)، آلماق اپسە فعل.

انگلىتىلگەندەك، توشوم كېلىشىگى آت بىلن فعلنى حرەكت آرقىلى باغلاپ تۇرىدۇ.

قرەتقىچ كېلىشىگىگە اۋخىش، توشوم كېلىشىگى ھەم بېلگىلى، بېلگى سىز بۇلىشى مەكن. مەن، كىتابنى اۋقىدەيم، كىتاب اۋقىدەيم. بىرىنچى گېدە توشوم كېلىشىگى قوللىنىلگەن، اىكىنچى گېدە توشوم كېلىشىگى قوللىنىلمەگەن.

د) جۈنەلىش كېلىشىگى

وقت، سەب و اۋرىن مەنالىرىنى افادەلەپ، حرەكت يۈنەلگەن نۇقتەنى بىلدىرەدى. قامەتگە كۆزىم تىكىلىپ قالدۇ (قى يېرگە. اۋرىن مەناسىدە) يا كە بىرىنچى مەنگە مەنگەنىكى (سەب مەناسىدە) (خەلق مەقالى). بو كېلىشىك (گە، كە، قە) قوشىمچەلەرنى آلەدى، مۇتر آلىشىم كېلەسى يىلگە قالدۇ (پېت مەناسىدە).

ح) اۆرین- پیت کپلیشیگی

اۆرین، پیت، سبب واسطه، معنالرنی بیلدیریب، ایش- حرکت نینگ بیر مکانه بجریلگنینی انگلتهدی. حرکت بیرار تامانگه یۆنلتیریلمهیدی. بوکپلیشیک (- ده) قوشیمچه سینی آلهدی. عقل بازارده ساتیلمایدی (اۆرین معناسیده)، کوزده میوه - چيوه لر مۆل بولهدی (پیت معناسیده). یا که اوراقده یوق، مشافده یوق. (پیت معناسیده) مقال.

اۆن سکیز مینگ عالم آشوبی انینگ باشینده دور،
نی عجبکیم سرو نازیم اۆن سکیز یاشینده دور.
نواپی

(سبب معناسیده).

طیاره ده اوچیب کپلیم. (واسطه معناسیده)، فکر و ذکریم اؤقیشده (مقصد معناسیده). اوزاقدهگی آنه دن یقینه گی قینانه یخشی (مقصد معناسیده) (مقال).

خ) چیقیش کپلیشیگی

ایش - حرکت نینگ باشلنیشی، سببی، قیاسی، منبعی، اۆرنینی افاده لب، چیقیش گه یۆنلتیریلگنینی بیلدیره دی. بو کپلیشیک شکلی (- دن) قوشیمچه سینی آله دی. مثلن، انتظار لیک اۆلیم دن یامان (قیاس معناسیده) (مقال)، جاهل لیک دن جان چیقیر (سبب معناسیده) خلق مقالی.

اېسکی متلرده یعنی شعرى ونثرى اثرلرده چیقیش کپلیشی (دین) شکلیده قوللنیلگن. حاضرگی دورده بونده ی یازیش معیار اېمس. بدیعی اثر نینگ قهرمانی تیلدن تشقري وضعیتده، ایشلتمس لیگی کبره ک.

جان دین سېنى كۆپ سېورمن ای عمری عزیز
سان دین سېنى كۆپ سېورمن ای عمر عزیز
هر نی نی که سېوماك اندین آرتیق بولماس
اندین سېنى كۆپ سېورمن ای عمر عزیز
نواپی

خلق عبارله ریده :

بلیق باشیدن سه سیدی - خلق مقالی. (خیانتکار رهبر معناسیده).

جدولده اترلر نینگ کپلیشیک لر بیلن تورلەنیشی

کپله گی وظیفه سی	سؤراغی	قوشیمچه سی	کپلیشیک لر
اېگه	کیم؟ نیمه؟ قی یېر؟	0	باش کپلیشیک
انیقلاوچی	کیم نینگ؟ نیمه نینگ؟	نینگ	قره تقيچ کپلیشیگی
واسطه سیز تۆلدیروچی؟	کیم نی؟ نیمه نی؟ قی یېرنی؟	نی	توشوم کپلیشیگی
واسطه لی تۆلدیروچی اۆرین حالی	کیم گه؟ نیمه گه؟ قی یېر گه؟	گه	جۆنه لیش کپلیشیگی

اۋرىن - پېت كېلىشىگى	دە	كىمدە؟ نېمە دە؟ قى يېردە؟ قچان؟	واسطەلى تۇلدېروچى اۋرىن - پېت حاللىرى
چېقىش كېلىشىگى	دن	كىمدن؟ نېمەدن؟ قى يېردن؟ قچاندن؟	واسطەلى تۇلدېروچى اۋرىن - پېت حالى

آلتر نېنگ يىلىشى

اۋزبېك تىلىدە آلتر ايگى اصول بىلن يىسلەدى.

1. مارفولوگىك

بو اصولدە آلتر سۆز يىساۋچى قۇشىمچەلر قۇشىش يۇلى بىلن يىسلگن بۇلەدى.
قۇشىمچەلر شىخس، نرسە و قورال آتېنى، اۋرىن، جاي نامى و موھوم آلتر يىسلەدى.
شىخس آتى يىساۋچى قۇشىمچەلر
- ر (مىنتىسپور، اېل سېور).
- ان(خوران، اورەغان، بېلەغان).
- خاتىنىنگ خوران بۇلسە اوردى خدا، سىگىرىنگ خوران بۇلسە بېردى خدا.

خلق مقالى

- برار(عەدە برار).
- دار(باغدار، گلدار، پولدار).
- فروش(چاي فروش).
- باز(كېوتر باز، سياست باز).
- خان (گل خان، تېمورخان).
- بچه (باى بچه، خاله وچە).
- هم (همدرد، هم صحبت).
- گوى (توركي گوى، ترانه گوى).
- چى (ساقچى، ايشچى).
- كار (مددكار، گلكار).
- كش (مىنتكش، زىمتكش).
- شناس(تىلشناس، ادبىياتشناس).
- داش(وطنداش، قانداش).
- بان (پاسبان، باغبان).
- ساز (رادىو ساز، گل ساز).
- پز (نانپز، اشپز).
- دوز(بېتىك دوز، اېسكىدوز).
- خوان (شعر خوان، كتابخوان).
- وای (نان وای).
- دار (دوكاندار، خرىدار).
- گر(سوداگر، افسونگر).
- پرست (وطنپرست، عقیده پرست).

- خور (پاره خور، غمخور).
- انداز (چاپ انداز، اتش انداز).
- باز (دارباز).
- ان (خوران).
- انده (سازنده).
- جوی (خدا جوی).
- تاز (اولقتاز).
- اول (قراول).
- ماچ (تیلماچ).
- اق (قورقاق).
- ان (نالان).
- زاد (نامزاد / اونشتیریلگن شخص).
- زد (نامزد / کاندیدات).
- بر (دلبر).
- روی (خوشروی).
- بېگی (اېلېبگی).
- باشی (یوزباشی، یورت باشی).
- مان (ایش بیلرمان).
- یوقاریده کۆریب تورگنیزدېک، اوزبېک تیلیده فارس- دری تیلیدن اوزلشگن سۆزلر بیلن کېلگن قوشیمچهلر سانئ انچه گینه، اولر سۆز یسشده فعال قتنشدهدی.
- نرسه - قورال آتینی یساوچی قوشیمچهلر
- ساک (زمبرهک، دمترهک، اېلک).
- یک (کۆریک، کوپریک).
- اوک (سوروک).
- اق (توغهناق، توزاق، توپراق، اوشپولاق، قیزغداق).
- کی (تورتکی، یوزهکی).
- گی (قیشگی، خانگی، اوزهنگی).
- قی (اوییتقی، سیرتقی).
- غی (قارانغی، بورناغی).
- غیج (قره نغیج، تونقیج).
- کیج (اوزهنگیج).
- گیج (کیبگیج، کیگیج، پورکهگیج).
- قیج (اوچقیج، تونقیج).
- م (ترهم، اورهه، بورهم).
- یم (تیلیم، سولیم).
- اوم (کۆروم، توزوم، قوروم).
- مه (دیملمه، قهینتمه، کۆرستمه).
- اک (کورهک، یورهک).
- اق (تراق، قورغاق، سیراق).
- یم/ام (اوریم، تۆپلم).

- يندى (يويندى، چيىندى، قيرىندى).
- ايلداق (شقىلداق).
- اۋرىن - جاي نامىنى يىساۋچى قۇشىمچەلەر:
- لاق (اولاق، اۋتلاق، چقەلاق، اۋتلاق).
- زار (گلزار، چمنزار، تاكزار).
- ستان (توركستان، اۋزبېكستان، گلستان)
- پايە (غوزەپايە، پيلەپايە).
- تو (شىباختو، چېچكتو، شىبىرتو).
- خانه (مهمان خانه، توگلى خانه [تورك اېلى خانه]، توپخانه).
- گاه (سېلگاه، نمازگاه، زيارتگاه).
- موھوم آت يىساۋچى قۇشىمچەلەر
- ج (تىنچ ، قۋانچ).
- لىك (آسايشتهلىك، شىرلىك).
- چىلىك (دەقانتچىلىك، ساتوچىلىك).
- يت (جمعيت، مدنيت، شىريت).
- گرچىلىك (ادمگرچىلىك).
- چە (توشونچە) بوسۇز كۇپراق، روش معناسىدە ايشلەتيلەدى.
- لىك (منگولىك، اېزگولىك، بايلىك).
- اېركەلش و كېچرەيتىرىش، بۇرتىرىش قۇشىمچەلەر
- چە (قلمچە، رومالچە، قىزىلچە، قهرمانلرچە)
- چك (بىلنچك، تىلچك).
- لاق (چقەلاق، بقەلاق).
- م (توتم ، اۋرەم).
- گىنە (قىزگىنە، بالەگىنە).
- جان (انە جان، گلجان).
- خان (بومىن خان، تېمور خان).
- باى (كتە باى، قربان باى).
- كىنە (توزوگىنە)
- يندىق (قاقىندىق، اۋرىندىق).
- 2. سىنتكتىك اصول
- بو يۇل بىلن آتلر قۇشىمچەلەر واسطەسىدە اېمس بلكە، اېگە تابعلىك اساسىدە يعنى سۇزنى سۇزگە قۇشىش آرقلى
- يىسلەدى. قۇشمە و جفت سۇزلر انەشو اصول بىلن يىسلگن سۇزلر دىر.
- بخت - سعادت.
- خط - خبر.
- تۋى - تماشا.
- باغ - راغ.
- يخشى - يامان.
- اېاق - چپاق.
- بېل باغ.
- اتقۇلاق.

بلند پرواز.
 ایشلېب چيقریش.
 قوياشگه باقر.
 آقرسو.
 توررجای.
 بیرلشگن ملنلر تشکيلاتی.
 سینتکتیک اصول بیلن یسلگن سؤزلر بیر و اوندن آرتیق سؤزلردن توزیلگن بۆلیشی هم ممکن.
 نېچهته سؤز بۆلیشیدن قطع نظر بوندهی آتلر بیر معنای بیلدیرهدی.

آتلرنینگ توزیلیشیگه کۆره تورلری

توزیلیشیگه کۆره آتلر قوشمه، جفت، قیسقرتمه آتلرگه بۆلینهدی.
 قوشمه آتلر

قوشمه آتلر ایکی و اوندن آرتیق مستقل سؤزلرنینگ قوشیلبشیدن وجودگه کبلهدی. قوشمه آتلر آت+آت (تاش+بقه=تاش بقه)، سان+آت (اوچ+بورچک=اوچ بورچک)، فعل+فعل(اور- ییقیت= اور ییقیت)، آلاماش+آلاماش (کیم+سن= کیم سن)، روش+فعل(تیز+پیشر= تیز پیشر)، روش+اونداو(داد+ وای= داد وای) و آت+ صفت(آی+سلو=آی سلو).
 اوزبېک تیلیده قوشمه آتلر یساوچی ایریم قوشیمچهلر:

- اک (کوز عینک/کوزلیک).

- یق (بیش اریق).

- اق (آش پیچاق).

- ر (کون باتر، کون چيقر).

بو وضعینده قوشیمچهلر قوشمه سؤزنینگ ایگینچی بۆلگیگه تیرکلهدی.

بوندن تشقیری، بیرته نرسهنی انگلتوچی ایریم قوشمه آتلر افیکسيز(قوشیمچه) مستقل سؤزلردن هم توزیلگن بۆلهدی. مثن: اورینباسر، آتباقر، بیش قیز، تاش اریق، قهیتر دنیا، بیرکم دنیا، زر قهینر، یبریاغی، امو دریا، طلا تپیه، کونگه باقر، سؤز مه قلعه، بیکه باغ و باشقهلر.

جفت آتلر

ایکی سوزنینگ تېنگ گراماتیک باغلنیشیدن حاصل بۆلهدیگن سؤزلرگه جفت آتلر دېيلهدی. یعنی، بوندهی سؤزلر قوشیمچه سیز باغلندهدی. قوشیمچهلر جفت سؤزلرنینگ ایگینچیسگه قوشیلهدی. جفت آتلرنینگ هر ایکله قسمی هم علیحده اورغو بیلن ایتيلهدی. مثن: کته کیچیک، آته آنه، عرف- عادت، سایه- سلقین. قوشمه آتلر آره سیده، اگر کۆمکچلر ایشلتیلگن بۆلسه، چیز یقچه(-) قوللش شرط اېمس، عکس حالده چیز یقچه بیلن یازیش کبرهک بۆلهدی.

قیسقرتمه آتلر

بیرنېچه سؤزدن ترکیب تاپگن بیریکمه لرنینگ باش حرفلرینی آلیب یازیش بیلن حاصل بۆلگن سؤزلرگه ایتيلهدی. مثن: ب م ت (بیرلشگن ملنلر تشکيلاتی)، اقش (امریکا قوشمه شتتلی(ایالتلری)، م ا ه (مستقل آسیا همدوستلیک مملکتلری)، م د ه (مستقل دولتلر همدوستلیگی) افغانستان اوزبېکلری یازمه نطقیده، قیسقرتیریب یازیش کۆپ هم اونیملی اېمس، بو یازمه نطقنینگ رواجلنمه گنیدن نشانه دیر. فعال تیللرده قیسقرتمه لر دن اونیملی استفاده قیلینهدی. بیراق آلینمه (چېت تیلیدن آلینگن) سؤزلرده کۆپ اوچره دی. مثن، بی بی سی، ناتو، ایساف، دایاک، پی آر تی و باشقهلر. قیسقرتمه آتلرنی حاصل قیلیشدن مقصد ایخچم لیککه اېریشیش دیر. قیسقرتمه سؤزلرنینگ تیلده آرتیب باریشی ایجابی حادثه. بو هم اوز نوبتیده تیلننیک بایلیک، رنگمه- رنگلیگی نی تأمینلایدی. تیلننیک بایلیگی سنهلهدی.

صفت سؤز تورکومی

آت یا که نرسه نینگ بېلگىسىنى بىلدىرۈچى قندەي؟ قنقە؟ و قىسى؟ سۇراقلىرىگە جواب بېرەدىگن سۇز توركۇمىگە صفت دېيىلەدى. گراممىدە بېلگى سۇزى كېنگ مەنادە توشىنىلەدى. بېلگى دېگندە اولا، نرسە نینگ رەنگ تۈسى، جەمى، شەكلى، كۆرىنىشى، خىل، خصوصىتى، اۋرىن- وقتىگە مەنسەبىتى، مەزەسى و آلتىر نىنگ كرىكتىرى توشىنىلەدى. مەن: قىزىل، مەيىن، ياقىملى، قوناق، چۈچۈك، گۈزەل، آغىر، دومەلاق، يالغانچى كىي سوزلر نرسە، واقە- حادثە نىنگ بېلگىسى سەنەلەدى. صفتلر نرسە نىنگ بېلگىسىنى درجەلەب، بەضىن كۈچەيتىرىپ يا كە، كەمەيتىرىپ كۆرسىتىش كىي اۋزىگە خاس مورفولوگىك خصوصىتىگە اېگە. مەن: آق- اقراق (صفت درجەسى)، قىزىل- قىپ- قىزىل، قىزغىش (بېلگىنى كۈچەيتىرىش، كەمەيتىرىش) كىي لىر. شۈنىنگ اۋچون درجە صفت نىنگ كىتگورىسى حسابلەندەي. يوقارىدە صفت نرسە نىنگ، مەزەسى، رەنگ تۈسى، جەمى (سەيغىمى)، شەكلى، خىلى و باشقە خصوصىتىلرىنى انگەلدەي دېدىك. مەن: كۆك، اچىق، كە، اوزون، سەمىز و خوش خۇلق كىي توشۇنچەلر نرسە نىنگ بېلگى لىرىن سەنەلەدى. باردى شو بېلگى لىر حرەكەت بىلن افادەلەنسە، اوندە روشكە اېلنگن بۇلەدى. چۈنكە، روش هم بېلگىنى افادەلەيدى. بىراق، اولر نىنگ فرقى شۈندەكە، صفت نرسە، واقە- حادثە نىنگ بېلگىسىنى، روش بۇلسە، حرەكەت نىنگ بېلگىسىنى بىلدىرەدى. اوزون درخت (صفت)، آقسەب يورماق اېسە (روش) دىر. صفت آتە (بەارەدە مەيىن شەادەلر اېسەدى) و فەلگە (بېلىپ- يۈگىرىپ، يەشەماقەدەن) باغلىنىپ كېلەدى، نرسە و حرەكەت نىنگ خصوصىتىنى بىلدىرەدى. صفتلر كېدە انىقلاۋچى، حال و كېسىم وظيفە سەيدە كېلەدى. صفت كېدە، كۆپراق انىقلاۋچى و حال وظيفە لىرىدە قەتئەسەيدى.

- جانكۆرىنىگ بۇلەمسە، جان بىرماغىنىگ قىيىن (انىقلاۋچى) (مقال). بو اۋرىندە جانكۆير، - كىم نىنگ؟ شەخس يەنى آت نىنگ صفتىنى كۆرسىتىپ كېلەيدى.

- يەشى پىرورش بالە نىنگ اۋنىپ- اۋسىشىگە سەبب بۇلەدى (حال).

- وئەيتى بىر قەدر اغىر (حال).

صفتلر نىنگ كىتگورىيەسى

صفتلر اساسەن درجە كىتگورىيەسىگە اېگە. چۈنكە صفتلر نرسە، حادثە- واقە نىنگ بېلگىسىنى درجەلەب كۆرسەتەدى. درجە بېلگى- خصوصىتى نىنگ آرتىق- كەملىگىنى افادەلاۋچى گرامماتىك شەكل دىر.

صفت درجەلرى

بىر نېچە نرسەدەگى بىر خىل بېلگىنى مەدار جەتەيدىن فرقلش حادثەسى يا كە نرسەلر نىنگ كۆپ. آزلىگى جەتەيدىن فرقلنىشىگە صفت درجەلرى دېيىلەدى. شۈنگە كۆرە، صفتلر اۋچ تۆرت درجەگە بۆلىپ كۆرسىتىلەدى:

1. عادى درجە

بىر نرسە نىنگ بېلگىسىنى اېگىنچى بىر نرسە نىنگ عىن، شۈندەي بېلگىسى و تېنگىلىگىگە عادى درجە دېيىلەدى. يا كە، اېگى نرسە، حادثە- واقەدەگى بىر خىل بېلگى نىنگ اۋز ارا قىياسلەنگن شەكلى عادى درجە حسابلەندەي. مەن: كىچىك، ايسىق، يامان، ساۋوق، يەشى، قىزىل، شىرىن، چۈچۈك و باشقەلر. عادى درجە صفتلر نىنگ باش شەكلى سەنەلەدى. درجەنى بىلدىرىش اۋچون عەلچەدە قۇشۇمچە قوللىنىلمەيدى. سىز قۇيىدەگى صفتلرە مەلۇم بىر آت نىنگ قندەي؟ قنقە؟ و قىسى؟ شەكلەدى بېلگىلرىنى بېلىپ آلەسىز. مەن: يەشىل (بىراق)، قىزىل (آلمە)، كىچىك (اۋى) و يەشى (قىز) كىي بىرىكەمە عادى درجە سەنەلەدى.

2. قىياسى درجە

بىر نرسە نىنگ بېلگىسىنى باشقە بىر نرسە نىنگ، عىن، شۈندەي بېلگىسىگە نەسبەن آرتىق يا كە آزلىگىگە قىياسى درجە دېيىلەدى. باشقەچە ايتىگندە، عادى درجە بىلدىرۈچى صفتلرگە (راق) قۇشۇمچەسىنى قۇشۇش بىلن قىياسى درجە حاصل قىلىنەدى. يەنى بو درجەنى يەشەدە، (راق) قۇشۇمچەسى اشتراك اېتەدى. مەن: كەتەراق، كىچىكراق، سەمىزراق، تاتلى راق، قولە راق، اقراق، سەزگىر راق و باشقەلر. مەكۇر مەئالە نرسەدەگى بىر بېلگى نىنگ باشقە بىر نرسەگە خۇدە شۈندەي بېلگىدن آرتىقراق يا كە كەملىگىنى كۆرسىتىپ تۇرىيىتى.

3. آرتىرەمە درجە

درجه‌نینگ بو توری بېلگى نینگ معياريدن آرتيق اپكيني بيلديره‌دى. بونده هم بير نرسه‌ده‌گى بېلگى نینگ باشقه اؤخشش نرسه‌ده‌گى شونده بېلگى نینگ مقدار جهندن انچه كۆپ اپكيني كۆرسىتۇچى درجه آرتيرمه درجه دېيله‌دى. آرتيرمه درجه افاده‌لاوچى صفت آلدى‌گه، اپنگ (عزىزدوست)، جوده (مهم آدم)، نهايتده (هوا اېسىب كېتدى) كى سۆزلردن بىرىنى كېلتىرىش بىلن افاده قىلىنە‌دى.

غايته‌ده - بغايت (ضرور و مهم)، همەدن (اوستون ذات) و اۆته (يالغانچى آدم) كى سۆزلرنى قۇيىب يازىش بىلن هم آرتيرمه درجه حاصل قىلىنە‌دى. آرتيرمه درجه‌نى حاصل قىلىشده قۇشيمچەلر قىتىشمەيدى، يعنى، درجه‌لر سىنتكتىك اصول بىلن يىتلە‌دى. بو سۆزلر واسطەسىدە صفتلشگن باشقه سۆز توركۇملرى هم آرتيرمه درجه‌گە ايلنتىرىلە‌دى. مئتن: اپنگ چىرايلى، جوده‌سېمىز، نهايتده بلند، غايت دانا. اۆزبېك تىليده چېكسىز، حددن تشقري سۆزلر واسطەسىدە هم آرتيرمه درجه حاصل قىلىنە‌دى.

4. آرتيرمه صفت

بېلگى نینگ معياريدن كىلىگى، آرتيرگىنى افاده‌لاوچى صفتلرگە آرتيرمه صفت دېيله‌دى. اۆزبېك تىليده آرتيرمه صفتلر (- راق)، (- مئىر)، (- يمتىر)، (- ايش)، قۇشيمچەسى ياردميده حاصل قىلىنە‌دى. شونىڭدېك، آچ، نىم، توق، تۆلە سۆزلرى ياردميده هم صفت درجه‌سى نینگ بو توري يىتلە‌دى. مئتن: يارىقراق، كۆكىمتىر، قارەمتىر، قىزغىش، سرغىش، آچ قىزىل، توق سىرىق، آدم كىلىر.

شونىڭدېك، آرتيرمه صفتلر سىنتكتىك اصول بىلن هم يىتلە‌دى. مئتن: - سل- پل (سل- پل شىرىن)، (سل- پل اچىق) كىلى. بولردن تشقري اۆزبېك تىليده بعضى، صفتدن آلدىن كېلگن آتگە جۆنەلىش كېلىشىگى افىكىسى «گە» و «كۆرە»، «گندە»، «نسبتن» كى كۆمكىچى لرنىڭ قۇشىلىپ كېلىشى، قىاسلشنى يەندە كۆچەتيرىشى يا كە آرتيرىشى ممكن.

5. كۆچەتيرمه صفت

كۆچەتيرمه صفت درجه‌سىدە بېلگى نینگ معياريدن آرتىقلىگى، كۆپلىگى افاده قىلىنە‌دى. صفت آلدیده، - جقه (مشت)، بىحد (ساووق)، جوده (خونىك آدم)، غايت (مهربان)، نهايتده (نازك)، اپنگ (سولوقىز) تىم (قارە بوليت) سۆزلرىنى قۇيىش بىلن يىتلە‌دى. شونىڭدېك، صفت سۆزى آلدىن توق سۆزىنى قۇشيش بىلن هم كۆچەتيرمه صفت يىتلىشى ممكن. مئتن: قىپ- قىزىل، قاپ- قارە، يىم- يىشىل، بوب- بوز، آپ- اق، و كۆمكوك كىلى شىكلرده يىتلە‌دى. صفتلرنىڭ بونده يىتلىشى بابىدە اولوغ نوایى اۆزى نینگ «محاكمة اللغتين» («ايكى تىل محاكمەسى») اثریده شونده سۆز يورىته‌دى: «.. و يە بىر رەنگ يا بىر صفت نىڭ حمولى حالىغە مبالغە اوچون انىڭ اولىدە، اول حرفىغە بىر «پ» يا «م» اضافە قىلىپ، اول شىغە زاید قىلورلر؛ «پ» مثالى: آپ- اق، قاپ- قارە، قىپ- قىرىل، سىپ- سىرىق، يىپ- يىسى، آپ- آچوق، چوپ- چوقور، بو نوع خىلى هم تاپىلور؛ «م» مثالى: كۆم- كۆك، يىم- يىشىل، بۆم- بۆز.» («محاكمة اللغتين».

صفت تورلرى

صفتلر بىرار بېلگى نى بىلدىرىش خصوصىتلىرىگە كۆرە قۇيىدەگى تورلرگە بۆلىنە‌دى:

1. نرسەلرنىڭ رەنگىنى بىلدىروچى صفتلر: اق، مامىش (قىزىلگە يقىن)، كۆك، قارە، سىرىق، يىشل، ماوى (هوا رەنگ) و باشقەلر.

2. نرسەلرنىڭ خصوصىتىنى بىلدىروچى صفتلر: اولوغوار، مغرور، مهربان، كمترىن، تهمتچى، ايش ياقمس، ايشچن، يالغانچى.

3. شىكل و حجم بىلدىروچى صفت: كلته، تار، اوزون، يىنگىل، سېمىز، تۆلە، بلند، بقەلاق.

4. حالتنى بىلدىروچى صفتلر: زېرىكرلى، خفە، خرسند، چچقى، تىنچ، شوخ، قوناق و كۆترىنكى.

5. طعم- مزە بىلدىروچى صفتلر: شىرىن، اچىق، ناردان، توزسىز، شور، اقروە، زەكەتاب، تقىر، بى مزە.

6. وقت و اۆرىن بىلدىروچى صفتلر: زمانوى، حاضرگى، اېسكى، كهنە، اۆبەدى، يازگى، قىشىگى، افسانوى، تېسكرى.

صفتلرنىڭ آلتىشوى

صفتلر آلتىشىشى ممكن. يعنى اولر آتگە ايلنە‌لە‌دى. يىخىنى (آت) كۆرماق صواب (مقال)، ياماندن (آت) خدا بىزار. (مقال) كۆزەللىك (آت) اۆتكىنچى نرسە دىر.

اۋزبېك تىلىدە آتگە ايلنگن صفتلر اېگەلىك(گوزەلىم)، كوپلىك(يخشىلر)، كىشىلىك(كىچىكنى، كتنىنگ، اولوغگە، سېمىزدن، اوزونده) قوشىمچەلرېنى قبول قىلەدى. شونىنگدېك، آتلىگن صفتلر آتگە اۋخشب تورلنەدى. (شېرىنىم، اكنگ، سېمىزى، يامانلرى، يخشىلرېمىز، بايلرېنگىز، گۈزەللىرى كۆپ).
آتلىگن صفتلر گېدە، اساسن، اېگە وظيفەسىدە كېلەدى. كتەگە حرمت، كىچىككە عزت. (مقال).

صفتلرنىنگ تۈزىلىشىگە كۆرە تورلرى

1. سادە صفتلر- تۈب سۆزدن تۈزىلەدى. اونىنگ يساۋچى قوشىمچەسى بۆلمەيدى. (قىزىل، يشىل، قىرمىزى).
2. يىسەمە صفتلر- يساۋچى قوشىمچەلر ياردەمدە حاصل قىلىنەدى. (اۋچىن، ايشچى، ملاحظەكار، تىنىمسىز) كېلىرى.
3. قوشمە صفتلر- بېردن آرتىق مستقل معنا بىلدۈرۈچى سۆزلردن تۈزىلگن بۆلەدى: تېز يورر، ملتسېور، ايش ياقمس، تدبىركار، اولوغ ايام، عىل آيى كېلىرى.
4. جفت صفتلر- اىگى سادە اۋزەكلىصفتلرنىنگ تېنگ باغلنىشىدن حاصل قىلىنەدى: كتە- كىچىك، يخشى- يامان.
4. تكرارى صفتلر- صفت بىلدۈرۈچى بىر خىل سۆزلرنىنگ تكرار قوللنىشدىن حاصل بۆلەدىگن سۆزلرگە ايتىلەدى. بۈندەى صفتلر معنا تآكىدلش و معنا كوچەيتىرىشگەخدمت قىلەدى. مئتن: كتە- كتە، اوزون- اوزون، پست- پست، كىچىك- كىچىك كېلىرى.

صفتلرنىنگ يىسلىشى

اۋزبېك تىلىدە صفتلرنىنگ يىسلىشى انچە اونىملى. اۋزبېك تىلىدە قوشىمچەلر ياردەمدە دېبرىلى برچە سۆز توركوملرىدن صفت يىسلىشى مەكن. صفتلر قۇيىدەگى قوشىمچەلر آرقلى يىسلەدى. اولرنىنگ بعضىلرى آتدن، آلماش و مدل سۆزلردن، ايرىملرى اېسە فعلدن صفت يىسەيدى.

آتدن صفت يساۋچى قوشىمچەلر:

- لى (شهرلى، بولوتلى، شېهەلى).
- سىز (قۇلسىز، كوچسىز، تىلسىز).
- چن (ايشچن، كۆرەشچن، اۋچن).
- چىل (ايزچىل، خلقچىل، اىچچىل).
- سىمان (آدمسىمان، قوشسىمان، آىسىمان).
- بى (بىغم، بىوفا، بى آتە).
- بە (بە دولت، بە فرصت، بە مېل خاطر، بتمام).
- با (باشھامت، بافراست، باعقل).
- سېر (سېر حاصل، سېر غىرت، سېر گپ).
- اى/وى (تآرىخى، زمانوى، سياسى).
- نا (ناكس، نادان، نامرد، نامعلوم).
- دان (بىلىمدان).

- بى (بېكار، بى عار، بى غبار).

- پرور (وطنپرور، اېلپرور، ملتپرور).

- مند (كسلىمند، دردمند، ارجمند).

- گى/كى/قى (يازگى، قىشگى، كوزگى، اىچكى، تشقى).

- لىك (كۆرپەلىك، قىشلىك، سۆتلىك).

- دەگى/دە گ/ (بېردەگى، قىشەدەگى، تامدەگى).

- اكى (قلىبكى، يۈزەكى، زۆرەكى، آغزەكى).

فعلدن صفت يساۋچى قوشىمچەلر:

- يك/ وک/ اک/ وق/ يق(چىرىك، اوزىك، تۈزىك، كۆرىك، سورۈك، بۆلك، يۈموق، قويۇق، اوزۇق، آچىق، ياپىق).

- قاق/خاق (اوروشقاق، قوروشقاق، اويغاق).
- اق(پارلاق، قالاق).
- غين/غون/قون/گون(قيرغين، آزغين، ساتقين، سولغين، يولغون، تورغون، توزگون، سورگون).
- مه (يازمه، كؤچمه، يايمه، تورمه).
- كين/قین(اپکين، ساچين، تۆکين، كېسکين، تۆسقين).
- قير/قور/غیر/غور/کیر/کیر(تاپقیر، آغیر، تلغیر، سېزگير، اورگير، كېسکير، اۆتکير، اوچقور، بۆلمه غور).
- يق(ايرتق، بوزيق، قيزيق).
- پاق/چک(تيريشقاق، ياپيشقاق، قوريشقاق).
- اغان(بيله غان، قاپه غان، اوره غان).
- مان (بيلرمان، اؤلرمان).
- قويدهگی صفتلر تقليد سۆزلردنيسلگن.
- اق (پيريلداق، شلپيلداق).
- اک (يوگوردهک).
- لمه (گومبيرلمه).
- اۆزبېک تيلده صفتلر سينتكتيک(سۆزلرنی سۆزگه قۇشيش) اصولی بیلن هم یسله دی. قويدهگی سۆزلر انه شو اصول بیلن یسلگن قۇشمه و جفت صفتلر دیر.مثلن:
- بادام قباق.
- قوی کۆز.
- ساووق قان.
- عالی جناب.
- ابرک سیور.
- اله چپپار.
- آق - قاره.
- خاتین باز.
- اچیق چوچیک (جفت سۆزلر)
- صفت هم آت سېنگری(-لر) قۇشیمچه سینى آلیب، کۆپلیک آتی یسه یدی.

صفتلر نینگ معناسی گه کۆره تورلری

معناسی گه کۆره صفتلر اصلی و نسبی صفتلرگه بۆلینه دی:

اصلی صفتلر

اصلی صفتلر نرسه نینگ اصلی و دایمی بېلگیسینی بیلدیره دی. یا که سَنب کۆرسیتیلگن بېلگیلر نینگ افاده لاوچی صفتلر اصلی صفتلر دېب اتله دی. اولر تیلده توگل حالدده هم ، یسمه حالدده هم موجود بۆله دی. مثلن، قیزیل، یشیل، دۆمه لاق، آق، قاره، اوزون، قیسقه، یوپقه و باشقه لر. اصلی صفتلر بېلگینی درجەلب کۆرسته آله دی. چرایلی- چرایلی راق، جوده چرایلی، اپنگ گۆزەل.

نسبی صفتلر

نرسه- حادثه نینگ بېلگیسینی باشقه بیر نرسه- حادثه گه نسبتن، بېریب افاده لی دیگن صفتلرگه ایتیلە دی (ت. ت. ایظزل). یا که بېلگینی نرسه نینگ باشقه بیر نرسه گه، اورین، جای گه، مناسبتی گه کۆره، انگلته دیگن صفتلرگه نسبی صفت دېبیلە دی. اصلی صفتلر فقط گینه یسمه بۆله دی. آت اۆزەگی گه منه بو صفت یساوچی قۇشیمچه لر قۇشیلېب، قويدهگی معنالرنی افاده قیلە دی:

- - ی، وی قوشیمچەلری بیلن بیرار نرسەگە مناسبت بیلدیریلەدی. مثلن: سیاسی مسألە، دیواری جریدە، عایلوئی ایشلر.
- - گی،- کی قوشیمچەسی وقتگە نسبتن آلینگن بېلگینی بیلدیرەدی: کوزگی، ییغیم- تېریم، سیرتقیبۇلیم، کچکی اوقیش.
- لیک قوشیمچەسیاۋرینگە منسوبلیک یا کھبیرار نرسەگە مۆلجللنگن لیکنی بیلدیرەدی: شەرلیک ییگیت، کۆرپچە لیک چیت، اوروغلیک بوغدا.
- - دی،- دېک،- سیمان قوشیمچەسیبیرار نرسەگە اۋخشللیکنی بیلدیرەدی: قیلیچدېک بورون، یایدېک قاشلر، گلەدی قیز، آی سیمان بلداقلر.

سان سۆز تورکومی

نرسەنینگ مقداری، سناغی و ترتیبینی بیلدیرۈچی مستقل سۆز تورکومیگە سان دېیلەدی. سانلر نېچە؟، نېچتە؟ قنچە؟، نېچنچى؟ قنچە و قیسی؟ کبی سؤراغلردن بیرىگە جواب بۆلەدی. مثلن: بېشتە قلم، یوز بها، اوچینچی صنف، آلتینچی قە و ت کبیلر. سانلر آتگە باغلیب کېلگندە اونینگ مقدارینی، باشقە حالتدە تۆرت، ایگی و سگیز کبی موھوم توشونچەلرنی افادەلەیدى. سان باشقە سۆز تورکوملریدن یسلەیدى. بیراق، سانلر اېگەلیک، شخص- سان و کېلیشیک قوشیمچەلرینی آلیب کېلەلەدی. مثلن، بیرینگ ایگی بۆلمەدی(اېگەلیک)، بیرى، ایگیسی، بیرلری(شخص- سان)، بیرىنینگ، تۆرتە، اوچگە و آلتیتەدن کبی.

سانلر اۋزی نینگ بیر قطار خصوصیتی بیلن باشقە سۆز تورکوملریدن فرقلنیپ توره دی:

1. سانلرگە خاص خصوصیتلر:

دی: تە، اوچتە) بیلن یازیلە. حرفلر(بیته، بیته، بیته

دی: - عرب رقملى بیلن(8.21.2010) افادەلنە

- و روم رقملى (III. XI. VII. IV. IX. CD) دی. بیلن بیته

2. سانلر باشقە سۆز تورکومیدن یسلەیدى.

دی: بیر دانە تخم، اوچ کیلو گوشت، بیر تۇن بوغدا، آلتی متر ارقان، 3. سانلر حساب سۆزلری بیلن بیرگە قۇللنە بیر باتمان ماموق(پختە) کبیلر.

دی: گی معنلردە قۇللنیلە 4. بیر سانى كۆپ معنالى بۇلیپ قوییدە

- سناق، ترتیبینی بیلدیرەدی: بیر، بیرینچی، بیته کبی؛

- گماننى بیلدیرەدی: بیر کونى، بیر آدم، بیر کیشى کبی؛

- گمان آلامشى بۇلیپ کېلەدی: بیر او(بالەسى)؛

یدی؛ دی، بیر ییقلە- ایرو باغلاوچىسى بۇلیپ کېلەدی: بیر کولە

سىز؛ دی کە، حیران قالەدی: بیر سیره- معنالى كوچه ييتيره

- نا انیقلىکنى بیلدیرەدی(بیر قوش اوچدی)؛

- بیر خیللىکنى (برى بیر)؛

- کوچەيتيريش(خرسندليکدن بیر کولیب قويدى)؛

- مۆلجللنگن لیکنى(شوسایەدە بیر دم آلمى)؛

- نوبتمە- نوبتلىکنى(بیر تۇختب، بیر چاپدى) بیلدیرەدی؛

- حرمتنى(اۋزلریدن سۈرەسک، جناب عالی لرى) بیلدیرەدی.

دی سانلر تورلى سۆز تورکوملری بیلن قۇللنە

سانلر آت بیلن(بېش بالە)، فعل بیلن(بېش آتر)، روش بیلن(تۆرتەلب)، آلاماش بیلن (بیر مېن)کبیلر.

سانلر هم صفت کبی آتلاشەدی(بیرنیکى مینگگە، مینگنكى عالمگە). شونینگدېک، سانلر گېدە کېسیم وظیفەسیدە هم کېلەدی(ایشلر- بېش)همە سی زۇر).

اۋرتە عصرلردە سانلاردن تشقىرى عليحدە اۋلچاۋ بىرلىگى ھەم بۆلگەن، سالىشتىرىش اوچون اولارنى ھەم كېلتىرىپ اۋتسك فايەدن خالى بۆلمەس. اوشبو اۋلچاۋ بىرلىگىنى ظەيرالدين محمد بابەر قويىدەگى بىتلردە جودە گۈزەل افادەلەگەن:

تورت مىنگدور قەدىم بىلە بىر مىل،
بىر كروە دېرانى ھىند اېلى بىل.
دېدىلر بىر يىرىم قىرى بىر قەدىم،
ھەر قىرى بىل كە باردىر آلتى توتەم.
ھەرتوتەم تورت اىلىك يەنە بىر اىلىك،
آلتى جو عرضى بۆلدى بىل بو بىلىك.
«بابەرنامە»- 423بىت. 1960، تاشكىنت.

سانلارنىڭ تۈزىلىشىگە كۆرە تورلىرى

1. توب (سادە) سانلار قۇشىمچە سىز سانلارگە توب سان دېيىلەدى. صفر، بىر، اىككى. تۇققىزگە چېۋىلگەن سانلارنى توب سان دېيىمىز.
2. يىسمە سانلار بو سانلار اىككى ساننىڭ قۇشىلىشىدىن ھاسىل بۆلەدى. مەثل: اۋن اىككى، يىگىرمە بېش، تۇقسان تۇققىز و باشقەلر.
3. جفت سانلار اىككىگە بېرخىل يا كە ھرخىل ساننىڭ كېتىمە. كېت كېلىشىدىن تۈزىلەدى. مەثل: بىر- اىككى، تۆرت- بېش، اوچتە- اوچتە.
- بابەرنامە» سىدە قويىدەگى تارىخىي شەخسلەرگە يۈبارىلگەن بىر خۇدە، جفت سانلار اۋرتە عصرلردە ھەم قۇللانلىگەننى كۆرەمىز:
- شىخ و ملا شەھاب و خواند امير،
كېلىنك اوچ- اوچ، اىككى- اىككى، بىر- بىر.
- بابەرنامە (448بىت).
4. مەركەب سانكۆپەيتىمە سان و قۇشىلمە سانگە خاس باغلىنىشلى سانلاردىن تۈزىلەدى: بېش يۈز تۆرت، بىر يۈز اۋن آلتى مىنگ، بېش مىنگ تۆرت يۈز اۋتۇز اوچ كېلىر.

سانلارنىڭ مەنا تورلىرىگە كۆرە تۈزىلىشى

مەنا تورىگە كۆرە سانلار دىستىب اىككىگە بۆلىنەدى: 1. سىناق سان. 2. تەرتىب سان.

سىناق سانلار اۋز نوبىتىدە قويىدەگى تورلەرگە بۆلىنەدى:

- سىناق سان سىناق سانلار نەرسەنىڭ سىناقى و مىقدارىنى بىلدۈرەدېگەن سانلارگە ايتىلەدى. بىر، اىككى، اوچ، تۆرت، آلتى، تۇققىز و اۋن كېلىر.
- تەرتىب سان نەرسەلەرنىڭ تەرتىبىنى بىلدۈرەدېگەن سانلارگە ايتىلەدى: مەثل، بىرىنچى، اوچىنچى، تۆرتىنچى، بېشىنچى، آلتىنچى.
- تەرتىب سانلارنىڭ بوتورى كۆپ ھەم اۋنىملى اېمەس.
- نەرسەلەرنىڭ جايلىشىش اۋرنى سىناق جەھتەدىن گەلمە. گەلىگەننى (نوبىتە- نوبىت)، سىناق دەگى اۋرنىنى، تەرتىبىنى افادەلەيدى.
- اۋزبېك تىلىدە تەرتىب سانلارنىڭ «لنچى»، «لەمچى» قۇشىمچەلەرى بىلەن ھەم افادەلەنەياتگەن تورلىرى موجود: بىرلەمچى، اىككىنچى و باشقەلر.
- سىناق سانلار اۋز نوبىتىدە قويىدەگى تورلەرگە بۆلىنەدى:
- مىقدار سانلار نەرسە، واقە- ھادىئەلەرنىڭ ەمومى مىقدارىنى بىلدۈرەدى: بىر، اىككى، اوچ، تۆرت، بېش، اۋن تۆرت و باشقەلر.

- دانه ساننرسه نینگ مقدارىنى دانه لىب كۆرستۈچى مقدار سانلارگە ايتىلەدى. اولر مقدار سانلارگە «تە» قۇشىمچە سىنى قۇشيش آرقلى حاصل قىلىنەدى. مئتن: اوچتە، يوزتە، بېشتە، اۋنتە و باشقەلر.
 - چمە سان چمە سان دېب مقدارى انىق بۆلمەگن سانلارگە ايتىلەدى. بو سانلر، لرچە، لىب، تەچە، تەلىب قۇشىمچە سى ياردەمىدە يىسلەدى. مىنگلرچە، بېشتەلىب، بېرتەلىب، يىگىرمە تەچە.
 - تقسىم سان نرسە نىنگ تقسىملىنىش مقدارىنى بىلدىرەدى. اولر (تە، دن) قۇشىمچە لرىنى آلىش آرقلى يىسلەدى. مئتن: 25 نى بېشگە بۆلسك بېشتەدن يېتەدى.
 - جمعاوچى سان نرسەنى يىغىب، تۇلىب كۆرستەدىگن سانلارگە جمعاوچى سانلر دېيىلەدى. بو تورسانلر اىگى دن سگىزگچە بۆلگن سانلر نىنگ آخرىگە «او»، «تەلاو»، «ئالە»، «اولان»، «لرچە» قۇشىمچە لرى قۇشىلەدى. مئتن: تورتاولان، آلتاو، اىگلە، بېشاولان، مىنگلرچە.
 - كسر سان نرسە نىنگ قسمنى بىلدىرۈچى يا كە بوتون نىنگ بۆلگىنى كۆرستۈچى سانلارگە ايتىلەدى. بو سانلر چىقىش كېلىشىگى ياردەمىدە بېرىكەدى. مئتن: تۇرتدن بېر، سگىزدن بېر، اوچدن اىگى، بېشدن اوچ يوزدن يىگىرمە كىي.
 - ارەلش سان بوتون و كسر سان نىنگ قۇشېلىشىدن حاصل بۆلەدى. مئتن: يېتى يىرىم (7.5)، اوچ بوتون اوندن بېر (3.1)، اون بېش بوتون يوزدن يىگىرمە بېش (15.25) كىي لر.
- سانلر نىنگ كېدەگى وظيفە سى
- سانلر خۇدۆ صفتگە اوخشىب، آتگە باغلىنىپ، اۋنى انىقلىق كېلەدى. اۋنتە دفتر، بېشتە كىتاب، اوچىنچى صنف كىي. سانلر آتگە باغلىنىپ كېلسە، كېسىم وظيفە سىنى بىرەدى: مئتن، بىز بېرىنچى، دفترلر سگىز تە كىي.
- سانلرهم آلتىشىشى مەكەن، كېدە آت بىرگەن وظيفەنى بىرەپ، تۇلدىرۈچى بۆلىپ كېلەدى. مئتن، بېرىنچى مىنگگە، مىنگىنىكى عالمگە. تورتاۋىمىز بېرگە بۆلگە چىققندېك.
- سانلر نىنگ كپ بۆلگىلى بۇيىچە كېلىشى:
- (الف) اېگە : بېرى- اۋقۇتۇچى، بېرى- شاعر.
- (ب) تۇلدىرۈچى: بېشىنى بېشىگە قۇشسنگ اۋن بۆلەدى.
- (د) حال: مەن سىزنى بېرىنچى كۆردىم.
- (ج) كېسىم : اىگى اۋن بېش بېر اۋتۇز.

آلماش سۆز توركۈمى

آت، صفت و سان اۋرنىدە قوللنۇچى سۆزلرگە آلماش دېيىلەدى. آلماشلر مستقل معنالى سۆزلر كىي، نرسە، بېلگى يا كە مقدارنى بىلدىرىمى، اولر اۋرنىدە المشىب قوللنەدى. علىحدە آلىنگندە آلماشلر نە بېرار نرسە- حادثە، بويومنى نە- دە، اولر نىنگ بېلگىسىنى، نە مقدارىنى بىلدىرەدى. آلماشلر آت بىرەياتگن وظيفەنى بىرەدى. يعنى شو سۆزلر نىنگ بېلگى يا كە مقدارىنى اېمس، اولرنى كۆرستىش اوچون كېنە خدمت قىلەدى. مئتن:

1. اۋكتم يىخشى فضىلتلرگە آراستە؛ اۋقىمىشلى يىگىت. 2. او كىتاب اۋقىشىنى سېۋەدى. 3. كۈپلر شۇندەى بۆلىشىنىھوس قىلەدى.

اۋشبو كېلردە «او»، «شۇندەى»، «بىرچە»، «اۋزى»، «كۈپلر» كىي سۆزلر- او (آت) شۇندەى (صفت)، كۈپلر (سان) اۋرنىدە ايشلىتىلىپتى. اولر كېدە آت وظيفە سىنى بىرەپ كېلماقدە. بېراق، بو سۆزلرنى مئتندن چىقىرىپ آلسىنگىز اولر نىنگ معناسى موھۇملشەدى، ھېچ نرسە انگلتمەيدى.

آلماش نىنگ آت اۋرنىدە كېلىشى. مثال: اېرگش بېش يىلدن بېرى دھقانچىلىك، چارۋاچىلىك و باغدارلىك بىلن شغللەندى. او اۋز ايشىدن جودە هم راضى، اۋايشچن يىگىت دىر.

بېرىنچى كېدە اېگە بۆلىپ قىتئە شەياتگن اېرگش آت (اسم) دىر. اىكىنچى كېدە اېرگش اۋرنىدە «او» آلماش سۆزى قوللنە يېدى. يعنى آت اۋرنىدە ايشلىتىلەيدى.

صفت اورنیده، مثال: شهریمیز آبادلشیب، اوندە آسمان اۋپر بنالر قد راستلهماقدە. شوندهی(صفت) بنالر طفیلی تاباره کورکملشیب بارهپیتی.

سان اورنیده. مثال: عایلهده اۋن(سان) کیشی میز، شونچه(سان) کیشی بیر(سان) عایلهده ایناق یشیمیز.

آماشلرنینگ سینتکتیک وظیفهسی

آماشلرگپده اېگه، کپسیم، انیقلاوچی و تولدیروچی اورنیده قوللنهدی.

- اېگه اورنیده: بېک نظر ایتگنیمى بجر، سېن(اېگه) اۋز ایشینگى قیلەویر.

- کپسیم اورنیده: بیردن بیر تیلەگیم - شو.

- انیقلاوچی اورنیده: بیزنینگ باغیمیزده گلر کۆپ.

- تولدیروچی اورنیده: بو سرنى بیراۋگه ایتە کۆرمە.

آماشلر سانگه اوخشب باشقه سۆز تورکوملریدن یستلمهیدى، بیراق آماشدن باشقه تورکوم سۆزلر یستلمهیدى. (مېنىمچه، منمن لیک، سیزلشماق، سېنسیرەماق) کبى.

آماشلر آت بجرگن وظیفهنى بجریب کېلەدى. او، شخص- سان، اېگه لیک(اوزیم) کېلشیک(اونینگ) قوشیمچه لرینى آله دی. آماشلر یازمه نطقده سۆزلرنینگ تکرارلنیشدن سقلهیدى همدە یازمه نطق نینگ گۆزەل لیگىنى تأمینلهیدى.

آماشلرنینگ تورلری و اولرنینگ کېلشیکلر بیلن تورلنیشی

آماشلر							کېلشیکلر
گمان آماشى	بۇلش سيزلىك آماشى	بېلگىلش- جملش آماشى	اۋزلىك آماشى	سۇراق آماشى	كۆرسىتىش آماشى	كیشى لیک آماشى	گمان آماشى
1. باش كېلشیك	مېن	شو	كیم	اۋز، اۋزى	هر كیم	هیچ كیم	آله كیم
2. قرەتقیچ كېلشیگی	مېنىنگ	شونینگ	نینگ كیم	اۋزى نینگ	هر كیم نینگ	هیچ كیم نینگ	آله كیم نینگ
3. توشوم كېلشیگی	مېنى	شونى	كىمنى	اۋزىنى	هر كیمنى	هیچ كىمنى	آله كیمنى
4. جۇنلش كېلشیگی	مېنگە	شونگە	كىمگە	اۋزىگە	هر كیمگە	هیچ كىمگە	آله كیمگە
5. اۋرىن پیتكېلشیگی	مېندە	شوندە	كىمدە	اۋزیدە	هر كیمدە	هیچ كىمدە	آله كیمدە
6. چىقىش كېلشیگی	مېندن	شوندن	كىمدن	اۋزیدن	هر كیمدە	هیچ كىمدە	آله كیمدن

آماشلرنینگ معناسیگه كۆره تورلری

1. کیشی‌لیک آلامشی

شخص اؤرنیده ایشلتیلهدیگن سؤزگه کیشی‌لیک آلامشی دبیلهدی. کیشی‌لیک آلامش‌لری اېگه‌لیک افیکسی‌سیز(قوشیمچه) قوللنهدی.

کیشی‌لیک آلامشی سوزلاوچی، تینگلاوچی و اوزگه شخصلردن ترکیب تاپگن بۆله‌دی. او (مېن، سېن)، تینگلاوچی(بیز، سیز)، اوزگه شخص(او، اولر). مېن، سېن، او، بیز، سیز و اولر کیشی‌لیک آلامش‌لردن دیر. بدیعی ادبیاتده بیرینچی شخص اؤرنیده، کمینه، فقیر، بنده، قولینگیز، دوستینگیز، عاجر، برادرینگیز سؤزلری هم آلامش معناسیده قوللنه. ایگینچی شخص اؤرنیده اېسه، جناب سؤزی آلامش وظیفه‌سینی بجره‌دی. ایریم حالتلرده کیشلر(ایگینچی شخص)نینگ کسبی، منصبی، یاشی و باشقه احوالینی افاده‌لش مقصیده آغه، استاد، داملا، رنيس، یاش اولوغ کبی سؤزلردن آلامش معناسیده ایش آلینه‌دی.

کیشی‌لیک آلامش‌لری حرمت و کمترلیک، منمن‌لیک کبی معنالرنی هم بیلدیره‌دی. مثلن: سوزلاوچی مېنینگ فکریم دبیش اؤرنیده، بیزنینگ فکریمیزچه، بو ایشنی مېن بجرديم دبیش اؤرنیده بیز بجرديک، دېب ایتیلهدی. کیشی‌لیک آلامش‌لری آلدین کۆپلیک، کېین کېلیشیک افیکس‌لرینی قبول قیلهدی. مثلن: بیزلرنینگ، سیزلرنینگ، اولرنینگ کبی.

2. کؤرستیش آلامشی

شخص و نرسه‌نی کؤرستیش اوچون ایشلتیلهدیگن سؤزلرگه ایتیلهدی. مثلن: بو، شو، او، اؤشه، آنه، منه، انه‌شو، منه‌بو و اؤشه سؤزلر کؤرستیش آلامشی‌دیر. ممتاز ادبیاتده، کؤرستیش آلامش‌لری: اول، اندین، الر، بول و شول شکلیده هم قوللنیلگن. بو سؤزلر حاضرگی ادبی تیل اوچون معیار اېمس. کؤرستگچ آلامش‌لردن «-بو» آلامشی سوزلاوچی‌گه اېنگ یقین نرسه‌نی، «-اؤشه» آلامشی سوزلاوچی‌گه نسبتن اوزاق‌راق بؤلگن نرسه‌نی یا که، بیرار و اقعہ حادثه‌نی اېسلیتیش اوچون ایشلتیلهدی.

3. سؤراق آلامش‌لری

سؤراق آلامشی شخص، نرسه، بېلگی و مقدار حقیده‌گی سؤراق‌لرگه جواب بۆله‌دی. سؤراق آلامش‌لری نرسه‌نینگ کیم‌گه قره‌شلی‌گینی، بېلگی، مقدار حقیده‌گی سؤراق‌نی بیلدیره‌دی. کیم؟، نیمه؟، قنده؟، قنقه؟، قچان؟، نچچه؟ و نی؟ کبی سؤراق‌لری گه جواب بۆله‌دی. کیم؟ نیمه؟ سؤراق‌لری آتگه، قیسی؟ قنقه؟ سؤراق‌لری صفت و روشگه، قنچه؟ نچچنچی؟ کبی سؤراق آلامش‌لری سان‌گه نسبتن قوللنهدی.

4. بېلگی‌لش آلامش‌لری

شخص، نرسه و اولرنینگ بېلگی خصوصیت‌لرینی جمعلب، اجره‌تیب کؤرستوچی سوزلرگه بېلگی‌لش آلامشی دبیلهدی. بېلگی‌لش آلامش‌لری همه، برچه، بعضی، بری، جمعی، یلپی، لؤگه، هر بیر، هر نرسه، هرکیم، برچه، هر قیسی، هر نیمه و هر قنچه کبی سؤزلردن توزیلهدی. بېلگی‌لش آلامش‌لری ایگی گروه‌گه بۆلینه‌دی: بیرینچی گروه - اساسن سؤراق آلامش‌لری‌گه هر سؤزینی قوشیش آرقلی حاصل قیلینه‌دی. مثلن: هرکیم، هر نیمه، هر قیسی، هر قنچه کبی‌لر.

ایگینچی گروه - بېلگی‌لش، جمعلش آلامش‌لری دېب اته‌له‌دی. اولر گه همّه، برچه، باری، برچه، بوتون سؤزلری کیره‌دی: همّه‌نینگ، برچه‌نینگ، ایریم‌لر، بعضی‌لر کبی.

6. بۆلیش‌سیزلیک آلامشی

بېلگی‌لش آلامش‌لری‌نینگ عکسی بۆلیب، نرسه، شخص و اونینگ بېلگیسی، مقدارینی انکار اېتیش و تأکیدلش معنالرینی افاده‌له‌یدی. سؤراق آلامشی‌گه هیچ سؤزینی قوشیش آرقلی حاصل بۆله‌دی. هیچ کیم، هیچ نرسه، هیچ قیسی، هیچ قنقه، هیچ بیر، هیچ قنده. بۆلیش‌سیزلیک آلامش‌لری اېگه‌لیک، کېلیشیک قوشیمچه‌لرینی شکللتیره‌دی.

7. اؤزلیک آلامشی

شخص، نرسه‌نی انیق‌لپ، تأکیدلپ کؤرستوچی آلامش‌دیر. شونینگدېک اؤزلیک آلامشی یگه‌لیک‌نی کؤرسته‌دی. شخص - سان قوشیمچه‌لرینی قبول قیلهدی. اؤزیم، اؤزینگ، اؤزلی، اؤزی، اؤزینگیز، اؤزینی، اؤزیم‌نینگ، اؤزیدن کبی‌لر واسطه‌سیده یسله‌دی. بو آلامش نرسه‌نی اوچله شخصدن بیری‌گه تېگیشلی اېکینیی افاده قیلهدی.

8. گمان آلامش‌لری

نرسە، حادثە، بېلگى كىلىر حەقىدە نا انىق تصورانگلتۇچى و تخمىنى اشارە قىلوچى آماشلارگە ايتىلەدى. آله قچان، آله نىمە، آله كىم ؟ بىر، قىسى، بىعضى، ايرىم، بىران، بىراو، بىرار سۆزلرى واسطەسىدە يىتلەدى.

آماشلار تۈزىلىشىگە كۆرە تورلرى

سادە آماش سادە آماشلار بىراۋزە كىدن تۈزىلىپ، اولر تۈب (مېن، سېن) و يىسمە (اولرچە، بونچە، اۋشە) آماشلارگە بۆلىنەدى. قۇشمە آماش

ايگى مستقل سۆزدن تشكىل تاپىگن بۆلەدى: ھركىم، ھر نىمە، انە شو، آله قچان.

تكرارى آماشلار

كۆپراق ايكىتە بىرخىل سۆزىنىگ تكرارلىنىشى دن حاصل بۆلەدى. شو شو، اۋشە اۋشە، كىم - كىم. «او» و «بو».

باش كېلىشىك	او	بو
قرەتغىچ كېلىشىگى	اونىنگ	بونىنگ
توشىم كېلىشىگى	اونى	بونى
جۈنلىش كېلىشىگى	اونگە	بونگە
اۋرىن پىت كېلىشىگى	اوندە	بوندە
چىقىش كېلىشىگى	اوندن	بوندن

كىشىلىك آماشلارنى نىنگ كېلىشىكلر بىلن تورلىنىشى

فعل سۆز توركۈمى

حرکت و حالت معنالىرىنى بىلدۈرۈچى سۆز توركۈمىگە فعل دېيىلەدى. قىلماق، چاپماق، ايشلەماق، سۆزلەماق، سكرەماق، اۋىلەماق، اېگىلماق، اۋقىماق، تۈختەماق، قرەماق، يورماق، كۇرماق، اوشلەماق، اونماق، سېزماق و باشقەلر. فعل نىمە قىلەدى؟ نىمە قىلماقچى؟ نىمە قىلەيتى؟ كىلى سۇراقلردن بىرىگە جواب بۆلەدى. فعل عمومى، ايش-حرکت، حالت و حادثە معنالىرىنى بىلدۈرىپ، شخىص-ساندە توسلنەدىگن سۆز توركۈمى حسابلنەدى. انسان نىنگ ھر بىر حركتى معلوم بىر فعل آرقلى نمايان بۆلەدى. شونىنگدېك، فعللر صفتداش، روشداش و حرکت نامى كىلى شكىللرگە ھم اېگە دىر. بونگە فعل نىنگ خاصلنگن شكىلى، دېب يورىتىلەدى.

فعللر گېدە (جملە)، اساسىن، كېسىم وظيفەسىنى بىرىپ كېلەدى. مثلىن، آىخان درسلىرىنى اۋقىدى. بو يېردە حركت نىنگ خبرى اۋقىماق دىر. بو حرکت اۋقىماق فعلى آرقلى افادەلنماقەدە. فعللر نىنگ «او»، «ايش» و «ماق» كىلى مصدر شكىللرى موجود. لغتلردە سۆزلر حرکت نامى نىنگ «ماق» شكىلدە بېرىلەدى.

فعللر فعل نىنگ خاصلنگن شكىلى (صفتداش، روشداش و حرکت نامى) گېدە تۈلدۈرۈچى و اېگە بۆلىپ كېلەدى. فعللر گېدە اېنگ مھم اۋرىننى تۈتەدى. سۆز توركۈملرى آرەسىدە فعل مركزى اۋرىننى اېگىلەيدى. فعل بحثى تىلشاسلىكدە انچە مركب مسألەلر سىرەسىگە كىرەدى. فعل نىنگ اېنگ مھم خصوصىتلردىن بىرى، معنا جھتدن كىتگورىيەلرگە اېگەلىگى دىر. فعل نىنگ معناسىگە كۆرە: مستقل، كۈمكىچى، تۈلىقسىز شكىللرى بار. اۋزىبك تىلىدە فعل نىنگ زمان كىتگورىيەسى (اۋنگن، حاضرگى، كېلەسى)، مىل كىتگورىيەسى (انىق مىل، اىستك مىل، شرط مىل)، نسبت كىتگورىيەسى (انىق، اۋزلىك، مېھول، بىرگەلىكدە، آرتىرمە)، بۆلىشلى-بۆلىشسىز، اۋتىملى-اۋتىمسىز، توسلنىش، شخىص-سان قۇشىمچەلرى كىلى

کتگوریه‌لری؛ وظیفوی شکل‌لری (روشداش، صفتداش، حرکت نامی)، توسلنه‌دیگن (توسلنیشلی) و توسلنه‌آلمی‌دیگن (توسلنیش‌سیز) شکل‌لری بۆله‌دی.

برچه مستقل سۆز تورکوملری‌گه اؤخشب فعل هم اوچ خصوصیتی‌گه قره‌ب اورگنیلهدی.

فعل‌لرنینگ یسلیشی

فعل‌لر اساسن، ایگی (مافولوگیک و سینتکسیس) یۆل بیلن یسئلهدی.

1. مافولوژیک اصولده فعل‌گه سۆز یساوچی قوشیمچه‌لر قوشیش آرقلی حاصل قیلینه‌دی. فعل یساوچی افیکسلر ایگی خیل بۆله‌دی :

- آتدن فعل یساوچی قوشیمچه‌لر.

- آتدن باشقه سۆز تورکوملری یساوچی قوشیمچه‌لر.

❖ آتدن فعل یساوچی قوشیمچه‌لر:

1. - له: ایزله، قۇلله، توزله، اؤقله، آشله، باشله، باغله، قتیقله، مایله/یاغله و باشقه‌لر.

2. - الف، ی (ای): کوچهی، یشته، سنه، یره، بۆزره‌ی، باره و باشقه‌لر.

3. - یک (یق)، - یر (اور): کبسیک، یاتیق، گپیر، یولیق.

4. سیره : اویقی‌سیره، سوسیره، یات‌سیره.

5. - ی : چنگی، تۆزی، بایی، غیز‌ی.

6. - که : ایسکه، تیرکه، پورکه.

7. - لن، - لش : باغلن، ایلن، اولن، تیلش، بیلش.

❖ صفت و روشدن فعل یساوچی قوشیمچه‌لر

1. - له: آقله، یخشيله، تیزله، سېكىنله.

2. - ی (ای) : قاره‌ی، کۆپی، آزه‌ی.

3. - ر (ار) : اېسکیر، آقر، قیسقر.

4. - ایک یک: کچیک.

5. - سیره : یاتسیره، بیگانه‌سیره.

فعل یساوچی قوشیمچه‌لر باشقه سۆز تورکوملریدن هم فعل یسه‌ی آله‌دی.

- فعل یساوچی قوشیمچه‌ + تقلیدی سۆز: گومبیرله، دؤرسیلله.

- فعل یساوچی قوشیمچه‌ + آلاماش: سېن‌سیره.

- فعل یساوچی قوشیمچه‌ + اونداو : توپور.

- فعل یساوچی قوشیمچه‌ + سان: بیرلش، بیریک.

فعل‌لرنینگ هم‌ه‌سی هم مستقل حالده لغوی معنا افاده‌لی آلمه‌یدی. شونگه کۆره فعل‌لر، دستلب اوچ گروه‌گه بۆلینه‌دی:

1. مستقل فعل‌لر، کۆمکچی فعل‌لر و 3. تۆلیقسیز فعل‌لر.

1. مستقل فعل‌لر- بونده‌ی فعل‌لر مستقل معنا انگلته‌دی، یعنی ایش- حرکت، حالت معنالی‌نی مستقل روشده افاده‌له‌یدی و لغوی معنا انگلته‌دی. اولر بیرار سۆزنی باشقرب کبله‌دی، اؤتمیلیک- اؤتیم‌سیزلیک خصوصیتی‌گه همده اۆز گراماتیک کتگوریه‌لری‌گه اېگه بۆله‌دی. مثالن: یوگورماق، تۆخته‌ماق، کولماق، سکره‌ماق، تاپماق، اوقیماق، قیزغنماق، سېوماق، گپیرماق، مقتنماق، اویله‌ماق و باشقه‌لر. بو تور فعل‌لرنینگ مقداری کۆپ و قۇللنیش دایره‌سی هم نه‌ایتده کپنگ بۆله‌دی.

2. کۆمکچی فعل‌لر- بوتور فعل‌لر مستقل حالده معنا انگلته‌ آلمه‌یدی. بیر اۆزی حرکت و حالتی بیلدیرمه‌یدی. یعنی بونده‌ی فعل‌لر یگه‌ حالته‌ بیرار بیر لغوی معناگه اېگه بولمه‌یدی. بونقه فعل‌لر یاردمچی وظیفه‌سیده باشقه مستقل معنالی فعل‌لرگه بیریکیب کبله‌دی. تورلی قوشیمچه‌ معنالر افاده‌لش اوچون خدمت قیله‌دی. اولر فعل‌لرنی یسئده قتنشده‌دی. مثالن: قیل، ایله، ایت، بۆل، قال، یات، چیق، یوبار (قبول قیل، بار ایله، رخصت ایت، کپتیب قال، یخشی بۆل، یبب‌یات، اوقیب‌چیق، ایتیب یوبار و باشقه‌لر) یوقاریده‌گی فعل‌لر اؤز‌حالچه‌ هیچ قنده‌ی لغوی معنا تشیمه‌یدی. بیرار گپ بۆلگی وظیفه‌سیده هم

كېلمەيدى. تىلشناسلارنىڭ انىقلىشىچە ئۆزبېك تىلىدە 30 دىن ئاشىق ياردىمچى فەل بار. بۇندى ئانەشۇ فەللەرنىڭ سانىنى كېلتىرەمىز.

كۆمكىچى فەللەر رويخىتى

گرامماتىك ۋە مەلۇماتلىق سۆزلەر، ياردىمچى فەللەردىن تۈزۈلگەن بۆلەمدى. ئۆزبېك تىلىدە 30 دىن ئاشىق كۆمكىچى فەللەر بار. ئۇلارنىڭ رويخىتى:

1. بۇلماق (بارىب بۇلىپ سەن).
2. بېرماق (ايتىپ بېردى).
3. بارماق (ايشلب باردى).
4. كېلماق (اۋقىپ كېلدى).
5. كېتماق (ايشگە توشىپ كېتدى).
6. يېتماق (گېنىگ تەگىگە يېتدى).
7. كۆرماق (آلمەنى تيشلب كۆردى).
8. چىقماق (كتابنى اۋقىپ چىقدى).
9. چىقارماق (اچىغىم چىقدى).
10. آلماق (گېنىمنى يۈرەگىگە آلدى).
11. قويماق (تىرەجەيب، ايرجەيب كولىپ قويدى).
12. يورماق (سەنقىپ يوردى!).
13. تورماق (بۆزەرىپ توردى).
14. ياتماق (تىنمەنى يامغىر ياغىپ ياتىدى).
15. بېتماق (هوا بېتدى).
16. قالماق (كۆچەندە اۋتىپ قالدى).
17. باشلەماق (اۋ ايشلەنى باشلەدى).
18. اوتىرماق (اۋرتاغى بىلەن گېرىپ اۋتيردى).
19. يوبارماق (بېچارە خوارلىگىدەن يېغىپ يوباردى).
20. تىشلەماق (اۋ شەرلەر بېتىپ تىشلەدى).
21. سالماق (دوستىم بار حىسرتىنى تۈكىپ سالدى).
22. توشماق (اۋىگە كېلەن توشوردى).
23. اۋلماق (ايشلب، چىچىپ اۋلدى).
24. اۋتماق (صەبىتىمىزدە بۇ ھەقە تۈختەلىپ اۋتدى).
25. قىرەماق (گېنىگەندە آغزىگە قىرە!).
26. باقماق (شۇ گېنى اۋقىتۈچىگە ايتىپ باق).
27. يازماق (مېنى ايشىمنى تۈگتە يازدىم).
28. بېلماق (اۋرتاغىم كەمپىۋتېردىن فەيدەلنە بېلەدى).
29. باشلەماق (دەرسنى قىلە باشلەدى).
30. كۆرماق (اۋرتاغىم اۋزاقنى كۆرەآلەدى).
31. يېتماق (قويۇپ يېتماق). مەزكۇر كۆمكىچى فەللەرنىڭ بىرىكە بىلەن قوللىنىش شەكلىدە تۈرۈپتى. اۋلر بىر اۋزى يالغىز مەلۇماتلىق بولۇپ كېلىدۇ.

يوقارىدە كېلىتىرىلگەن فەللەر («اېماق») دىن تەشقىر بىرخىل تۈسلىنىش، مەل، نەسبەت، اېگەلىك، شەخس-سان، بۇلىشلى، بۇلىشسىزلىك خەسۋىتىگە اېگە. بىراق، بۇ فەللەر آرەسىدە فەقەت گېنە «سېزماق» فەلى اۋتىملى فەل ھەسابلەندى.

قالگنلری اېسه اۆتیمسيز فعللر دیر. اۆزبېک تیلیدە بیرتەگینه «اېماق» فعلی قاعدهسيز فعل سنهلهدی؛ عمومی قاعدهگه بویین اېگمهیدی یعنی، او یالغیز حالده توسلنمهیدی، اېگهلیک، شخص-سان قوشیمچهلرینی قبول قیلمهیدی. قاعدهسيز فعللر دنیا تیللریده کۆپ اوچرهیدی. فارس- دری تیلیدە بوندە فعللر ساتی انچهگینه. انگلیس تیلیدە اېسه، 100دن آشیق، فرانسه تیلیدە اېسه 300 اطرافیده انهشوندهی قاعدهسيز فعللر بار. شو جهتی بیلن عموم تورکی تیللر جملهدن اۆزبېک تیلی دنیادهگی اېنگ قاعدهلی تیل سنهلهدی.

3. تۆلیقسيز فعللر

تۆلیقسيز فعللرهم کۆمکچی فعللرگه اؤخشب علیحده بیر اۆزی لغوی معنا بیلدیرمهیدی. تۆلیقسز فعل یگه حالده ایشلتیلمهیدی، باشقه فعل شکللر بیلن بیرگهلیکده بیریکیب، گراماتیک معنا بیلدیرهیدی.

اۆزبېک تیلیدە تۆلیقسيز فعللرنینگ: اېدی، اېکن، اېمیش، اېمس، اېردی، اېرسه، اېسه کبی شکللری بار. اوشبو تۆلیقسيز فعللر اصلیدە «اېماق» کۆمکچی فعلیدن حاصل بؤلگن. تآریخی جهتدن «اېماق» «اېرماق» سۆزیدن یسلگن بۆلیب، اۆزهگی «اېر» دیر. اونینگ: اېرور، اېرکن، اېرمیش، اېردی، اېرسه کبی تآریخی شکللری هم بؤلگن. بولر بوگونگی کونده قۆللنیلمهیدی. تۆلیقسيز فعللر اۆتگن زمانگه خاصلیکنی انگلتهدی. او آت، آتلاشگن سۆزلر یا که فعل شکللریگه قۆشیلیب، باغلمه وظیفهسینی بجرهیدی. تۆلیقسيز فعل باشقه قاعدهلی فعللرگه اؤخشب، بیر اۆزی توسلنمهیدی. بیراق، اۆزیدن آلدینگى سۆز بیلن قۆشیلیب کېلگنده، فعللرگه اؤخشب توسلنەدی و اۆشه سۆز بیلدیرگن معنا بیلن باغلەندی. شونینگدېک، تۆلیقسيز فعل یگه حالده زمان، میل، اۆتیملی- اۆتیمسيز کتگوریلریگه کیرمهیدی. او، دایما اۆزیدن آلدینگى سۆز بیلن بیرگهلیکده معنا افادەلمهیدی. تۆلیقسيز فعل آت(اۆقیتوچی اېدیم)، صفتداش(ایشلهگن اېسه) و روشداشلر (یوگوریب اېدیم) بیلن بیریکیب کېلهدی. تۆلیقسيز فعل صفتداش بیلن کېلگنده بۆلیشلیک- بۆلیشسيزلیک شکللرینی اۆزینگه آلهدی. مثلن: اوزاق اۆتگن زمان معناسیده: بارگن اېدیم، بارگن اېمس من کبی.

تۆلیقسيز فعللر اۆز ایچکی معنالیگه کۆره، بیر- بیردن فرق قیلەدی. مثلن: (- اېدی) بیرار حرکتنینگ اوزاق اۆتگن زمانده بجریلگننی بیلدیرسه، (- اېکن)، (- اېمیش) نا انیقلیکنی، (- اېمس) اېسه انکار معناسینی افادەلهیدی. مثلن، یخشی اېدی، یخشی اېکن، یخشی اېمس، یخشی اېمیش کبی.

(- اېدی) تۆلیقسيز فعلی بویروق مېلیدەگی فعللرگه قۆشیلیب کېلگنده حرکتنینگ بجریلمی قالگننی بونینگ اوچون سۆزلاوچىنینگ اچینیشی، افسوسلنیشی کبی معنالر انگلشیلەدی: کوتیب تورینگ اېدی، کېلمەسین اېدی کبی لر. (اېدی) تۆلیقسيز فعلی شرط مېلیدەگی فعللرگه قۆشیلگنده، شرط مېلی معناسیگه ایستک، معناسی قۆشیلەدی: کېلسە اېدی، ایشلهماقچى بۆلسنگیز اېدی.

اېکن تۆلیقسيز فعلی تورلی مېلەگی فعللرگه قۆشیلیب، پېت، سبب، ایستک، معنالرینی بیلدیرهدی. مثلن: کېلەیاتگن اېکن، تاپشیرگن اېکن، گېیرسه اېکن، ایتسه اېکن کبی لر. (ح. اۆز. الف. ت.).

اۆزبېک تیلیدە حرکت سيز فعللر

همه فعل هم حرکت آرقلی نمایان بۆله بېرمهیدی، شونینگ اوچون هم فعلنی تعریف قیلگنده، اونگه نسبتن حرکت و حالتنی بیلدیروچی سۆز و عبارەسینی قوللەدیک. بولر کۆپراق حالت بیلن باغلیق فعللر دیر. بو تور فعللر بیلن تنیشماق فایدهدن خالی بۆلمهیدی. تیلیمیزده شوندهی سۆزلر بار که اولرنی افاده قیلەیاتگنده حرکت نظرده توتیلەمەیدی. بوندەی فعللر اۆز حالچە طبعیته موجود بۆلهدی. بو فعللر باشقه عاذی فعللرگه اؤخشب معلوم بیر معنا و توشونچەنی بیلدیریب کېلهدی. مثلن: اۆیلەماق، توشونماق، اېماق(بودن- بۆلماق)، یشەماق، اۆلماق، تورماق(استقامت قیلش)، یلتیرهماق، قالماق، سېزماق، تویماق(حس قیلماق)، انگلەماق کبی فعللر انهشولر جمله سیدن دیر.

اۆزبېک تیلیدە بوندەی فعللردن نېچتە بارلیگی و اولر قندهی خصوصیتگه اېگه اېکنی هلی اۆرگنیلەگن، یاخود، بو مسالەتیلە علمی معما صفتیدە کۆتریلەگن. اولرنینگ سیمنتیک(معنا) میدانی انیقلمەگن.

فعللرنینگ توزیلیشیگه کۆره تورلری

فعللر توزیلیشیگه کۆره اوچ تورگه بۆلینەدی: سادە، قۆشمە و جفت فعللر. سادە فعل

سادە فعللر بير اوزكدن تشكىل تاپكن بۇلەدى. بو فعللر اوز نوبتىدە توب و يسمە فعللردن توزيلگندير.

1. سادە توب فعللر : بوندى فعللردە يساوجى قوشيمچلر قتنشمەيدى.

مثلن: تور، كور، ياز، اوقى، بېر و باشقلر.

2. سادە يسمە فعللر: بوندى فعللر يساوجى قوشيمچلر ارقلى حاصل قىلىنەدى:

- الف (بۇشە، تونە، اشە، اوچرە، ايشلە، باغلە).

- ر (ار) (كۆكر، اېسكىر، قيسقر).

- سە (سوسە، توسە).

- سىرە (سېنسىرە، گمانسىرە، سوسىرە).

- ى (تىنچى (گىن)، ابرى (گىن)، چنگى).

- ايلە (چيرقىلە، چيرىللە).

- لە (اقلە، سىلە، بىلە).

- لن (عجبلن، باغلن).

- لش (اولش، گېلش).

قوشمە فعللر

بوندى فعللر تورلى معنالى ايگى اوزەك بيرىكوىدن توزيلەدى. يا كە ايگى فعل بير- بيرىگە قۇشيليب، ينگى لغوى

معناگە اېگە بۇلگن باشقە بير سۆزنى يسەيدى. قوشمە فعللر اساسن، فعل و فعل بۇلمەگن سۆزلردن يسلەدى. اولر:

الف) فعل و فعل بۇلمەگن سۆزلرنىڭ قۇشيليشىدن حاصل بۇلەدى (آت+ فعل) كورينيشيدە بۇلەدى: تعظيم+ قىلماق، تعظيم قىلماق، سلام+ بېرماق، سلام بېرماق، قۇل+ اوشلەماق، قۇل اوشلەماق و باشقلر.

ب) فعل و فعلدن حاصل بۇلگن قوشمە فعللر (فعل+فعل) كورينيشيدە: آلدى+ بېردى، آلدى بېردى (سودا)، كېلىپ+ كېتماق، كېلىپ كېتماق (اوچرەشو)، ساتىپ+ آلماق، ساتىپ آلماق (خريد)، آشىپ+ توشدى (آرتىقلىك)، كېلىپ+ قالماق، كېلىپ قالماق (پيدا بۇلىش)، قۇل+ اوردى، قۇل اوردى (اقدام قىلماق)، كۇرىپ+ قالدى، كۇرىپ قالدى (توستدن)، قىلىپ+ قۇيدى، قىلىپ قۇيدى (بىلمسدى).

جفت فعللر

ايگىتە فعلننىڭ نيگىزىدن يسلەدى. يا كە جفت فعللر زمان و شخص جھتىدن بيرخيل شكلگە اېگە بۇلگن فعللرنىڭ قۇشيليشىدن حاصل بۇلەدى. اولر يېتكچى و كۆمكىچى فعللردن توزيلەدى و ينگى معنا انگلتەدى. مثلن، آلدى- قاچدى، كېلدى- كېتدى، بارەدى- كېلدى، ايتدى- قۇيدى، ياپدى- آلدى (نان تورى) و باشقلر. جفت فعللر آرەسىدە، دايم، چىزىقچە قۇللىنەلەدى. اگر، جفت فعللر يوكلمەلر بىلن قۇللىنلگن بۇلسە، اوندى چىزىقچە بيرىنچى فعل بىلن يوكلمە آرەسىدە ايشلىنەلەدى. ايتدى- يو قۇيدى، كوردى- يو كېتدى، تۇلدى- يو قالدى كېلر.

بو فعللر اوزىچە يگە حالەدە معنا بىلدىرمەي، مستقل فعللرگە بيرىكىپ كېلەدى. ياردمچى وظيفەسىدە قۇللىنىپ قوشمە فعل حاصل قىلەلەدى. مثلن: مهمان ايتماق، اجازت قىلماق، تماشا اېتماق، ايتىپ يوبار، قىلىپ قۇي، يېب يات، يوقاتىپ قۇيدى كېلى.

مركب فعللر

مركب فعللر كميدە ايگى سۆزنىڭ بيرىكوىدن يسلەدى. بوندى مركب فعلننىڭ كۆمكىچى قىسمى ھر دايم فعل بىلن قۇللىنەلەدى. يېتكچى فعل اېسە دايم آت، صفت، سان و روش كېلى سۆز توركوملرى بىلن افادەلنەلەدى. مثلن: بارىپ كېلماق، كېلىپ كېتماق، ايتىپ بېرماق.

فعل كىتگورىلىرى

فعللر اوزىگە خاص مركب كىتگورىلىر تىزىمىگە اېگە. اوزبېك تىلىدە فعللرنىڭ قۇيىدەگى كىتگورىلىرى بار:

1. نسبت كىتگورىسى

2. بۇلىشلى- بۇلىش سىزلىك كىتگورىسى

3. اۆتىملىلى و اۆتىم سىزلىك كىتگورىسى

4. مېل كىتگورىسى
5. زمان كىتگورىسى
6. شخىس- سان كىتگورىسى
7. توسىلىش كىتگورىسى

فعللردە بۇلىشلى و بۇلىش سىزلىك

بۇلىشلى فعللر

ايش- حرىكتىنىڭ بىرىلگىنى، عملگە آشگىنىنى افادەلەيدى. يا كە، كىم؟، نىمە؟ نى بىرگىنى حقىدە درىك بىرەدى. بۇلىشلىلىك فعلىنىڭ مەخسۇس گرامماتىك كۆرسىتىگىچى يۇق. اۆزبېك تىلىدە بىرچە فعللر بۇلىشلى يا كە بۇلىش سىز شىكىلدە قۇللنەلەدى. مىثلن: كېلدى، اۆقىگىن ابدى، باشلەماقچى، باشقۇرەيپىدى، ايشلەدى و آلاماق كېلىر. بابىر كىتاب اۆقىدى، كېپىدە فعل بىرىلگىنىنى كۆرەمىز يەنى بوندن كىم، نىمە قىلگىنى حقىدە مەلۇمات تاپەمىز.

بۇلىش سىزلىك

ايش- حرىكتىنىڭ بىرىلمەگىنىنى، عملگە آشمەگىنىنى افادەلاۋچى فعللرگە ايتىلەدى. يا كە بۇلىشلى فعل نىگىزىگە مەخسۇس قۇشىمچە قۇشىش ارقىلى يا كە ايرىم سۆزلرنى كېلىتىرىش بىلەن حەسل قىلىنەدى. فعلنىڭ بو كىتگورىسى- مە قۇشىمچەسى ارقىلى يىتلەدى. مىثلن: كېلمەدى، قۇرمەدى، اۆقىمەدى، بارمەدى، اۆيلەمەدى، سىلەمەدى و باشقۇلر. آتەپىك كابلگە بارمەيدى. - كېپىدە اېسە كىم نىمەنى بىرىلمەگىنى بارەسىدە تصوگە اېگە بۇلەمىز. كۆرىپ تورگەننىڭىزدېك، بۇلىشلىلىكە ايش- حرىكتىنىڭ عملگە آشگىنى تصدىقلىنسە، بۇلىش سىزلىك فعلدە اېسە ايش- حرىكتىنىڭ بىرىلمەگىنىلىكى افادە ايتىلەدى.

اۆزبېك تىلىدە بۇلىش سىزلىك فعللرى حەسل قىلىۋچى قۇشىمچەلر:

- (مە) تورغون ايشلەمەدى.

- (نە) مېن نە باردىم، نە كۆردىم.

- (اېمىس)

اېمىس آسان بو مىدان اىچرە تورماق

نظامى پنجهسىغە، پنجه اورماق

(نوايى)

- (مىس)

غرىبە غرىب شادمان بۇلمىس اېمىش

اېل انگە شفىق و مەربان بۇلمىس اېمىش

آلتىن قفس اىچرە گر قىزىل گل بىتسە

بىلبىلگە تىكاندېك آشيان بۇلمىس اېمىش

(نوايى)

- (يۇق) او بىراۋگە يامانلىك قىلگىنى يۇق. نطق پىتىدە ايش- حرىكى بىرىلگىنىلىكىنى تصدىقلىش مەناسىدە فعللر آلدىگە، آرتىگە اىگى انكار قۇشىمچەسىنى قوللىش حادىسەسى تىز- تىز اۋچرەب تورەدى. لىكن، بو ناتۇغرى دىر. نە بارمەدىم نە اۆقىمەدىم كىبى تۇلىقسىز كپ تركىبىدە اىگىتە انكار قۇشىمچە: «نە» و «مە» اشتراك اېتەيپىدى. رىاضى تىلدە هم اىگى مەنى بىر مەبىتگە تىنگ بۇلەدى. اىگى انكار بىر تصدىقنى بىلدىرەدى. نە بارمەدى (باردى!)، نە كېلمە دى (كېلدى!) بىرىكمەلرى اصلدە ايش حرىكتى بىرىلگىنىنى بىلدىرەدى. بولردن تشقۇرى بۇلىش سىز فعللرى بىر سۆزنى تىكرارلىش و اونگە يوكلمە قۇشىش ارقىلى هم حەسل قىلىنەدى. مىثال: اۆقىمەن- ە!، يازمەن- ە!، قىلەمەن- ە! يوكلمەلى فعللرى بىراۋگە ايش بويۇرىلگەندە، اۋشە شىخى تامانىدىن قىلمىسلىكىنى بىلدىرىش مەناسىدە يۇقارىدەگى يوكلمەلى فعللرنى قۇللەيدى. اولردە انكار آھنگى بار.

اۆتىملى و اۆتىم سىزلىك كىتگورىسى

اوزبېك تىلىدە ايرىم فعللر باركه، اولر آت يا كه آتلىشگن سوزلرگه بيواسطه اۆتهدى. شوندهى فعللر هم باركه، اولر آت يا كه آتلىشگن سوزلرگه اۆتمەيدى. شونگه كۆره فعللر ايكيگه بۆلینهدى:

اۆتيملى فعللر

حرکتنى بيرار نرسه و حادثهگه اۆتگىنى بىلدىروچى فعلگه اۆتيملى فعل دېيلهدى. يعنى، حرکت توشوم كېلىشىگىدەگى آتگه باغلەندى. اۆتيملى فعللر كيمنى؟، كيملرنى؟، نيمەنى؟، نيمەلرنى؟ كىي سؤراقلردن بىرىگه جواب بېرەدى. اۆتيملى فعللر، داىما توشيم كېلىشىگى بىلن بيرگه قوللەندى. مثلاً: كتابنى آلدیم. گل لرنى تېردیم. قۇلنى اوزه تېدیم. سادە جملەلردە آتلىرى(كتاب، گل و قۇل) آلدیم، تېردیم، اوزه تېدیم فعللرى، «نى» توشيم كېلىشىگى آرقلى باشقۇرۇلۇپ كېلەيپىدى. يعنى فعل(ايش-حرکت) تاثيرى نرسهگه يا كه آتگه توشيم كېلىشىگى آرقلى اۆتەيپىدى. مثلاً: قۇيىدەگى فعللر اۆتيملى فعللردن سەلەدى: اۆقيماق (نيمەنى) آتماق(نيمەنى)، تېرماق، سەلەماق، اوشلەماق، اوزه تەماق، كۇرماق(كيمنى)، كىيىنماق، ايتماق، بجرماق، سېوماق و باشقەلر. چونكه، بو فعللر نىنگ تاثيرى بيرار نرسه يا كه حادثهگه اۆتيشى اوچون توشيم كېلىشىگى كېرەك بۇلەدى. اوزبېك تىلىدەگى ھەمە فعللر هم اۆتيملى يا كه اۆتيمسىز بۇلەويرمەيدى. فعل اۆتيملى بۇلىشى او توشوم كېلىشىگىنى اۆزى بىلن آليپ كېلىشى شرط.

اۆتيمسىز فعللر

ايش-حرکت نىنگ تاثيرى بيرار-بىر نرسه و حادثهگه اۆتمەيدىگن حرکتنى بىلدىروچى فعللرگه اۆتيمسىز فعللر دېيلهدى. مثلاً: يوردى، اوخلەدى، توردى، باردى، كېلەيپىدى، خرسند بۇلماق، كولدى، يىغلەدى، ايشانگن اېدى، قۇانەيپىدى، اويغاندى، سېسكنماق، سېويندى، تەيندى، يىقىلدى و باشقەلر. اۆتيمسىز فعللر توشوم كېلىشىگى بىلن كېلەمەى بلکہ، جۇنەلش، اۆرىن-پېت، چىقىش كېلىشىگى بىلن مناسبتگه كىرىشەدى. مثلاً، قدرت شەرگه باردى، تاشپۇلت مەكتىدن قېتىدى، اېلمراد قىشلاقده يشەيدى.

ايرىم قۇشيمچەلر(آرتيرمه نسبت افیکسلىرى:- تير، - دیر، - ت، گیز، کز، - گز، - قز، - قیز، - غیز، کیز) اۆتيملى فعلنى اۆتيمسىزگه ایلنتیرەدى:

- تيله + ت = تىلت.
- بار + گیز = بارگیز.
- يوگور + تير = يوگورتير.
- اوت + کز = اۆتکز.
- ايت + دیر = ایتدیر.
- كېل + تير = كېلتير.
- کير + گز = کيرگز.
- تور + غز/غیز = تور غز/تور غیز.
- اوت + کیز = اۆتکیز.
- يوت + قیز = يۆز قیز.
- كول + دیر + دی = کولديردى.
- يیغله + ت + دی = يیغلندی.
- ايشان + تير = ايشانتير.
- قۇنە + ت / قۇانتير = قۇنت.

مجهول و اۆزلىك نسبتلىرى يساوجى قۇشيمچەلرى(-ن، -اين، -ل، -ايل) اېسە اۆتيملى فعلنى اۆتيمسىزگه ایلنتیرەدى:

- يو + ين + دی = يويندى.
- باس + يل = باسיל.
- تره + ن + دی = ترندی.
- بيزه + ل + دی = بيزەلدى كېلىر.
- ال + ين + دی = آلىندى.

○ كي+ين+دى = كېندى.

يۇقارىدەكى فعللردە حرکت نىڭ تائىرى كىم يا كە نرسە نىڭ اۆزىدە قالەيدى. اۆتىملى فعللر اۆتىمىسىزگە، اۆتىمىسىز فعللر اېسە اۆتىملىگە ايلنىشىنى يۇقارىدەكى مثاللردە كۆردىك.

بىررر فعل نىڭ اۆتىملى يا كە اۆتىمىسىزلىگىنى فرقلش اۈچۈن ايسىلگن فعلدن سۈنگ توشوم كېلىشىگى «نى» قوشىمچەسىنى قۇيىپ كۆرىش كېرەك. اگر اۈشە فعل توشوم كېلىشىگىنى قبول قىلسە، دېمك، شو فعل اۆتىملى حسابلەندى. يۇق اېسە اۆتىملى سىنلەيدى.

فعللردە توسلنىش

توسلنىش حرکت نىڭ بىرۈچى و نرسەگە مناسبتنى بىلدىرەدى. بىرۈچى شىخ بىلن حرکت آرەسىدە مناسبت اېگە كېسىملىك مناسبتنى افادەلەيدى. توسلنىشده هر بىر شىخ مناسى قوشىمچەلر آرقلى افادەلەندى. شونىڭدېك، بو قوشىمچەلر شىخ نىڭ ساتىنى هم بىلدىرەدى. فعللرنى توسلاۈچى قوشىمچەلر، عىن پىندە شىخ- سان قوشىمچەلرى دېب هم يورىتلەدى. فعل نىڭ شىخ- سانده اۆزگىرىشى توسلنىش، شىخ- سان قوشىمچەلرى اېسە توسلاۈچىلر دېب ايتىلەدى. مثن: اۋقىدى- م، اۋقىدى- نك، اۋقى- پىپ- سن، اۋقى- پىپ- تى، اۋقى- دى فعللرىدەگى م، - نك، - من، - سن، - تى، - دى افىكىسلىر توسلاۈچى قوشىمچە دىر. بو قوشىمچەلرنىڭ قۇللىنىش دائىرسى كېنگ بۇلىپ، اولر فعلدن باشقە سۆز توركوملىرگە هم قوشىلىپ كېلەدى.

اولر كېسىملىك افىكىسى دېب اتەلەدى. چونكە او قىسى سۆزگە قوشىلسە اۈشە سۆز كېسىم وظىفەسىنى بىرەدى. مثن، اۋقىمن(فعل)، اۋقۇچىمن(آت)، يىخىمن(صفت)، مېن من(الماش).

اۋزىپك تىلىدە فعل نىڭ اۈچ خىل توسلنىش شىكلى موجود بۇلىپ، اولر فعللرنىڭ مىل كىگورىسى و زمان شىكللىرى بىلن چىمىرچس باغلىگن. كېىنگى تىققاتلردە توسلنىشنى فعل نىڭ عىلچە كىگورىسى دېب قرەلەدى.(ح. اۋز. الف. ت).

فعل نسبىلرى

فعل نسبىتى ايش- حرکت بىلن بىرۈچى اۋرتەسىدەگى(فعل+فاعل)مناسبتنى كورستەدېگن فعل شىكللىرى دىر. دېمك، ايش- حرکت بىررر شىخ تامانىدن بىررر بىر نرسە، يا كە، حادثە اوستىدە عملگە آشىرىلەدى. حرکت، عادتە، كىشى نىڭ اۋزى تامانىدن، اۈزگە بىر شىخ، كۈچىلىك، يا كەششى نا انىق كىشىلرقل بىرلەدى.

تىلدە انه شو مناسبتلرنى افادەلەيدىگن فعل نىڭ گراماتىك شىكللىرى بار. مثن: كوموش ترەندى. بو گپدە كوموش حرکتنى بىرۈچىسى(اېگە، شىخ)، حرکت كوموش نىڭ اۈزىگە قىتەپىتى. عىن پىندە كوموش حرکت موضوعسى هم سەلەدى. اولر اۈچرەشدى، گپىدە حرکت بىر نېچە شىخ تامانىدن بىرلىگنى معلوم بۇلەدى.

اېندى، ياپىلماق فعلنى يۇقارىدەكى مناسبتلر نقتە نظرىدن الىب كۆرەلىك.

- ياپىلدى فعلىر حرکت نىڭ بىرۈچىسى نا انىق اېكىنى بىلدىرەدى(مجهول نسبىت)، ياپىد حرکت اېگە تامانىدن بىرلەياتىگنى افادەلەنماقده(انىق نسبىت). ياپىتردى- بوندن حرکت نىڭ بىرۈچىسى اۈزگە بىر شىخ اېكىنى انگلەندى (آرتىرمە نسبىت).

- ياپىندى بوفعل شىكلىدە حرکت نىڭ بىرۈچىسى شىخ نىڭ اۋزى اېكىنى افادەلەنەيدى(اۈزلىك نسبىت). شونگە كۆرە، اۈزىپك تىلىدە فعل نسبىتلىرى بېشگە اجرەتلىەدى: 1. باش يا كە انىق نسبىت، 2. اۈزلىك نسبىتى، 3. آرتىرمە نسبىت، 4. مجهول نسبىت 5. بىرگەلىكنىسبىتى.

باش يا كە انىق نسبىت

فعل نىڭ باش(انىق)نسبىتىدە حرکت اېگە تامانىدن بىرلىگنلىگى افادە قىلىگن بۇلەدى. يا كە حرکت نىڭ بىرۈچىسى و اۈنى قبول قىلگن شىخ انىق بۇلگن حرکتنى افادەلەيدى. بونىسبت نىڭ مخصوص گراماتىك بېلگىسى يا كە مخصوص كۆرسىتىگىچى يۇق. مثن: كۆزەل او كەسىگە قرەدى. باتىر درس اۋقىدى. تورسون اۈى وظىفەسىنى بىرەيدى. سادە گپلرىدە فعل هېچ قىدە قوشىمچە آلەيدى. بو بېردە حرکت اېگە تامانىدن بىرلىگنى افادەلەنماقده. هر اۈچلە گپ(جملە)دە هم حرکت اېگە يعنى(كۆزەل، باتىر و تورسون) تامانىدن عملگە آشىرىلماقده. حرکت نىڭ بىرۈچىسى و قبول قىلىۈچىسى هم انىق. فعل نىڭ انه شو شىكلىگە باش يا كە انىق نسبىت دېلەدى.

اوزلیک نسبتي

فعل نینگون نسبتي ده حرکت بېرار نرسه گه اؤتمه ی، بېواسطه اېگه نینگ اوزیده قاله دی. یعنی حرکت فاعل نینگ اوزی اوز اوستیده عمل گه آشیرگنی نی بیلدیره دی. حرکت و حالت فقط بجروچی نینگ اوزیده عمل گه آشه دی. اوزلیک نسبتي فعل اوزهک و نیگیزی گه ن(این)، ل(ایل)، لن قوشیمچه لرینی قوشیش بیلن یسله دی. اگر فعل لر اونلی بیلن توگه گن بؤلسه «ن»، «ل»، اونداش بیلن توگه گن بؤلسه «ان»، «ایل» قوشیمچه لرینی قوشیب، اوزلیک نسبتي یسله دی. مثالن: فاطمه تویه یسندی (اوزی یسندی)، احمد آتدن ییقیلدی (اوزی ییقیلدی). بؤری بای ایش گه آتلندی (اوزی آتلندی) هر اوچله مثاله هم حرکت بېواسطه اېگه (فاطمه، احمد و بوری بای) ده قاله ییدی. اېل بېک یویندی، یعنی، اېل بېک اوزی اوزینی یوودی. اوزبېک تیلی نینگ اوزبېکستان ورینتیده ش(-اش) قوشیمچه لر ی بیلن هم اوزلیک نسبتي یسله دی. مثالن: نصیبه آهسته گینه سوره شدی. (کریم نظراف. اوزبېک تیلی، 155 ببت) اما، اوزلیک نسبتي یساوچی بونده ی قوشیمچه افغانستان اوزبېکلری اوچون اونیملی اېمس. بو هم افغانستان اوزبېکلری آره سیده نثر ترقی قیلمه گنیدن دلالت قیلسه کیره ک.

مجهول نسبت

فعل نینگ مجهول نسبتيده ایش- حرکت نینگ بجروچیسی نا انیق دیر. یعنی حرکت کیم تامانیدن بجریلگن لیگی نامعلوم. بوندن بجروچیسی نامعلوم بؤلگن حرکت توشینیلماقده. مجهول نسبت ل(ایل)، ن(این) ش(ایش) قوشیمچه لر ی بیلن یسله دی. مثالن: انجمنده نوایی شعرلری اوقیلدی. توی دن آلدین تماشا باشلندی. قوشنیمیزنی کؤچیریشدی. ساده گیلریده حرکت کیم یا که کیملر تامانیدن بجریلگنی معلوم اېمس. کؤریب تورگنیزدېک، اوزلیک نسبتيده هم عین قوشیمچه لر قتنشماقده. بیراق، اوزلیک نسبتي بیلن مجهول نسبتي نی فرقله ماق کیره ک. اولر نینگ فرقی شونده که، اوزلیک نسبتيده بجروچی یعنی اېگه انیق، مجهول نسبتيده اېسه حرکت نینگ بجروچیسی نا معلوم دیر. مجهول نسبتيده فعل لر نینگ اوزهک و نیگیزی گه ل(ایل)، ن(این) قوشیمچه لرینی قوشیش آرقلی حاصل قیلینه دی. انیقراق بؤلسین اوچون، بو ایگی نسبت فرقی قویده گی مثال لرده قهرپ چیقسک: یولداش یوکسک مرتبه لر گه کؤتریلدی. (اوزلیک نسبت) کؤچهلرده بیردن شوقین کؤتریلدی. (مجهول نسبت) بیرینچی گیده، یولداش بلند منصب گه کؤتریلگنی، ایگینچی گیده اېسه شاقین کیم یا که کیملر تامانیدن کؤتریلگنی نا انیق دیر. مجهول لیک نسبتي اؤتیملی فعل لر نی اؤتیم سیز گه ایلنتیره دی.

مثال:

ایشنی بجر دی - اؤتیملی فعل.

ایش بجریلدی - اؤتیم سیز.

چاینی ایچدی - اؤتیملی.

چای ایچیلدی - اؤتیم سیز.

مجهول نسبتي نینگ یسلیشی:

- ل(یل) کؤریلدی، آچیلدی، قوییلدی، اوزولدی، سېپیلدی، یاپیلدی، قاقیلدی.

- ن(ین) آلیندی، کؤریندی، بیلیندی، اوشلندی، باشلندی، یاشلندی.

بیرگه لیک نسبتي

بونسبتده ایش- حرکت بیر نېچه شخص تامانیدن بیر یتده، بیرگه لیکده بجريله دی. بیرگه لیک نسبتيده فعل نیگیزی گه ش(ایش)، لش(له+ش)، قوشیمچه لرینی قوشیش بیلن یسله دی. هنرمندلر کویلشدی (بیرگه لیکده- مجهول نسبت)، سپورتچیلر یوگیریشدی (بیرگه لیکده- مجهول نسبت). بو اوزینده حرکت بیر نېچه شخص تامانیدن بجریلگنی افاده قیلینگن. بیرگه لیک نسبتيده حرکت کؤپچیلیک تامانیدن بیر نرسه یا که شخص اوستیده هم بجریلیشی ممکن. مثال: جورهنی باله لر کلتک لشدی (بیر کیشی نی کؤپچیلیک دوپاسلشدی) ینه بیرگه لیک نسبتيده کؤپچیلیک کؤپچیلیک بیلن

تارتىشدىك(گروه- گروه بۇلىپ)، بىر كىشى يالغىز بىر كىشى بىلن ايش- حركتىنى بجرىشى هم ممكن(مېن و او سۆزلىشىدۇ).

صنفداشلر استادلىرى بىلن اوچرەشىشىدى. اوچرەشىشىدى (فاعل ايگى گروه)، ايگى(كومىش و آتەبېك) سېويىشگن آخر ديدارلىشىدى(فاعل ايگى شخص) بىرگەلىك نىسبىتى يىشىدە دقت قىلماق كېرەك. چونكه، فعللر حركت نامى بىلدىروچى«ايش» قۇشىمچەسىنى آلكندە ينه بىر«ايش» قۇشىمچەسى طلب قىلىنەدى. مثال: كۆرەشدى(انىق نىسبت)، كۆرەشىشىدى(بىرگەلىك نىسبت) يىشلەدى.

بىرگەلىك نىسبتىنىڭ يىشلىشى:

- ش(ايش) يازىشىدى، سۆزلىشىدى، ايتىشىدى، اوروشىدى، يرهشدى، قىتىشىدى.
- لىش(لە+ش) بحثلىشىدى، صحبتلىشىدى، گېلىشىدى، قوللىشىدى، پوللىشىدى.

آرتىرە نىسبت

فعلنىڭ آرتىرە نىسبتىدە، بجرىشى اوڭر حركتىنى باشقە بىر بجرىشىگە بويورىش و تاثير قىلىش آرقلى عملگە آشپىرەدى. يعنى حركت باشقە بىر شخصنىڭ واسطەسىدە بجرىلەدى. بو نىسبتدە فعلنىڭ نىگىزىگە ت، - دىر، تىر، گز، كز، - قز، گز، كز، - قز، - غىز، - ار، - اير، - ايز قۇشىمچەلىرى قۇشىش بىلن ايش حركت يوزەگە كېلەدى. مثلىن:

- بالەنى اوقىشىگە اۋرگت.
 - تېمور ساعىتىنى كۆرسىتىدى.
 - تۇختە مرادنى مەكتەپگە يازدى.
 - بار گېنى، چىن سۆزنى اۋگىگە ايتتى.
 - ھەمىنگىنى عبرت اوچون برچەگە كۆرگز.
 - توردى قۇلىرىنى قۇتنىگە كىرگىزدى.
 - يىقىلگىنى اۋرنىدىن تورغىز.
 - بىر يىش بالەنى اتك- چىچك قىلە يورغىزدى.
 - بىگنظر وقتىنى بىكارگە كېتىگىزدى.
 - ھەمراھ قول كۆچتلىرىنى بىرگە اۋتگىزدى.
 - يۇلداش قىلمىنى دوستىگە تۇتقىزدى.
 - ادەشگىنى يۇلىدىن قىتى.
 - طاھر قوشلىرىنى اپكىن زاردن اوچىردى.
 - قۇلداش كۆزىگە دارى تامىزدى.
- اۋزىبىك تىلىدە بىر فعلنىڭ اۋزىگە بىر يۇلە نېچە نىسبت قۇشىمچەلىرى كېتمە- كېت قۇشىلىشى ھەم ممكن. مثلىن: آدملىرىنى تۈىگە ايت تىرگىزدى. كۆرىپ تورگىنىگىزدېك، يۇقارىدەگى مثاللردە فعلنىڭ نىگىزىگە تورلى قۇشىمچەلىرىنى قۇشىپ، آرتىرە نىسبت حاصل قىلىنماقۇدە.

آرتىرە نىسبتىنىڭ يىشلىشى

- ت: كۆرسىت، اۋرگت، بۇشت، تېبىرت، يىغلت، سەيرت؛
- تىر: (دىر) ايتدىر، اۋزەتتىر، قىرەتتىر، بۇشەتتىر، سۈرەتتىر، كۈپەيتىر؛
- غىز (گىز)، قز (غز، كز)، قىز، كىز: اۋتكىز، تورغىز، كېتىگىز، اۋتقز، اۋتكىز، يورگىز، بارغىز؛
- ست(سە+ت) كۆرسىت؛
- يز- ياقىز؛
- ار،- اير: چىقىر، توشىر، كېچىر، تاشىر.

آرتيرمه نسبت قۇشىمچەلرى اۆتيمسىز فعللرنى اۆتيمسىز فعللرگە ايلنتيرهدى.

كېل - اۆتيملى فعل،

كېلتير - اۆتيمسىز فعل.

يور - اۆتيمسىز فعل،

يورگيز - اۆتيملى فعل.

- گيز، گز، - غز، - دير تاووشلرى جرنگلى تاووش بيلن توگەگن فعل نيگيزىگە؛

- تير، كيز، قيز، كز، - قز قۇشىمچەلرى اېسە جرنگسىز تاووشدن كېين قۇشيليب كېلەدى.

اۆزبېك تىلىدە نسبت يساۋچى قۇشىمچەلرنىڭ شەكللىرى جودە كۆپ. بىر فعلنىڭ نيگيزىگە بېتە، ايگىتە، اوچتە آرتيرمه نسبت قۇشىمچەلرى كېتەمە. كېت كېلىشى مەكەن. مەن: كۆرسىتىرماق، اوندىرتىرماق، كېپىرتىرماق، بىزەنتىرىلدى، يووينتىرىلدى، كېلىشتىرىلماق كېي. بۇندەى وضعىتلردە نسبت تورى افىكسگە قرەب انىقلەندەى.

فعل نسبتلىرىنىڭ اتەلىشى					
فعللر	باش يا كە انىق نسبت	مجهول نسبت	بىرگەلىك نسبتى	اۆزلىك نسبتى	آرتيرمه نسبت
ترەماق	ترەدى	ترەلدى	ترەشدى	ترەندى	ترەتدى
يسىنماق	يسەدى	يسەلدى	يسىشدى	يسەندى	يسەتدى
كېيماق	كېيدى	كېيلدى	كېيشدى	كېيندى	كېيتى

فعل نسبتلىرى آلگەن قۇشىمچەلر جدولى

فعل مىللرى

حرەكتىنىڭ واقىلىككە مەنسەبىتىنى افادەلەيدىگەن كەتگورى مىل دېيىلەدى. مىل كەتگورى سىدە حرەكت بىلن اونىڭ بىرۋچىسى اۆرتەسىدەگى علاقەنىڭ واقىلىككە مەنسەبىتىنى كۆرسەتەدى. باشقە ايتكەندە حرەكتىنىڭ واقىلىككە بولگەن مەنسەبىتىنى سۆزلەۋچى نۇقتە نەزىردىن، بېلگىلەۋچى فعل شەكللىرى يا كە فعل كەتگورى سىگەمىل دېيىلەدى. دېمەك، فعل مىللەردە سۆزلەۋچىنىڭ ايش - حرەتكە مەنسەبىتى افادەلەندەى. فعل مىللىرى ايش - حرەتنىڭ بىرلىشى يا كە بىرلىشمەلىكى يا كە، شو حرەتنى بىرلىشكە دعوت، ايسەك، التماس، بوۋروق كېي مەنلار افادە قىلىنەدى. فعلنىڭ مىل گرامماتىك خەسەسەتتىن مەلۇم ايش - حرەتنىڭ يۈزەگە چىقىشى اوچۇن بىرلىشى شەرت بۇلگەن ايكىنچى بىر ايش - حرەت انگلىشەلەدى. شۇندەى قىلىپ، مىل كەتگورى سىدە فەلدىن انگلىشىگەن ايش - حرەتنىڭ خەسەسەتتى، امكانىتى افادە قىلىنەدى. مەن: اۆقەيدىم، فعلى ايش - حرەت، حەقىقتەن، بىرلىگەنلىكى؛ اۆقىسەك ايش - حرەتنى بىرلىش حەقىدە شەرت ايسەك، شو ايشنىڭ بىرلىشى باشقە بىرلەر ايشنىڭ يۈزەگە چىقىشى بىرلىگەنلىكىنى بىلدۈرەدى. اۆقى فعلىدە اېسە، ايش - حرەتنىڭ بىرلىش حەقىدە بوۋروقى، سۆزلەۋچىنىڭ خەسەسەتتىشىگە قرەتلىگەن، التماس بوۋروقى، ايسەگەنى بىلدۈرەدى. يۇقارىدەگى مەنلەردە حرەت و خەلتىنىڭ مەنلەر اۆرغۇللىرى افادەلەنمەدە. مىل شەكللىرى كۆمگىدە حرەت اىراسى

حقیدەگی سۆزلانچى تامانیدن تینگلاوچىگە بېرىلگن خبر تورلیچە بۆلەدى. میل توشونچەسى ھەم بویروق، درک، شرط، مقصد، گمان، حکایە، ارزو- ایستک و التماس طرزیدە ھەر خیل شکللردە افادە قیلینەدى.

شونگە كۆرە، اۆزبېك تیلیدە میل نینگ اۆچتە توری فرقلىنەدى:

1. اجرا (انیق، خبر، درگ) میلی، 2. بویروق- ایستک میلی، 3. شرط میلی.

اجرا میلی

اوشبو میلده ایش- حرکت نینگ اۆچ زماندن (اوتگن، حاضرگی و كېلەسى) بېرىدە انیق بجریلیشى یا كە بجریلمس لیگینی انگلتەدى. اجرا میلی ایش- حرکت نینگ بجریلیشى، بجریلمس لیگی بیلن باغلیق معنایی افادەلەیدى. بومیل نینگ مخصوص یساوچىسى بولمەى، او فعل نینگ زمان و شخص- سان شکللى آرقلی یوزەگە كېلەدى. ایشلەدى (اوتگن زمان)، ایشلەپیدی (حاضرگی زمان)، ایشلەماقچى (كېلەسى زمان) فعللى اجرا میلیدە ھەر اۆچلە زمان معنالىرىنى انگلتەدى. اجرا میلی مخصوص كۆرستگىچگە اپگە اېمىس. اجرا میلی نینگ معناسى زمان، شخص- سان قوشیمچەلرینی آلگن فعل شكلىدن انگلتەلەدى. اجرا میلی انەشو خصوصیتی بیلن باشقە فعل میللریدن فرقلىنەدى.

شرط میلی

بېرر ایش- حرکت نینگ یوزەگە چىقىشى اۆچون اوندن آلدین بجریلیشى شرط بۆلگن باشقە بېر ایش- حرکتنى بیلدیرەدى و قطعى بۆلمەگن ایستک، فرض، مصلحت چقىرىش، بویورىش، التماس معنالىرىنى افادەلەیدى. یعنی حرکت نینگ رویابگە چىقىشى اۆچون شرط بۆلگن باشقە بېرر حرکت معناسینی انگلتوچى فعل نینگ میل شكلى شرط میل دېلەدى (ح. اۆز. الف. ت).

شرط میلی (- سە)، (- گندە) قوشیمچەلری یاردەمدە یسلەدى. شرط میلی بېرىنچى شخص بېرلىكده:

ایشلەسە، اۆقیسە، بجرسە، اۆقیگندە، بجرگندە كېلىر.

شرط میلی فعل نینگ شخص ساندە توسلنیشی:

بېرلىك	كۆپلىك
1. شخص	اۆقیسەم
2. شخص	اۆقیسنگ
3. شخص	اۆقیسە

(- اۆقیگندە) شرط میلدهگی فعللر شخص ساندە توسلنمەیدى.

بو میلدهگی فعللر بۆلیشلى، بۆلیش سیز، برچە نسبت شکللریدە قوللنەدى و شخص سان بیلن توسلنیشدە توسلنەدى.

حرکت و حالت كۆپ نرسەلر بیلن باغلیق توشونچە بۆلگنی سببلى فعللر كتگورىەگە باى بۆلەدى. او بو كتگورىلر بېر- بېرى بیلن عضوی باغلانگن دېر. چونكە حرکتنى كېم دېر بجرەدى؛ بو سان كتگورى سینی- توسلنیشنى یوزەگە آلیب چىقەدى. یا كە حرکت معلوم بېر وقت آرەلیغیدە عملگە آشەدى، بو زمان كتگورى سینی اۆرتەگە كېلتیرەدى. باشقە تاماندن ایش- حرکت كېمگە، نیمەگە دېر یۆنەلتیریلگن بۆلەدى. بوندە اۆتیملى و اۆتیم سیز گراماتیک كتگورى وجودگە كېلەدى. بجریلگن ھەر بېر حرکت نینگ واقعیلىكە مناسبتى ھەم مھم. بو نرسە میل كتگورى سینی میدانگە كېلتیرەدى.

بویروق- ایستک میلی

بویروق- ایستک میلیدەگی فعللر ایش- حرکتنى بجریش- بجرمس لیگی حقیدەگی بویورىش، اوندش، ایستک، مصلحت، التماس، چقىرىش كېى معنالىرىنى انگلتەدى. بویروق- ایستک میلی، اساسن (-دى)، (-اين)، (-ای)، (-گین)، (-سین)، (-لیک) قوشیمچەلری، آرقلی یسلەدى. بو میلده حرکت ھەر اۆچە شخصگە قرەتیلگن بۆلەدى. مثالن: بارە- ی، بارەى- لیک، بار- گین، بار- سین، بارسین- لر. ھەر اۆچلە میل ھەم بۆلیشلى، بۆلیش سیز، اۆتیملى، اۆتیم سیز شکللىگە اپگە بۆلەدى.

بېرلىك كۆپلىك

1. شخص	كېل- ە ی/ اۆقى- گین	كېل- ە ی- لیک
2. شخص	كېل- گین/ ینگ	كېل- ینگیز/ ینگیزلر
3. شخص	كېل- سین	كېل- سین (لر).

بویروق- ایستک میلدهگی فعللر نینگ بېرىنچى شخص شكلى یوق.

فعل زمانلری کتگوریسی

فعل یا که ایش- حرکتی قیسی زمانده بجریلگنی، اولاً نطق سؤزلنپ تورگن پیتگه مناسبتدن انیقلمدهدی. یعنی حرکتنینگ نطق پیتیگه مناسبتی فعل زمانلری آرقلی افاده قیلینهدی. یا که فعلدن انگلشیلگن ایش- حرکتی نینگنطق پیتیگه مناسبتی بیلدیرهدیگن فعل شکلیگه زمان دیلهدی. سؤزلشهیاتکنیمیزده، بیرار- بیرفکرنی بیان ایتیهیاتکنیمیزده، یازهیاتکنیمیزده معلوم بیر زمان آرهلیغیده، اوچ زماندن بیریده(اوتگن زمان، حاضرگی زمان و کپلهسی زمانده) شو حرکتیمیز بجریلگن بولهدی. ایش- حرکت نطق سؤزلنیهیاتگن پیتدن آلدین، نطق سؤزلنیهیاتگن پیتده و اوندن سؤنگ بجریلیشی ممکن. زمان کتگوریسی هم معلوم بیر قوشیمچه آرقلی افاده قیلینهدی. زماننی انگلتوچی فعل قوشیمچهلری شکل حاصل قیلوچی افیکسلر(قوشیمچه) سنهلهدی. اولر فعل اوزه ک- نپگیزیگه توسلاوچی افیکسلردن آلدین قوشیلهدی. شونگه کوره اوزبیک تیلیده اوچ زمان فرقلمدهدی:

1. حاضرگی زمان، 2. کپلهسی زمان، 3. اوتگن زمان. هر بیر زمان شکلی اوز ایچیده ینه بیر نپچه تورگه بؤلینهدی:

1. حاضرگی زمان
حاضرگی زمانفعلیحرکتنینگ نطق پیتیده بجریلیشی یا که بجریلمس لیگینی، دوام ایتیشینی افادهلهیدی. مثلاً: ایشلهپیمن، قیلهیاتیر، بجرماقده کبی لر فعلنینگ حاضرگی زمان شکلی دیر. فعلنینگ حاضرگی زمان شکلی (-یپتی)، (ماقده)، (یاتیر) قوشیمچهلری یاردمیده حاصل قیلینهدی. حاضرگی زمان فعلی نینگ ایکی توری فرقلمدهدی: 1. حاضرگی زمان دوام فعلی، 2. حاضرگی زمان دوام فعلی.
الف) حاضرگی زمان دوام فعلی
حاضرگی زمان دوام فعلی نطق سؤزلنپ تورگن بیر پیتده، انیق دوام ایتیب تورگنی افادهلنمهدی. بو زمان شکلی شو شکلگه(یپ)، (یاتیر) قوشیمچهلریدن بیرینی یا که فعل اوزهگیگه(ماقده) افیکسینی توسلب قوشیش یولی بیلن یسلهدی و حرکتنینگ دوام ایتیب تورگنی بیلدیرهدی. مثلاً: بارهپیمن، کپلماقدهسن، اویلهیاتیر. باشقه تاماندن(یپتی) قوشیمچهسی، کپلهسی اوتگن زمان معنالرینی هم انگلتهدی:

مین سرویسده کابلگه جؤنب کپتهپینگن ایدیم کبی.

حاضرگی زمان دوام(کورماق) فعلی شخص- سانلرده توسلنیشی:

شخص- سان	بیرلیک	کۆپلیک
1. شخص	کۆر- ه- یپ- من	کۆرهپیمیز
2. شخص	کۆر- ه- یپ- سن	کۆرهپیسیز
3. شخص	کۆر- ه- یپ- تی	کۆرهپیتیلر.
حاضرگی زمان دوام(کپلماق) فعلی شخص- سانلرده توسلنیشی:		
1. شخص	کپلماقدهمن	کپلماقدهمیز
2. شخص	کپلماقدهسن	کپلماقدهسیز
3. شخص	کپلماقده	کپلماقدهلر.
حاضرگی زمان دوام(کپلماق) فعلی شخص- سانلرده توسلنیشی:		
1. شخص	کپلهیاتیرمن	کپلهیاتیربیز
2. شخص	کپلهیاتیرسن	کپلهیاتیرسیز
3. شخص	کپلهیاتیر	کپلهیاتیرلر.

ب) حاضرگی- کپلهسی زمان فعلی

نطق سؤزلب تورگن پیتده، اوندن کپین هم یوز بیرهدیگن ایش حرکتینی بیلدیرهدی. یا که، (الف/ی) بیلن یسلگن روشدانش نینگ توسلنیشیدن یسلهدی. بو زمان شکلی (- / A) ، (- / I) قوشیمچهلری آرقلی یسلهدی. مثلاً:

ایشلهپیمن ish-la-yap-man

یازه من yoz-a-man

۱- (a) قۇشیمچهسى بیلن (قیتماق) فعلی نینگ حاضرگی کپلهسى زمانده حاضرگی- کپلهسى زمان کۆرینیشىده توسلنیشی:

شخص- سان	بیرلیک	كۆپلۈك
1- شخص	قیتە من	قیتە میز
2- شخص	قیتە سن	قیتە سیز
3- شخص	قیتە دی	قیتە دیلر.

ی (i) قۇشیمچهسى بیلن (اوقیماق) فعلی نینگ شخص ساندە توسلنیشی:

شخص سان	بیرلیک	كۆپلۈك
1- شخص	اوقیمن	اوقیمیز
2- شخص	اوقیسن	اوقیسیز
3- شخص	اوقیدی	اوقیدیلر.

اوتگن زمان فعلی

ایش- حرکت نینگ نطق پیتیدن آلدین بجریلیشینی یا که، بجریلمهگننی بیلدیره دی. مثلن: مېن اوتگن کون پالیزدن قیتدیم. بو ایشنی انچه ایلگری بجرگن ایدیم. اوزبیک تیلیلده اوتگن زمان فعلی نینگ بېشته توری بار:

1) اوزاق اوتگن زمان فعلی

اوزاق اوتگن زمان فعلی ایش- حرکت نینگ نطق سۆزلب تورگن پیتدن انچه آلدین بجریلگنی یا که بجریلمهگننی بیلدیره دی. اوزاق اوتگن زمان صفتداش نینگ گن، کن، قن قۇشیمچهلری بیلن یسله دی.

اوزاق اوتگن زمان (اوقیماق) فعلی نینگ شخص- سانلرده توسلنیشی:

شخص- سان	بیرلیک	كۆپلۈك
1- شخص	اوقیگنمن	اوقیگنمیز
2- شخص	اوقیگسن	اوقیگسيز
3- شخص	اوقیگن	اوقیگنلر

2) یقین یا که انیق اوتگن زمان

یقین اوتگن زمان فعلی نطق سۆزلنپ تورگن پیتدن بیر آز آلدینراق، سۆزلاوچی نینگ کۆز اۆنگیده بجریلیشی یا که، بجریلمس لیگنی بیلدیره دی. یقین اوتگن زمان (- دی/تی) قۇشیمچهسى بیلن یسله دی. یعنی فعل نینگ اۆزهگی گه (- دی) افیکسی قۇشیلیشی نتیجه سیده حاصل قیلینه دی. مثلن: مېن اورتاغیمنی اوچرەتدیم. بوندە حرکت بیر از آلدینراق صادر بؤلگنی، حرکت سۆزلاوچی نینگ کۆز اۆنگیده صادر بؤلگنی بیلنماقده.

یقین اوتگن زمان (ایتماق) فعلی نینگ شخص- ساندە توسلنیشی:

شخص- سان	بیرلیک	كۆپلۈك
1- شخص	ایتدیم	ایتدیك
2- شخص	ایتدینگ	ایتدینگیز
3- شخص	ایتدی	ایتدیلر

3) اوتگن زمان دوام فعلی

اوتگن زمان دوام فعلی نطق سۆزلنپ تورگن پیتدن اول بجریلگنی یا که بجریلمهگننی بیلدیریب، صفتداش نینگ (ر-ار) و (یاتگن)، (ماقده) قۇشیمچهلرینی قۇشیش همده تۇلیقسیز (یدی) فعلینی کبلیتیریش بیلە یسله دی.

اوتگن زمان دوامده (کېتماق) فعلی نینگ شخص- ساندە توسلنیشی:

کېتماق فعلی

- شخص-سان بېرلىك كۈپلىك
- 1-شخص كېتىر اېدىم كېتىر اېدىك
- 2-شخص كېتىر اېدىنگ كېتىر اېدىنگىز
- 3-شخص كېتىر اېدى كېتىر اېدىلر
- (-ياتگن) صفتداش قۇشىمچەسىنى كېلتىرىش بىلن ئۆتكەن زامان دوام فعلىنىڭ توسۇلىشى:

- 1-شخص بارەياتگن اېدىم بارەياتگن اېدىك
- 2-شخص بارەياتگن اېدىنگ بارەياتگن اېدىنگىز
- 3-شخص بارەياتگن اېدى بارەياتگن اېدىلر.

4. ئۆتكەن زامان ھىكايە فعلى

ئۆتكەن زامان ھىكايە فعلى، كۈتۈلمەگەن قىسقا ۋەقتە ئۆتكەن زامان سۆزلەش تۈرگەن پېتىدىن ئالدىن بېرىلگەن ياكى ھە بېرىلمەگەن بىلەن بىرلىكتە. ئۆزبېك تىلىدە ئۆتكەن زامان ھىكايە فعلى(ب)، (بى) قۇشىمچەلەر ياردەمچە قىلىنەدى. ئۆتكەن زامان ھىكايە فعلىنىڭ شخص-سانلاردا توسۇلىشى.

- قېتىماق فعلى
- شخص-سان بېرلىك كۈپلىك
- بېرىنچى شخص قېتىبىم قېتىبىمىز
- ايگىنچى شخص قېتىبىسن قېتىبىسىز
- ۋچىنچى شخص قېتىبىدى قېتىبىدىلر

5. ئۆتكەن زامان مقصد فعلى

ئۆتكەن زامان مقصد فعلى نطق سۆزلەش تۈرگەن پېتىدىن ئالدىن بېرىلگەن ياكى ھە، بېرىلمەگەن ئى مقصد قىلىپ قويۇلغان. ئۆزبېك تىلىدە ئۆتكەن زامان مقصد فعلى(ماقچى)، (دىگەن) قۇشىمچەلەر واسطەسىدە يىتلەدى. ئۆتكەن زامان مقصد فعلىنىڭ شخص-سانلاردا توسۇلىشى.

- قىلماق فعلى
- شخص-سان بېرلىك كۈپلىك
- 1-شخص قىلماقچىم قىلماقچىمىز
- 2-شخص قىلماقچىسن قىلماقچىسىز
- 3-شخص قىلماقچى قىلماقچىلر
- (دىگەن) قۇشىمچەسى بىلن (كۈرماق) فعلىنىڭ شخص-ساندا توسۇلىشى:

- شخص-سان بېرلىك كۈپلىك
- 1-شخص كۈرەدىگەنم كۈرەدىگەنمىز
- 2-شخص كۈرەدىگەنسن كۈرەدىگەنسىز
- 3-شخص كۈرەدىگەن كۈرەدىگەنلر.

2. كېلەسى زامان فعلى

ايش- ھەرىكەتنىڭ نطق پېتىدىن سۈنگ بېرىلىشى ياكى ھە بېرىلمەسلىكىنى گمان، تەخمىن يولى بىلن افادەلەيدى. كېلەسى زامان فعلىنىڭ ايگى تۈرى موجود كېلەسى زامان گمان فعلى، كېلەسى زامان گمان فعلى.

1. كېلەسى زامان گمان فعلى

شخص-سان	بیرلیک	کۆپلیک
1- شخص	باررمن	بارر میز
2- شخص	باررسن	بارر سیز
3- شخص	بارر	بارر(لر)
4-		

شخص-سان پیرلیک کویلیک

شخص-سان بیرلیک کؤیلیک

3- شخص اشیتہ-دیگن اشیتہ-دیگن ابدیلر

كېلەسى زىمان		ھازىرگى زىمان		اۋتۇگن زىمان				
كېلەسى زىمان گىمان فەلى	كېلەسى زىمان مقصد فەلى	ھازىرگى زىمان دوام فەلى	ھازىرگى كېلەسى زىمان فەلى	اۋتۇگن زىمان مقصد فەلى	اۋتۇگن زىمان ھىكايە فەلى	اۋتۇگن زىمان دوام فەلى	يىقىن اۋتۇگن زىمان فەلى	اوزاق اۋتۇگن زىمان فەلى
باررىن كېلىرىن	اۋقىماقچى من يازەدېگن من	اۋقىپىن يازماقەدە اۋقى ياتىر	اۋقىپىن يازە سن	اۋقىدىگن ابدىم بارماقچى ابدىم	اۋقىپىن ايتىپ من	باررى ابدى اۋقىرى ابدى	اۋقىپىم اۋقىدى كېلدى	اۋقىگىنمىز اۋقىگن ابدىك

--	--	--	--	--	--	--	--	--

جدولده فعللرنینگ زمانلرده توسلنیشی

فعللنینگ سینتکتیک وظیفهسی

فعللر گیده(جمله)اساسن کبسیم وظیفهسیده کپلهدی. مثلن: مین اورتاقلریم بیلن سیر ایلهگنی تاققه چیقیدیم. بیز درس اوقیش اوچون مکتبگه باردیک. هر ایکله گیده(چیقماق) و (بارماق) فعللری بیرینچی شخص بیرلیک(چیقیدیم) همده بیرینچی شخص کۆپلیک (باردیک) شکلریده کبسیم وظیفهسینی بجریب کیلهیپتيفلنننگ صفتداش(بارگن) و حرکت نامی (اوقیش، باریب، اوچره شو) آتلیشیب، گیده ابگه(يورگن- دریا، اوتیرگن- بوریا). تولدیروچی(اوقیمهگندن اوقیگن یخشی، یخشی ایشنی کپچیرتیرمسلیک لازم). قرهتیقیچ انیقلاوچی(اوقیگننننگ آشیغی آچی بولهدی).
فعللننگ گیدهگی وظیفهسینی توسلنیش کتگوریسی بپلگیلب بپرهدی، چونکه شخص- سان قوشیمچهلری فعلدن باشقه سوز تورکوملرینی هم کبسیم وظیفهسیگه ماسلهی آلهدی. مثلن: سبن ایشلهیسن، مبن اوقییمن. بوگیلرده توسلاوچی«من» اوقیماق فعلیگه قوشیلیب کبلیب، اولرنی کبسیمگه ایلنتیرماقده.

فعللرنننگ یسلنیشی

اوزبیک تیلیده فعللر باشقه سوز تورکوملریدن هم حاصل قیلینهدی. آت، آلماش، روش و صفتدن هم فعل یسلنیشی ممکن. فعللر هم آت و صفت کبی مارفولوگیک(قوشیمچهلر یاردمیده) و سینتکتیک (سوزنی سوزگه قوشیش یولی بیلن) اصولده حاصل قیلینهدی.

مارفالوگیک اصول

بو اصولده سوزنننگ نیگیزیگه قوشیمچهلر قوشیلهدی و ینگى سوز یسلهدی. قوییدهگی قوشیمچهلر یاردمیده فعللر یسلگنننن کوره میز:

- له (سوزله، توشله(توشده اوقتیش معناسیده)، بپله).
- ا (سنه، پوره، اوره، سکره).
- ای (ساغهی، کوچهی، کیچرهی).
- سه (قوسه، سوسه).
- ر (قیز، بوزر، کؤکر).
- ایک (کیچیک، بیریک، اچیچیک).
- یق (قیزیق، آشیق).
- ی (تینچی، سیمری، یاری).
- الن (باغلن، اولن، سیلن).

سینتکتیک اصول(سوزلرنی بیر- بیرىگه قوشیش).

بو اصول بیلن جفت، قوشمه و مرکب فعللرحاصل قیلینهدی.قوشمه فعللر، اساسن، فعل و فعل بۆلمهگن سوزلردن یسلهدی.اولر:

(الف) فعل و فعل بۆلمەگەن سۆزلەرنىڭ قوشىلىشىدىن ھاسىل بۆلەدى (آت+فعل) كۆرىنىشىدە بۆلەدى: تعظيم+قىلماق، تعظيم قىلماق، سلام+بېرماق، سلام بېرماق، قۇل+اوشلەماق، قۇل اوشلەماق و باشقىلار.
(ب) فعل و فعلدىن ھاسىل بۆلگەن قوشمە فعللەر (فعل+فعل) كۆرىنىشىدە: آلدی+بېردى، آلدی بېردى (سودا)، كېلىپ+كېتماق، كېلىپ كېتماق (اۋچرەشو)، ساتىپ+الماق، ساتىپالماق (خريد)، آشىپ+توشدى (آرتىقلىك)، كېلىپ+قالماق، كېلىپ قالماق (پيدا بۇلىش)، قۇل+اوردى، قۇل اوردى (اقدام قىلماق)، كۆرىپ+قالدى، كۆرىپ قالدى (توستىدن)، قىلىپ+قۇپدى، قىلىپ قۇپدى (يىلمىدىن).

روش

روش ھىركەتنىڭ بېلگىسىنى بىلدۈرۈچى مۇستەقىل سۆز تۈركۈمى سەنەلەدى. يا كە ايش- ھىركەت قى ھالدا بىرلىشىنى و شۇنگە باغلىق بۆلگەن اۋرىن، پىت، مۇقەددەگە مۇناسىپتىنى بىلدۈرەدىگەن مۇستەقىل سۆز تۈركۈمى روش دېيىلەدى. باشقىچە ايتىگەندە ايش- ھىركەتنىڭ ھاسىل بۇلىشى بىلەن باغلىق ھەيئەت، پىت، سەبب، مۇقەددە، درجەمۇقدار و اۋرىن مۇئەللىرىنى بىلدۈرەدى يا كە، ھىركەت و ھالىتنىڭ بېلگىسىنى، شۇنىڭدەك، بېلگىنىڭ بېلگىسىنى افادەلەيدى. روشلەر ھەم ھەيئەتگە اۋخىش بېلگىنى بىلدۈرەدى، ھەيئەت آتەننىڭ بېلگىسىنى بىلدۈرەش، روشلەر ھىركەتنىڭ بېلگىسىنى، قى طرزەدە بىرلىشىنى افادەلەيدى. سىرتىدىن قەدەگەندە روش ھەيئەتگە اۋخىش كېتەدى، اصلىدە او ھەيئەت بۇتۇنلىقىنى قەيەلەيدى. روشلەر ھىركەت ھالىتىنى افادەلەش، اۋزىگە ھەيئەت مۇسەۋۋىيەتلىرىنى، كېدە كۆپىنچە ھال ھەيئەت سەيەدە كېلىشى روشنىڭ باشقىچە سۆزلەردىن قەيەلەشنى تەمىنلەشنى بىلدۈرەدى.

مۇئەللى: كۆزەلەش بىرلىكەسەيەدە كۆزەلەش سۆزى ھەيئەت، چۈنكە، او قىزىنىڭ بېلگىسىنى (كۆرىش) ھەيئەتگە بايلىشىنى بىلدۈرەيدى. سەيەكەن يورماق بىرلىكەسەيەدە سەيەكەن سۆزى روش. چۈنكە او ھىركەت يەنى، يورماقنىڭ بېلگىسى سەنەلەدى. دېمەك، ھەيئەت آتە- نەرسەنىڭ بېلگىسىنى، روش ھىركەتنىڭ بېلگىسىنى ائەنگەلەيدى.

روش مۇستەقىل سۆز تۈركۈمى ھەيئەت قەيەدەگى مۇرەككەپلىك ھەيئەتلىرى بىلەن اچىرەلەپ تۇرىدۇ:

1. روش ھەم درجە كەتگۈرىسىگە اېگە: سەيەكەن، مۇل (عادى درجە)، كۆپراق، چەقەنراق (قىياسى درجە)، اېنگە كۆپ، جۈدە تىز (آرتىرەمە درجە) كېي؛

2. روش اۋزىگەرسى بۇلىپ، كۆپىنچە ھەيئەتلىرىگە باغلىنىپ كېلەدى: كۆرگەندە تۈركىستاننىڭ قەيەللىرى قەت- قەت، اۋستەمە اۋست توشلىگەن اېدى؛

3. روش ايرىم پەيىتلەردە ھەيئەتگە، آتەگە باغلىنىپ كېلەدى: بۇندەي پەيىتدە روش بېلگىنىڭ بېلگىسىنى اېمەس، بلكە، اۋزى باغلىنىپ كېلگەن ياخۇد ائەن ائەنگەشلىگەن ھىركەت و ھالىتنىڭ بېلگىسىنى بىلدۈرەيدۇ: ھەيئەت- كۆچە تۆلە ادم.

4. روش ھەيئەتدە مۇسەۋۋىيەتلىرىگە اېگە اېمەس. روش مۇسەۋۋىيەتلىرىگە قوشىمچەلەر آتە، ھەيئەت، آلماشىگە قوشىلىپ كۆپىنچە، ھەيئەت روشى يەسەيدى. مۇئەللى: لىب، لىرچە، چە، ائە كېلىر. بو قوشىمچەلەر بىلەن باشقىچە سۆز تۈركۈملىرى ھەم يەسەلەيدى.

5. آتەشلىگەن سۆزلەرنى مۇستەقىل قىلگەندە روشلەر تەسلىمەيدى، تەسلىمەيدى ھەم. روش، اساسەن، قەندەي؟ قەندەي قىلىپ؟ كېمەي؟ قەچە؟ قى طرزەدە؟ كېي سۇراقلىرىگە جەۋاب بۆلەيدى. مۇئەللى: تىز (يۈگىرماق)، سەيەكەن (گېيىرماق)، بېردەن (سەكرەماق)، تۇستەن (كېلىماق)، كۆپ (قەدەماق)، از (اۋخەماق)، تەسەدەن (اۋچەشماق)، قەھەمانلەرچە (جەنگە قىلماق)، اېرتە (بارماق)، يەيىرىنچە (كېلىشماق)، بۇتۇنلى (اۋنىماق) ھەيئەتلىرىگە (يېماق)، سىرتىدىن (قەدەماق)، دوستانە (اۋچەشماق)، تاغلىرىدە (قارىماق)، يەيىرىنچە (يېتەم تەزماق)، ائەيلىپ (قىلماق)، مەيۈرەن (ايشلەماق)، تۇختاۋسىز (يازماق)، يەيىلىپ (اۋقىماق)، اۋزىبەكچە (سۆزلىشماق)، بۇتۇنلەين (تۈگەنماق) و باشقىلەر روش سەنەلەيدى.

يوقارىدە تەكىدلىگەنمۇدەك، بىر قەدەگەندە، روشلەر عادى، قىياسى و آرتىرەمە درجەلەرگە اېگە بۇلىشى بىلەن ھەيئەتگە اۋخىش كېتەيدى. اما، توشۇنىش كېرەككە، ھەيئەت نەرسە ھەيئەت ھەيئەتلىرىنى بىلدۈرەش، روش ھەيئەتنىڭ بېلگىسىنى بىلدۈرەيدى. يەنە بىر مۇئەللى: اۋچەقەر آتە، تىز اۋچەقەر بىرلىكەلەرنى آيىپ قەدەسكە، بىرلىكى ھەيئەتدە اۋچەقەر سۆزى آتەنىڭ ھەيئەتلىرىدە. ايكىنچى ھەيئەتدە اېسە، تىز سۆزى روش دېر. چۈنكە، او ھەيئەتنىڭ بېلگىسىنى يەنى اۋچەقەر ھەيئەتنى بىلدۈرەيدى، ھەيئەتلىرىنى قەيەلەش كېرەك. روش ھەيئەتلىرى (بېردەن اۋيغانماق)، ھەيئەتلىرى (اۋزىبەكەن اۋدوملەر) بىرلىكى پەيىتلەردە ائەگە باغلىنىپ كېلەيدى.

روشلر قويىدەگى قوشىمچەلەر ياردەمىدە يىتلەدى.

- ان (اساسىن، طبعىيەتن).
- سىز (چىكسىز، اوزلىكسىز).
- لب (اپرتەلب).
- چە (اۋزىپكچە).
- لرچە (قەرمانلرچە).
- اينچە (كۈپىنچە).
- ليگىچە (چلەليگىچە).
- انه (مردانه).
- ن(ين) (يازىن- قىشىن، اچىن- تۇقىن).
- دەى (تېمىردەى).
- ئى (بوتونلى).
- لەيىن (بوتونلەيىن).
- دەى (دېك) (سوتدەى، تېمىردەى، ماموقدېك).

روشلر تۈزىلىشىگە كۆرە اوچ تۈرگە بۆلىنەدى

سادە روش، توب روش و قوشمە روش

1. سادە روشلر: سادە روشلر بىرگىنە اۋزەكدن تۈزىلىپ، توب و يسمە بۆلەدى.
توب روشلر- يساۋچىسىز قوللەيدىگن روشلر توب روشلر دېيىلەدى. مئلن: تېز، سېكىن، آز، كۈپ، كېيىن و باشقەلر.
يسمە روشلر- عليحدە افىكىسلر بىلن يىتلگن روشلرگە يسمە روشلر، دېب ايتىلەدى. اېسكىچە، مردانه، تۇختاوسىز، آى دەى و باشقەلر.
2. قوشمە روشلر: قوشمە روشلر ايكىمستقل سۆزدن تشكىل تاپگن بۆلەدى. مئلن: اوياقدە، بو كېچە، آلەقچان، قى كۈنى.
يسمە روشلر توب روشلرگە قوشىمچە قوشىلىشى ارقلى حاصل قىلىنەدى:
دوستانە، يشىرىنچە، مجبورن، چىكسىز، اۋشە كۈنى، هيچ وقت، بىر پىت، بىرمونچە، آلەقچان، هر سفر و باشقەلر.
3. جفت روشلر: جفت روشلر بىر- بىرىگە يقىن ضد و تكرارى سۆزلردن تۈزىلەدى. مئلن: سىل- پىل، كېتمە- كېت، يانمە- يان، كم- كم. ابرتە- كېچ، سېكىن- استە، آچىق- آيدىن، آز- ماز، تۈلە- تۈكىس، قىشىن- يازىن، كېچە- كوندوز.
4. مركب روشلر: هر اىگلەسى هم مستقل حالده معنا انگلتەيدىگن سۆزلردن تۈزىلگن روشلر مركب روشلر دېيىلەدى.
بوندەى روشلر سۇراق، كۆرسىتىش آلاماشلر، اۋرىن پىت معناسىدەگى و هيچ، هر، بىر كىبى سۆزلرنىنگ بىرىكۈىدن تشكىل تاپەدى. مئلن: هر وقت، هيچ وقت، هر زمان، بىر نفس، بىر زوم، شو وقت، شو بېردە، بو ياققە كىبى.

روشلرنىنگ معنا و گراماتىك جەتدن تورلرى

1. حالت روشلر: ايش- حرىكتنىنگ قى طرزده، قى اصولده، قى حالنده بجرىلىشىنى بىلدىرەدى: سېكىن، آهستە، توستدن، كوركندەى، بىردنگە، مردلرچە، درّاو، بىرمە- بىر، ياپەسىگە، جىمگىنە، ايلدم، پىادە، يەياو، آتلىق، ماشىندە، تصادفن، تېز، مردانه، قۇقىسدن(تۈستدن)، بىرمە- بىر، قۇلمە- قۇل، قوشدەى، يىگىتچەسىگە، تۇغرىمە- تۇغرى و باشقەلر. حالت روشلر قندەى؟ قندەى قىلىپ؟ كىمدەى؟ نىمە دەى؟ قى طرزده؟ سۇراقلىرىدىن بىرىگە جواب بېرەدى. حالت روش كپدە حال وظيفەسىنى بجرىب كېلەدى. قويىدەگى مثاللردە حالت روشى بۇيىچە كپ تۈزىلگن:
1. تۈستدن يۈرەگىم سىنچدى.
2. اۋشە نرسە درّاو اېسىگە كېلدى.
3. بىز تصادفن اوچرەشدىك.
4. تىز بورىب يېتىب آلدىك.

5. اۋغىلچم جېمگىنە اوخلەدى.
6. آدملىر بىر جاىگە بارىشلىرى اوچون، آتلىق، يەياو و عرابەدە سفر قىلەدىلر.
7. منزلگە يېتەي دېسنگ ايلدم يور.
8. قۇيلىرىنگى بىرمە - بىر سىنب چىق.
9. سېكىن-استە (آهستە) ايشىنگى قىلەبېر.
10. 40 يىل اۋتىگن بۇلسە ھم كۆرگندەي تەنىدىم.
2. پىت روشى: ايش- حركىتىنگ بجرىلىش پىتىنى بىلدىرەدى. بايە، كېچە، آلدىن، اپرتەلب، ھلى بېرى، كېين، ايلگرى، حاضر، اندە- ساندە، بورون، سۇنگ، اپرتە- ايندىن، بولتور، دايم، كېين، ھلى و باشقەلر. پىت روش قچاندن بېرى؟ قچانگچە؟ قچاندن بويان؟ قى طرزەدە؟ قنچە؟ كى سۇراقلرگە جواب بۇلەدى.
3. اۋرىن روشى: ايش- حركىتىنگ بجرىلىش اۋرىنى بىلدىرەدى. مئتن: پستە، يوقارىدە، آلدىندە، نرىدە، بېرىدە، تۇغرىگە، اوندە- بوندە، ايلگرىگە، آلەقندە، قۇيى، اچكرى، تشقرى، آلەقەيپردە، آلەقەيپىرلرگە كىلر. اۋرىن روش قەي بېرگە؟ قەيپردە؟ قەيپىرگە؟ كى سۇراقلردن بىرىگە جواب بېرەدى.
4. درجە- مقدار روشى: ايش- حركىتىنگ مقدارى، درجەسىنى، بېلگىنىنگ درجەسىنى بىلدىرەدى. مئتن: كۇپ، آز، جودە، نھايتەدە، بىر آز، بىرمونچە، ھرقنچە، سىرە، اصلن، سل، غايت، پېچە، قاپلې، چېلكلې، خروارلې كىلر. پىت روشلر قنچە؟ قەي درجەدە؟ كى سۇراقلرگە جواب بېرەدى.
5. سبب روشى: ايش- حركىتىنگ بجرىلىشى اوچون سبب بۇلگن حالتى بىلدىرەدى. مئتن: ناچار، ناعلاج، ناعلاجلىكدن، چارەسىزلىكدن، قىصدن، اتەيلىب، بىلمىسدىن كىلر. سبب روش نېمە سببىدىن؟ نېمە اوچون كى سۇراقلردن بىرىگە جواب بۇلەدى.
6. مقصد روشى: ايش- حركىتى قىسى مقصدە بجرىلىشىنى بىلدىرەدى: اتەيىن، جورتەكى، اتەيلىب، بىلمىسدىن، قىصدن و باشقەلر. مقصد روش نېمە اوچون؟ نېمە سببىدىن؟ نېمە مقصدە كى سۇراقلردن بىرىگە جواب بېرەدى.

روشلردە درجە

- صفتلردە بۇلگىنى كى، روشلردە ھم درجە بار. روش درجەلرى حركىتىنگ بېلگىسىنى، مقدارىنى، كم- آرتىقلىگىنى درجەلې كۆرسىتەدى. تىز، سل، بۇشراق جودە سېكىن و ھكذالر. صفتدە درجە قندە افادەلنەسە، روشدە ھم خودى شونەدى افادەلنەدى. حالت، پىت و مقدار روشلردە درجە اوچرەمەيدى. اۋزېپك تىلىدە روش درجەلرنىنگ قۇيىدەكى تورلىرى فرقلەندى:
1. عادى درجە: روش نىنگ بو درجەسىدە مخصوص گرامماتىك كۆرسىتىچى- يۇق. او حركىتىنگ بېلگىسىنى عادى بېلگى اپكىنىنى بىلدىرەدى. آهستە(يورماق)، سېكىن (كۆترىلماق)، يوقارى، قۇيى، بلند، ايلدم.
 2. قياسى درجە: حركىتىنگ بېلگىسىنى قىاسلې، كۆرسىتەدى؛ بو درجە، (- راق) قۇشىمچەسى بىلن افادەلنەدى: اپرتەراق، كېچراق، آلدىنراق.
 3. آرتىرمە درجە: بېلگىنىنگ معيارىدن آرتىق درجەدە اپكىنىنى افادەلەيدى. اۋزېپك تىلىدە بو درجە اپنگ، جودە، انچە، غايت، نھايتەدە، اۋتە كى سۆزلر ياردەمىدە افادەلنەدى. جودە خرسند، اۋتە بىلىمدان، نھايتەدە تىز، غايت مھم.

روش نىنگ سىنىتىك وظيفە

روشلر حركىت بىلدىروچى سۆزلر- فعللرگە باغلىنىپ، گېدە اساسن حال وظيفەسىدە كېلەدى. مئتن: بابامراد قۇياش تفتىدە بىر آز قارەيگن اپدى. شو پىت تۇستىدن كۈچە اېشىگى ترقىلېب آچىلدى- يو، ھرسىلەگن تورسون كىرىپ كېلدى. روشلر آتلىشگندە گېدە اپگە، تۇلدىروچى، ايرىم پىتلردە كېسىم وظيفەسىدە كېلەدى. مئتن: كۇيى كېتىپ آزى قالدى، قىشى كېتىپ يازى قالدى. (مقال)- اپگە. بىرنى بىراو بېرەدى، كۇنىپ محنت. (مقال)- تۇلدىروچى. حاصل نىنگ چۇغى- مۇل- كېسىم. اولر نطقەدە جودە فعال قۇللنەدى. مئتن: كېچە(پىت) تۇستىدن(حالت) ھوا بولوتلنە باشلەدى. ھەمەياق(اۋرىن) ھول(حالت)بۇلىپ كېتدى. يامغىر بىر پىسدە(پىت) تىندى.

روشلىر كۆپىنچە جفت و تىكرارى حالده قوللنەدى. مىثلن: استە- سېكىن، تېورەك- اطراف، اپرتە- كېچ(جفت)، جودە- جودە، كۆپ- كۆپ(تىكرارى). روشلىر شىكل حاصل قىلۇچى و سۆز اۆزگرتىرۇچى قوشىمچەلەرگە اپگە اپمىس، شونىنگ اۇچون او اۆزگرمىس سۆز توركۇمى حسابلنەدى. روشلىر آلتىشىب كېلگندەگىنە سۆز اۆزگرتىرۇچى قوشىمچە آلىپ كېلىشى مەكەن.

فەلنىنگ خاصلنەنگ شىكلى

فەللىر اۆز وظيفەسىدىن تىشقىرى صفت، روش و آتلىرگە ھەم يىقىنلىشىشى مەكەن. اۆزبېك تىلىدە بىر توركۇمدەگى سۆزلىر باشقە توركۇم سۆزلىرگە ايلنىپ، اۆشە سۆز وظيفەسىنى بىرەدى. بوندە فەللىر شىكلى فەلنىنگ وظيفەداش يا كە خاصلنەنگ شىكللىرى دېيىلەدى. اولر قۇيىدەگىلەردىن عبارت: 1. صفتداش، 2. روشداش، 3. حركەت نامى. صفتداش

نرسەنىنگ بېلگىسىيۇلەنگەن ايش- حركەتنى انگەتەدى. او صفتگە اۇخشىب نرسە- حادثەلەرنىنگ بېلگىسىنى بىلدىرىپ، كېدە آتگە باغلىنىپ، انىقلاوچى وظيفەسىنى بىرەپ كېلەدى. اۆتەر دىنيا، اۇچەن قوش كېى. صفتداش فەلنىنگ صفتگە تامان سىلجىشىنى بىلدىرەدى. او عىن صفت اپمىس، چونكە، اوندە ھەم بېلگى ھەم حركەت مەنالىرى بار. فەللىردە ھەم فەللىك ھەمدە صفتلىك بېلگىلىرى بۇلەدى. صفتداش ھەم حركەتدە ھەم بېلگى مەنالىرى بار. صفتداش قندە؟ قىسى؟ كېى سوراقلىرىدىن بىرىگە جواب بىرەدى. يىخشى بالە، اۇخلەياتەن بالە. بىرىنچى بىرىكمەدە يىخشى سۆزى صفت، بالەنىنگ صفتى، ايكىنچى بىرىكمەدە اۇخلەياتەن سۆزى صفت، او بېلگىدىن تىشقىرى حركەتنى ھەم بىلدىرىپ كېلەيپىدى. يا كە مەنە بو ماقالەدە: ايتەن جاىگە اپرىنمە، ايتەنگەن جايدە كۆرىنمە. «ايتەن» سۆزى قندە جاىگە(صفت) «ايت» نىمە قىل؟ (فەل) بۇلىشىگە قىرەمى، او صفتداش سەنەلەدى. صفتداشلىر قۇيىدەگى قوشىمچەلەر ياردەمىدە يىسلەدى.

- گەن (اۇقىگەن، كېلەياتەن، موزلەنگەن).
 - دىگەن (كېرەدىگەن، كۆلەدىگەن، اۇيلەيدىگەن).
 - ياتەن (تىنگەلەياتەن، سىرەياتەن، بىلەياتەن).
 - وچى (كۆرەشۇچى، حركەتلىوچى).
 - ار (بارىرايىنگەن، اۆتەر كۆچەنگەن، قىتەر دىنيا).
 - جەك (بۆلەجەك، بارەجەك، كېلەجەك).
 - اوچى (اوچۇچى، كۆرۇچى، اۆتگۇچى).
 - اسى(كېلەسى، بۇلەسى، ايتگىسى).
 - گوسى (كېلگوسى، قالىگوسى، بۇلگوسى).
 - گولىك (كۆرگولىك، يېگولىك، كۆرسىنگولىك).
 - غىلىك (قىلغىلىك).
 - گىلىك(كۆرگىلىك).
 - مىش(قىلمىش- قىدىرمىش، بۆلمىش).
- صفتداشلىر ھەم فەللىر كېى شىخس- سانلىردە توسلنەدى. شونىنگدەك، صفتداش آت اۆرنىدە قۇللنىپ، آت وظيفەسىدە ايشلىتىلىشى مەكەن. مىثلن: اينەكەيگەن اۆتىن، قەن قىگەن خاتىن. صفتداشلىردە فەللىرگە اۇخشىب زەمان مەوجود. صفتداشلىر آلتىشەندە، آتلىرگە خاس وظيفەنى بىرەدى.
- صفتداشلىر ھەم فەلگە اۇخشىب، توسلنىش(اۇقىگەن) نىسبەت(اۇقىلەنگەن)، مىل(اۇقىتەنگەن)، زەمان (اۇقىگەندى) بۇلىشلى - بۇلىش سىزلىك(اۇقىگەن - اۇقىمەنگەن)، اۆتىملى - اۆتىم سىزلىك(كۆگەن - اۇخلەنگەن)كتگورىسىگە اپگە. روشداشلىر كېدە ھەم صفتدە ھەم فەل وظيفەسىدە قۇلنەلەدى.

روشداش

ايش- حركەتنىنگ قى حالتدە بىرلىشىنى بىلدىرەدىگەن فەل شىكلى دىر. روشداش ايش- حركەتنىنگ بېلگىسىنى افادەلەيدى. ايش- حركەتنىنگ بېلگىسىنى، اونىنگ مقصدى، پىتىنى بىلدىرەدى. روشداش فەلنىنگ روشگە سىلجىگەن

شکلی بۇلىب، اوندە هم روش ھمدە فعللىك خصوصىتلىرى موجود. بارە- بارە، كېلگچ. تېرمولىب قالدۇ، قرەى كېتدى. گېلرېدە، بارە، تېرمولىب، قرەى سۆزلرى هم فعللىك ھمدە روشلىك خصوصىتىگە اېگە. ات كۆرمەگن چاپە- چاپە اولدېرر.(مقال) چاپە- چاپە روشداسى اوزېدن كېنىگى فعلنىگ بېلگىسىنى بېلدېرىپ كېلەيىدى. روشداسى هم گېدە روشگە اۇخشىب، حال وظىفەسىدە كېلەدى. كولىب گېلرېدى، اۇلىب جواب بېردى، شاشە- پىشە كېلدى. روشداسىلر فعلنىگ توسلنىشىدن تشقرى برچە كىگورىگە اېگە. روشلر قويىدەگى قۇشىمچەلر ياردەمدە يىسلەدى.

- اب (بېر قرەب قۇيىنگ).

- يىب (كېلىب كېتىنگ).

- گچ

خۇسنى آرتر يوزدە زلفىن عنبر افشان ايلهگچ

شمع روشنراق بۇلور، تارىن پرىشان ايلهگچ

(نوايى)

- ۱ (اۇلە- اۇلگونچە).

- ى (ياسىز كېلىنگ يا مېن بارەى).

- گنى (حضرتىم اچلىكدن اولدىم يېگنى نان بېر مېنگە.

(گلخنى)

- گونچە (بارىنگ رايى توتگونچە، يوقنىگ جانى چىقەدى) (مقال).

- كونچە (اېككونچە).

- قونچە (چىققونچە)

- گودىك (ايشلەگودىك).

- راق (كولىمسىرەبراق قرەب قۇيدى).

- گنىچە (مېندن ايسىگنىچە دولت آلسىن- دە!).

حرکت نامى

ايش- حرىكنىنگ نامىنى بېلدېرىپ كېلەياتگن فعل شكلى. او بىواسطە شخص زمان معناسىنى بېلدېرمەى، آت (بېلىبىمىن، بېلىبىس، بېلىبىتى) كى تۇرلەندى و اېگەلىك قۇشىمچەسىنى آلەدى. شو سېبدن بو فعل شكلىگە حرىكت نامى دېيىلەدى. يعنى فعل آتگە يقىن تۇرەدى. او حرىكنىنگ نامىنى گىنە بېلدېرەدى. آتگە خاص وظىفەنى بجرەدى. حرىكت نامى توسلنمەيدى، آتگە اۇخشىب تۇرلەندى، اېگەلىك، كوپلىك قۇشىمچەلرىنى آلەدى: ايشلرېم زۇر، اوقىشگە بارەمن. حرىكت نامى فعلنىنگ بۇلىش سىزلىك(مە) قۇشىمچەسىنى قبول قىلمەيدى. حرىكت نامى فعل نىگىزىگە قويىدەگى قۇشىمچەلر آرقلى يىسلەدى:

- ايش (اوقىش، اۇرگنىش، كېتىش).

- ماق (قىلماق، جونەماق، آلماق).

- او (تىكو، اۇقو، كېلىشىو، اوچرەشو).

- ار (بازار، كېلر).

«- ماق» فعلنىنگ باش شكلىنى كۆرسىتەدى. سۆزلىكلردە فعللر انەشو شكلدە بېرىلەدى. حرىكت نامىنىنگ حاضرىگى اۇزبېك تىلىدە اېنگ فعال كۆرىنىشى«ايش» سىنەلەدى. حرىكت نامىنىنگ فعال بۆلمەگن شكلى اېسە«-او» دېر. حرىكت نامى صاف فعلگە خاص كىگورىلردن فقط اوتىملى- اوتىمسىزلىكنى قبول قىلەدى. مثلىن: سۆزلەماق(نېمەنى- اوتىملى)، تۇختەماق(قى بېردە- اوتىمسىز). حرىكت نامى زمان، شخص- سان كىگورىلرىگە اېمس. او آت كىى كېلىشىك، اېگەلىك قۇشىمچەلرى بىلن تۇرلەندى و آتگە خاص برچە وظىفەلردە قۇللەندى. حرىكت نامىنىنگ«-ماق» شكلى اېگەلىك قۇشىمچەلرىنى آلىپ كېلگندە، سۆز آخرىدە گى(ق) تاووشى (غ) گە ايلنەدى. مثلىن: آلماغنىنگ بېرماغى بار.

يېتىنچى فصل

ياردمچى سۆزلەر

ياردمچى سۆزلەر يىگە خالده مستقل لغوى معنا بىلدىرمەيدى، عليحده مافولوژىك و سىنتىكتىك خصوصىيەتگە اېگە اېمىس. بىلكە، باشقە سۆز و ايرىم گېلر آره سىيدهگى مناسبتنى افادەلەشگە خىدمەت قىلەدى. يعنى ياردمچى سۆزلەر سۆز و گېگە قۇشۇمچە گرامماتىك معنا قۇشەدى. اولر مستقل سۆزلەرنى باغلاشگە بىرىنى ايكىنچىسىگە تابعلەشگە خىدمەت قىلەدى. مثلاً: سېن بىلن اوچرەشەدە، آتە و آنە، يىخشى شەر يازر اېكنە! مذکور گېلردە «بىلن»، «و»، «»! «كۆمچى، باغلاوچى و يوكلمەلر ياردمچى سۆز توركومىگە كىرەدى.

ياردمچى سۆزلەر معنا و وظيفەسىگە كۆرە اوچ تورگەھاجرەتيلەدى:

1. كۆمچى،

2) باغلاوچى،

3) يوكلمە.

كۆمچىلەر

كۆمچىلەر آت يا كە آتلىگن سۆزدن كېين كېلىپ، اولرنى آتگە يا كە فعلگە تابعلەشگە خىدمەت قىلەدىگن ياردمچى سۆزلەر دىر. مثلاً: اورتاغىم اوچون آلدىم. قىمىش قلم بىلن يازدىم. اوكم تامانلرگە هم اۆتە قالىنگ. مېنگە قرەگندە باىراق كىي. كۆمچىلەر اۆزىنىنگ لغوى معناسىنى بوتونلەي يۇقاتگن: مثلاً بىلن، اوچون، سىنگرى، سەيىن، كىي، سىرى كۆمچىلر دېك. اما، بعضى كۆمچىلر مستقل سۆز توركوملريدن (آت، صفت، روش و فعلدن) كۆمچىگە اوتگن. مثلاً: تامان، آرقلى، باشقە، سىبلى، طفلى، قرەمەي، قرەب، سونگ، تشقري، بىر، كۆرە، چاغلى، اوزرە كىلر انەشوندەي خصوصىيەتگە اېگە. بو كۆمچى سۆزلر اۆزگرمەيدى، توسلنمەيدى و آتدن كېين كېلەدى و كېلىشىكلرنى باشقەردەي. سىنگرى، اوچون كۆمچىلر اېسە كېلىشىكلرنى باشقروچى سۆزلر دىر. كۆمچىلر آت و فعلدن كېلىپ چىققن بۇلىشى ممكن. شونگە كۆرە كۆمچىلر:

1) اصل كۆمچىلر- اۆزىنىنگ لىكسىك معناسىنى بوتونلى يۇقاتىپ، كۆمچىگە ايلنگن سۆزلر دىر. مثلاً: بىلن، اوچون، كىي، سۆنگرە، سەيىن، سىرى، اوزرە، ينگلىغ كىي.

2) ات كۆمچىلر- آت يا كە روشلريدن اوسىب چىققن كۆمچىلر: تشقري، بورون، كىيىن، ايلگرى، آلدى، اوستيدن، آرقلى، حقيدە، خصوصىيدە، يوزەسیدن، بۇيلب، تامان كىلر. بو گروه كۆمچىلر اۆزىنىنگ لغوى معناسىنى تۇلىق يۇقاتمەگنى اوچون نطقده مستقل سۆز صفتيدە ايشلتىلەبەرەدى. مثلاً: يىغىشىگە سېندن تشقري (كۆمچى) همە قتنشدى. اىچكرى (روش) انچە ايسىق.

3) فعل كۆمچىلر- (فعلنىنگ روشداش، صفتداش) شكللريدن حاصل قىلىنگن بۇلەدى:

بۇيلب، كۆرە، يرەشە، قرەب، باشلپ، تارتىپ، قرەگندە كىلر. كۆمچىلر كېلىشىكلرنى باشقريپ كېلەدى. اولر توسلنمەيدى، تورلنمەيدى. كۆمچىلر گپ اىچيدە، هم يىگە، جفت و تكرار ايشلەتيليشى ممكن.

باغلاوچى

مستقل سۆزلر و ساده گپلرنی بیر- بیرىگه باغلاش اوچون خدمت قىلهدىگن سۆزلرگه باغلاوچىلر دېيىلەدى. مثلاً: و، هم، اما، بىراق، ياكە، تاکە، ياخود، دم، گاه، بعضن، خواه، لیکن، بىراق، گویاکە، مبادا، اگرچه، ياخود، همده، شونینگ اوچون، چونکه، يا، بعضن کبیلر. باغلاوچیلر گراماتیک وظیفه سیگه کۆره، ایکیگه بۆلینه دی.

الف) تېنگ باغلاوچى

گپ بۆلکلىرى و ایریم سادە گپلر آره سیده گى مناسبتلرنى افاده لاییدی. باغلاوچىلر سۆز و گپلر آره سیده گى بیریکتیرو (و)، هم، بلکه، خواه، بعضن، دم، ياخود، ضدلاو (اما، لیکن، بىراق، ايسه)، ایيرو (يا، ياکە، گاه، بلکه، خواه، بعضن، دم)، انکار(نه) مناسبتلرنى افاده لب، گپلرنى تېنگ باغلایدی.

تېنگ باغلاوچیلر گراماتیک خصوصیتیگه کۆره تۆرتگه بۆلینه دی:

الف) بیریکتیروچى باغلاوچىلر: و، هم، همده؛

ب) ایيروچى باغلاوچیلر: يا، ياکە، ياخود، گاه، دم، بعضا، خواه؛

ج) ضدلاوچى باغلاوچىلر: اما، بىراق، بلکه، لیکن؛

د) انکار باغلاوچیلر: نه.

ب) اېرگشتیروچى باغلاوچى تابع علاقه نى افاده لب، اېرگش گپلرنى باش گپلرگه باغلایدی. اېرگشتیروچى باغلاوچیلر باش و اېرگش گپلر اورتە سیده گى مناسبتلرنى بیلدیره دی. اولر قوییده گىلر دیر: که، چونکه، نېگه که، گویا، گویا که کبیلر.

یوکلەلر

ایریم سۆز و گپ مضمونیگه قوشیمچه معنا یوکلەوچى یاردمچى سۆزلرگه یوکلە دېيىلەدى. یوکلەلر سۆز يا که گپگه قوشیمچه معنا یوکلەیدی. یوکلەلر سۆز و گپلرگه تأکید، کوچەیتيرو، سۇراق، چېگرەلش معالرینى یوکلەیدی. شونگه کۆره، اولر قوییده گىلرگه بۆلینه دی.

الف) سۇراق یوکلەلری: مى، چى، -ا، چى، يە(سۇراق گپلرنى حاصل قىلیشده اشتراك اېتەدى)؛

ب) تأکید یوکلەلری: -کو، -ده، یو، -اق، يە؛

ج) کوچەیتیریش یوکلەلری: -آخر، -نخاتکه، -حتا؛

چ) ایيرو یوکلەلری: -فقط، -گینه؛

ح) انیقلاو یوکلەلری: -خودى؛

خ) گمان یوکلەلری: دیر؛

د) انکار یوکلەلری: نه؛

یوکلەلر توزیلیشىگه کۆره ایکیگه بۆلینه دی :

1) سوز یوکلەلری: - فقط، - اگر، - حال بوکه، - حتاکه، - گرچه، - گرچند، - آخر، - نخاتکه، - حتا، - خودى؛

2) قوشیمچه یوکلەلری: مى، چى، -ا، چى، يە. بو یوکلەلر آلدیدن چیز یقچه»-» قوییب یازیلەدی.

اونداو سۆزلر

حس- هیجان، تأکید، جواب، اوندو، بویروق، ایستک، تبریک، چقیریق، هیدهش، معالرینى بیلدیروچى سۆزلرگه اوندو دېيىلەدى: اه، وای، بی، هی، هی، اورده، هی، ای.بی. اوندو سۆزلر مستقل سۆز تورکومیگه هم یاردمچى سۆز تورکومیگه هم کیرمهیدی. اوندو سۆزلر یوکلە و تقلید سۆزلرگه اؤخشب، گپگه قوشیمچه معنا قوشەدی. اوندولر یگه(اه، وای، ای) و تکراری(وای-وای، وای-بؤی، هه-هه) حالده هم قوللنه آلهدی. اوندو سۆزلر اوز معنا خصوصیتیگه کۆره ایکیگه بۆلینه دی:

1) حس- هیجان اوندولری قوییده گى معالرینى بیلدیره دی:

الف) سېوینیش اوندولری: اه، آهی، بی-بی؛

ب) اؤکینیش و قیغوریش اوندولری: وایی، وای-وای، ای وای؛

(ج) چرچش افاده قیلوچی اونداولر: اوف، هو، وایی؛

(د) نقرتنی بیلدیروچی اونداولر: ای یه، تف، یی، پیی؛

(ح) تعجب انگلتوچی اونداولر: اوهو، آهه، اهو؛

(چ) قیز غنیش اونداولری: اها، اوهو، های، هوئی؛

(خ) معقوللش رغبت اونداولری: بَرَکله، یشنگ، هارمنگ. معنالرنی افادهلهیدی .

(2) هیدهش- چقیریش اونداولری، دهب، دېگن سۆزلری بیلن بیرگه قۆللنهیدی. اونداونینگ بو توری، اساسن، حیوانلر و پرندهلرنی هیدهش- چقیریش او چون قوللنلهیدی. تو- تو، بیه- بیه، کوچ- کوچ، مه- مه، ایخ- ایخ، پیشت، کیش و باشقهلر. اونداو سۆزلر گپده آتلیشب کپلهدی و آت بجرهیاتگن وظیفه‌نی بجره‌دی. اونداو سۆزلر یگه، جفت و تکرار ایشلتیلهیدی.

تقلید سۆزلر

بیرار شریه، حالت یا که تاووش‌گه تقلید یوزه‌سیدن کپلیب چیقهدی. انسان، حیوان، قوش، طبیعت حادثهلری تاووش‌گه، اولرنینگ حرکت و حالتی‌گه قره‌ب تقلید قیلیش بیلن تقلید سۆزی حاصل قیلینه‌دی:

پیر- پیر، شیرت- شیرت، تق- تق، داو- داو، تیک- تیک، گوسور- گوسور، گولدور- گولدور، قورس- قورس، گوپ- گوپ، شیر- شیر، زیر- زیر، چی- چی، یلت- یلت، دوپ- دوپ، پق- پق، هنگ- هنگ، لینگ- لینگ، لرس- لرس، وقیر- وقیر، میلت- میلت، دیرینگ- دیرینگ و باشقهلر.

تقلید سۆزلر جمله‌دهباشقه‌مستقل سۆزلرگه اوخشب اېگه(سالون‌ده غاور- غورلر کۆتریلیدی)، انیقلاوچی(دله‌دن غیر- غیر شبادده اېسیب تورردی)، حال(یازده غرق پیشگن اوریکلر داو- داو تۆکیلیدی)، کپسیم(میدانلر پهلچ- پهلچ) وظیفه‌سیده کپله‌دی. تقلید سۆزلر اتگه اوخشب تورلنه‌دی، اېگه‌لیک قوشیمچه‌لرنی قبول قیلهدی. گپ ترکیبی‌ده اتلیشب کپله‌دی. تقلید سۆزلر بیلدیرگن معناسی‌گه کۆره ایگی‌گه اجره‌تیلهدی:

1. تاووش‌گه تقلید- جرنگ- جورینگ، چیر- چیر، تپ- تپ و باشقهلر.
2. حرکت و حالت‌گه تقلید- لۆک- لۆک، قیمیر- قیمیر، لرس- لورس و باشقهلر. تقلید سۆزلر یگه، جفت و تکرار قوللنیشی ممکن. شونینگدېک، تقلید سۆزلر قیسقه پیت و دوامیلیکنی معنالرنی انگلتهدی.

مدل سۆزلر

شریه، تاووش‌لرنی یا که شو حرکتی‌نی افاده‌له‌یدیگن سۆزلرگه تقلید سۆزلر دپیلهدی. سۆزلاروچی‌نینگ اۆزی افاده‌له‌یاتگن فکرگه؛ بارلیققه‌ایشانچ، گمان، ایستک کبی تورلی مناسبت‌نی انگلتوچی سۆزلرگه مدل سۆزلر دپیلهدی. بو تورکوم سۆزلر مدل معنا افاده‌لب، اولر گپ(جمله‌)ده کیریش سۆز، گپ بۆلگی وظیفه‌سی‌ده کپله‌دی. مدل سۆزلر فکرنی انیق‌لیگی‌نی، نا انیق‌لیگی‌نی، شرط‌لیگی‌نی، قطعی‌لیگی‌نی، گمان یا که چمه‌لی اېکنی‌نی بیلدیریش اوچون خدمت قیلهدی. بو سۆزلر شکلن، اۆزگرمس‌لیک خصوصیتی‌گه اېگه. مدل سۆزلر نطقده مکث بیلن یازوده اېسه ویرگول بیلن اجره‌تیلهدی البته. شبهه‌سیز، حقیقتن، احتمال، طبیعی، چمه‌سی، شبکیلی، بار، کۆپ، مادامی‌کهو باشقهلر.

مدل سۆزلر قوبیده‌گی معنالرنی افاده‌له‌یدی:

- ایشانچ و تصدیق‌نی(توغری، سۆزسیز، در واقع، حقیقتن هم، شک‌سیز)؛
 - شبهه و گمان‌نی(احتمال، چمه‌سی، شبکیلی)؛
 - افسوس‌لنیش و اچینیش‌نی(وا دریغ، اېسیر، اتنگ، افسوس، حسرتا)؛
 - قانیقیش و خرسند لیکنی(شکر، خیریت).
- موجودلیک، تصدیق و انکارنی(بار، یوق، خوب، یخشی، درست، توزوک)؛
- بیان اېتیلگن فکرنینگ اولگی فکر بیلن مناسبتی و ترتیبی‌نی(خلص، عومن، دېمک، زیرا، بنابرین، بیرینچی‌دن و اولار).
- مدل سۆزلر جمله‌ده، بیرار معنا تشیمسه هم کیریش معناسیده قۆللنه‌دی. ایریم مدل سۆزلرگه گپ توزیب کۆره‌یلک. مثن:
1. آلدیمده تورگن بورچنی یوکسک درجه‌ده بجره‌من، البته.
 2. حقیقتن، پیشانه تهری تۆکیب نان تاپیش آسان اېمس.

3. اېگمبىردى باي 60 ياشدا اېدى، چمەسى، اۈز سېۋىلى كمپىرىدن جدا بۇلدى.
 4. آتمىنىڭ اچىغى چىقسە، عمومەن، آلدلىرىگە بارىپ بۆلمەيدى.
 5. خلص، بار گېنى ايتدىم، ايشانسىڭ ھەم اۈزىنىڭ بېلەسن، ايشانمەسنىڭ ھەم.
 6. بىرنەرسەنى قىلماقچى بۇلسىڭ، بىرىنچىدىن، كۈچلى ارادەنىڭ و يىخشى نىتىنىڭ بۇلسىن.
 7. يازگىلرىمنىڭ ھەمسىدىن ھەم قانقەيمەن. بىنايرىن، حقيقى ايجادىنىڭ تاشى آغىر بۆلەيدى.
 8. بالە! بۈگۈن بەھارلىنىڭ يىخشى اېمىس، دېمەك، يىخشى اۋقىمىس.
 9. بۆلىنىدە كۆزلىرىم تۇرت، خىرىت، كېلىپ قالدىنىڭ جىگىرىم.
 10. قىلەمەن دېپ وعدە بېرىدىنىڭمى، سۆزسىز، جىرىشىنىڭ كېرەك.
- اگر مدل سۆز گې باشىدە كېلسە اوندىن كېيىن وىرگۈل قۇيىلەيدى. شو سۆز گې اۋرتەسىدە كېلسە، سۆزىنىڭ اىگى تامانىگە، گېنىنىڭ آخىرىدە قۇللنسە، مدل سۆزدىن آلدىن وىرگۈل قۇيىلەيدى. شۇندەق قىلىپ، ھەر بىر مدل سۆز ياردەمىدە اىستىگنچە گې توزىش مەمكىن.

قۇللنمەدە ايشلىتىلگەن ايرىم سۆز لىر و اتمەلەر

1. آت - نرسە، واقە - حادثەلەرگە بېرىلگەن نام، بارلىقىدەكى جانلى و جانسىز نرسەلەر اسمى. بابىر، تېمور، يۇلدوز، ھولكىر، تۇلقىن، تاش، قۇي، درخت و باشقىلەر.
- آت كېسىم - گې(جملە)دە اېگە افادە قىلەدىگەن ايش - حرەكەت. گېدە آت بېلىن تۈگۈلەندىگەن فەكر. مەثلەن: كلاۋەنىنىڭ اوچى - تۇرسۇندە.
- آت باشقۇرۇ - فەلدىن تەشقىرىيەكى سۆزىنىڭ اېگە - تابەلىك اساسىدە بېرىكىشى مەثلەن، كەتە قۇرغان، تۇرت بۆلىك، شور تېپە .
- آت كۆمكىلىرىفەل بۆلمەگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان كۆمكىلىرى. تامان، تەشقىرى، كېيىن، آلدى، آرقە، يان، آرە و باشقىلەر.
- آلىنمە سۆز باشقە تىللەردىن قېۋىللىنىگەن، اۋزلىشىگەن سۆزلەر.
- آلماش - آت، سان، صەفت كېي سۆز اۋرنىدە قۇللنوچى مەستقل سۆز تۈركۈمى.
- آلدۇشىمچە سۆزىنىڭ آلدىگە قۇيىلىپ گرامماتىك مەنا حاصەل قىلىشەدە قۇللنەدىگەن افىكس. مەثلەن: - بى، - نى، - نا كېي قۇشىمچەلەر، تۈركى - اۋزىبېكچە قۇشىمچەلەر سۆز آلدىدىن كېلمەيدى.
- آرت/آرقە قۇشىمچە - سۆزىنىڭ آخىرىدە قۇللنوچى افىكس. مەثلەن، بالەسىز، قەمچە، شەرىلىك، چىرايلى و باشقىلەر.
- آغزەكى نطق يازۇدەھامىس، آغىزدە ايتىلەدىگەن گې، نطق، سۆزلىشۈۋ شەكلى.
- آتلىشىشباشقە تۈركۈمگە عايد سۆزلەرنىڭ آتگە كۈچىشى. مەثلەن: يىخشىدىن باغ قالار، ياماندان داغ.
- اۋاز - اون (تاۋۇش) بېچەلەرى تەترەشى نەتىجەسىدە آغىز بۇشلىغىدە پەيدا بۆلەدىگەن تاۋۇشگە ايتىلەيدى.
- آلد قۇشىمچە سۆزىنىڭ آلدىدىن كېلەياتەن قۇشىمچەلەر. تۈركى و اۋزىبېكچە سۆزلەر آلد قۇشىمچە آلمەيدى.
- امونىم - ايتىلىشى و يازىلىشى بىر خىل بۆلگەن سۆزلەر. مەثلەن: آت(حىۋان)، آت(آتماق فەلىنىنىڭ بويۇق شەكلى).
- آلد قۇر - تىل آلدى اونلىلىرى: i, e, a
- آچىق بۇغىن - اونلى تاۋۇشلەر بىلە تۈگەياتەن بۇغىن. مەثلەن: با - لە، تا - لە.
- الف
- اتمە - اصطلاح، تىرمىن. بىرەر ساحەگە خاص توشۇنچەنى افادە قىلۇچى، فەقەت بىر مەنادە قۇللنوچى سۆز.
- اتاقلى آت - (اسم عام) بىر تۈردەكى نرسەلەر نامىگە نەبەتن قۇللنوچى سۆز.
- ادبى تىل - بىر مەيارگە سالىنىگەن، يازۇدە افادەلەنگەن نطق، بىر قارار نطق شەكلى.
- ادبى مەيار - قۇللنىشى مەجبۇرى، بىرچەگە بىر خىل خەزمەت قىلەدىگەن، سەندىرەلشتىرىلگەن تىل.
- اۋز سۆز - تىلنىڭ اۋز امكانىتىدىن حاصەل قىلىنىگەن، بىرەر تىلدىن آلىنمەگەن سۆز. بىر تىلگە خاص بۆلگەن سۆزلەر.
- اۋزلىشمە سۆز - باشقە تىلدىن آلىنىگەن سۆز.

اۆزەك - اېنگ كىچىك معنا بىلدىروچى نطقبىرلىگى.
 اۆلىك تىل - معاملەدن چىقىپ كېتكەن ايشلىتىلمەيدىگن تىل.
 اۆتىملى لىك - ايشىنىڭ بىرەر نرسەگە اۆتكىنى بىلدىرەدى.
 اورغۇ - سۆز وگپنىڭ بىرەر بۆلگىنى غلىدھاوندو، حس - ھىجان بىلن افادەلاوچى سۆز.
 اونداش - اۆپكەدن چىقىدىگن تاووشنىڭ توسىققاھوچرەشى نتيجهسىدە حاصل قىلىنگن تاووش.
 اېگە - حرىكتى بىجروچى شىخس، نرسە - حادثە، فاعل.
 ايتمالوژىيە - سۆزنىڭ كېلىپ چىقىشىنى اۆرگنۈچى تىلشەناسلىك ساحەسى.
 اېرگىش سۆز - حاكم سۆزگە تابعلىشىپ كېلۈچى سۆز، تابع سۆز.

ب

باش سۆز - لغت مقالەلەرىدە اىضاحلىنگن سۆز.
 باغلاوچى - سۆز و جملەنى بىر - بىرىگھباغلەيدىگن سۆزلەر. مثلاً: و، بىلن، ھمدە، چۈنكە، شۇنىڭ اۈچۈن، يا كە.
 باغلاوچى سۆز - عىنن باغلاوچى.
 باغلمە - فعل بۆلمەگن سۆزنى فعلگە خاص معنا و وظىفەگە ماسلاوچى ياردەمچى فعل.
 بىرىنچى شىخس - ايش - حرىكتىنىڭ بىجروچىسى (مېن، سېن، او).
 بىرىكمە - بىردىن آرتىقسۆزلرنىڭ اۆز ارا بىرىكىشى.
 بىرىكتىرو - بىرىكتىرش، قوشىش.
 بۇغىز تاووشى - بۇغىز بۇشلىغىدە حاصل بۆلەيدىگن تاووشلەر. مثلاً، ح، ھ.
 بويروك گپ - بويورىش مضمونىنى بىلدىروچى گپ تورى.
 بويروك مېل - بويورىش يۇلى بىلن افادەلەنگن كىر.
 بۇغىن - نطقدە سۆزنىڭ غلىدھە اجرەتتە تىلەپ قىلىنەدىگن اېنگ كىچىك قىسمى.
 بۇياقلى سۆز - سۆزنىڭ لغوى معناسىگە قوشىمچە معنا سۆز، حس - ھىجان بىلدىروچى سۆزلەر.

پ

پېت روشى - ايش، حرىكتىنىڭ پېتىنى بىلدىروچى سۆز. مثلاً: آلدىن، اېرتە، يازدە، كوزدە و باشقەلەر.
 پېچە - تاووش حاصل قىلىشە قەتئەشەدىگن نطق اعضالرىدىن بىرى.

ت

تاووش - نطق اعضالرىياردەمىدە حاصل قىلىنەدىگن اېنگ كىچىك نطق بىرلىگى.
 تەنگلى تاووشى - تەنگلىدە حاصل قىلىنەدىگن تاووش: ي (I).
 تىزىم - سىستىم.
 تېرمىن - اصطلاح.
 تىرتىب سائىلەر - نرسەنىڭ تىرتىبىنى، سناغىنى بىلدىروچى سائىلەر. مثلاً: بىرىنچى، اىككىنچى، تۇرتىنچى و باشقەلەر.
 تصوورى سۆز - بدىئى قىلىپ يازىلگن سۆز.
 تىل - فكلرش و علاقه واسطەسى، قورالى.
 تىل آلدى تاووشلەر - تىل آلدى بىلن ايتىلەدىگن تاووشلەر. مثلاً: ا، ى،
 تىل آرقە تاووشلەر - تىل آرقەسىدە ايتىلەدىگن تاووشلەر. مثلاً: ك.
 تىل اۆرتە - فعال تىل اۆرتەسى بىلن ايتىلەدىگن تاووشلەر. مثلاً: اى .
 توشوم كېلىشىگى - كىمنى؟ نىمەنى؟ سۇراغىگە جواب بۆلەيدىگن كېلىشىك تورى.
 تورداش آت - (اسم عام) بىر توردەگى نرسە لرنىڭ نامى.
 تورغون - اۆزگرمس.

ج

جىرنگلى - شاوقىن گە آواز قۇشىلگن تاووش. مثلاً: ب، دى، گ، ج كىلەر.

جړنگسيز- فقط شافوځيدن توزيلگن اونداش. پ، ت، ک، ق، ف، ش، س کبی لړ.
جونه لیش کپلیشگی - حرکت یونلگن نقطه نی بیلدیروچی کپلیشیک توری.

چ

چقور تیل آرقه تاووشی - چقور تیل آرقه سیده ایتیلیدیگن تاووشلر. مثلن: غ، ع.
چمه ساند نا انیق مقدارنی بیلدیروچی سانلر. مثلن: اوتلب، بېشتهگه، مینگلرچه کبی سانلر.
چیز یقچه جفت، تکرار سؤزلر آره سیده قویله دیگن (-) شکل.

ح

حرکت نامی - فعل نینگ آت گه یقینلشوی یا که فعل نینگ آت گه تامان سیلجیشی نی افاده قیلوچی سؤز. مثلن: قیلش، باریش، اوقیش، ایتماق، اوچره شو و باشقه لړ.

خ

خلق ارا تیل - دنیا مقیاسیده ملنلر ارا قبول قیلینگن تیل لړ. مثلن: انگلیس، فرانسه، چین، اسپانیا، روس و عرب تیل لری
خلق ارا تیل لرگه کیره دی.

خلق ایتیمالوژیسیه بیرار سؤز نینگ کپلیب چیقیشی نی علمی اېمس، تخمین قیلپ ایتیش، توشونتیریش.
خصوصی تیل شناسلیک - انیق بیرار بیر تیلینی اؤرگنوچی تیل ساحه سی.

د

دیالیکت - عین لهجه.

دانه ساند نرسه لرنی سئشده دانه لب افاده لنه یاتگن سانلر. مثلن: بیتنه، ایگیتنه، اوچته و باشقه لړ.

ر

روش - حرکت نینگ بېلگیسی نی بیلدیروچی سؤز تورکومی.

ژ

ژرگون - اؤز ارا مناسبتلرنی یشیریش مقصدیده تورلی طایفه آدملر آره سیده قوللنیه یاتگن سؤز، یشیرین تیل.

س

سان - نرسه لرنینگ مقدارینی بیلدیروچی، ترتیلرنی انگلتوچی سؤز.

سناق سان - نرسه لرنینگ سناغی نی بیلدیروچی، مقدار سانلر.

ساده سان - بیرته سؤز بیلن افاده لنگن سان.

سؤز- کلمه، لغوی معناگه اېگه بولگن اېنگ کیچیک نطق بیرلیگی.

سؤز بیریکمه سی - بیر- بیر بیلن تابعلنیش بیریککن، معنا و گراماتیک جهتن اؤز ارا باغلنگن، یخلیت، بیراق، قسم لرگه
اجره لیدیگن ایگی و اوندن آرتیق سؤزلر باغلنمه سی.

سؤنگ قوشیمچه - سؤز آخیده ایشلتیلوچی قوشیمچه.

سؤز یساوچی قوشیمچه - اؤزه که قوشیلیب ینگ معناده گی سؤز یساوچی قوشیمچه لړ. مثلن: لیک، گی، له، چی
قوشیمچه لری اؤز بېک تیلیده ینگ معناده گی سؤزنی یسه دی.

سؤز اؤزگرتیروچی قوشیمچه - سؤزنی باشقه بیر سؤزگه باغلاش اوچون خدمت قیله دیگن قوشیمچه لړ. مثلن: نگ، یم،
سی، ینگیز، نینگ، نی، ده، که دن قوشیمچه لری سؤز اؤزگرتیروچی قوشیمچه حسابلنهدی.

ش

شافوځینه آغیز بوشلیغیده اون اشتراکی سیز حاصل بوله دیگن تاووش.

شکل یساوچی قوشیمچه - سؤز شکلینی حاصل قیلوچی افیکس. مثلن: سؤزگه اېرکەلش، کیچره یتیریش، دوامیلیک،
تکراریلیک نی بیلدیروچی قوشیمچه لرگه ایتیلهدی.

شیوه - لهجه.

ص

صفت - نرسه، واقعه - حادثه لرنینگ بېلگیسی نی افاده قیلوچی مستقل سؤز تورکومی.

صفتداش - صفتگه یقین تورەدیگن فعل شکلی. مثلن: کۆرگن، بارگن، اوقیگن کبی لر.

ق

قوشیمچه - سۆزنینگ آلدی یا که آخریده ایشلتیلوچی اینگ کیچیک نطق بؤلگی.

قرهتقیچ - بیرارنرسهنینگ کیمگه، نیمهگه قرهشلی لیگی.

قرینداش تیل لر - بیر تیل عایله سی گه منسوب تیل لر.

قیسقرتمه آت - سۆزلرنینگ قیسقرتیریلیشی دن توزیلگن آتلر.

قوشمه سۆز - ایکی واوندن آرتیق سۆزدن تشکیل تاپگن سۆزلر.

ک

کۆرستگیچ آماش - کۆرستوچیاو، بو، شو کبی سۆزلر بیلن افاده قیلینوچی آماش توری.

کۆچمه معنا - مجازی معنا.

گ

گپ - (جمله) ابگه و کپسیمدن انگلشیلگن فکرنینگ یازوده گی افاده سی.

گمان آماش - آله کۆمکچی سی بیلن گمان بیلدیریب نرسه، شخص، حادثه - واقعه اؤرنیده قوللانیله دیگن آماش توری.

ل

لب - لب اونداشلری - لب - یاردمیده ایتیلهدیگن تاووش لر. او، ای، ی.

لب - تیش تاووشلری - لب - تیش یاردمیده ایتیلهدیگن تاووش لر. و، ف.

لب اونلی لر - لب بیلن تلفظ قیلینه دیگن اونلی لر.

لبانلگن اونلی لر - لبلا اشتراکیده ایتیلهدیگن اونلی لر.

لبلنمه گن اونلی لر - لبلا سیز ایتیلهدیگن اونلی لر.

م

مقدار سان - نرسه لرنینگ مقدارینی بیلدیروچی سانلر.

موهوم اته موهوم نرسه لرنینگ نامینی بیلدیروچی آتلر. مثلن: جن، پری، فکر، خیال و باشقه لر.

ن

نطق - فکرنینگ سۆز وگیده افاده قیلینی شی.

نسبت - ایش - حرکت بیلن بجروچی آره سیده گی مناسبتنی کۆرسته دیگن فعل شکلی.

ی

یوکلمه - گیده قوشیمچه معنا افاده لش اوچون قوللانه دیگن یاردمچی سۆز.

یسه مه سۆز - بیرار قوشیمچه یاردمیده حاصل قیلینگن سۆز.

قۇشىمچە

سۆز يساوچى و شەكل يساوچى قۇشىمچەلەرنىڭ ايضاحلى كۆرسىتىگىچى

- الف (a)

1. سۆز يساوچى: (1) آتەرگە قۇشىلىپ، اساسدن انگلىشىلگن توشونچە بىلن باغلىق حرەكتنى افادەلاوچى فەل يەيدى: $\text{ف(ه)} + \text{آشەماق}$ ، تۈنەماق ، قانەماق . بۇندە بەضى يەملەرنىڭ اساسلىرى فونىتىك اۆزگىرىشگە اوچرەيدى: $\text{اۋىنەماق} < \text{الف(ه)}$ ؛ $\text{يشەماق} < \text{ياش} + \text{الف(ه)}$ ؛ (2) $\text{سەنەماق} < \text{سان} + \text{الف(ه)}$ ؛ (3) صفتلردن اساس انگلىگن حالتگە اۋتیش معناسىنى بىلدىروچى فەللەر يەيدى: قېنەماق ، بۇشەماق ؛ (4) تەقلىدى سۆزلەرگە قۇشىلىپ، اۋشە آواز بىلن حرەكتلەندىگن حرەكتنى انگلتوچى فەل يەيدى: جىلدىرەماق ، شىلدىرەماق ، قلىتيرەماق ؛ (5) فەللردن صفتلەر يەيدى: كۈترە (سودا)، قۇشە . قۇشە (اويلر)؛ (6) يگە ياكە تەكرارلنگن تەقلىدى سۆزلردن آت يەيدى: جىزە ، دۈمبىرە ؛ قەقە ؛ شرشرە ؛ (7) تەقلىد سۆزلردن روش حاصل قىلەدى: گۈپپە-گۈپپە ، تېپە-تېپە ، تەقە (تۇختەدى)، شرتە .

- الف(a)

2. شەكل يساوچى: (1) فەللەرگە قۇشىلىپ، حرەكت نىڭ تەكرارلىنىشى، اوزاق دوام اېتىشى، اينىتىسىف(اونومدار) كېى معنالرنى افادەلەيدى: بورەماق ، اورىنماق كېى؛ (2) تەكرار ياكە جفت فەل اساسلىرى گە قۇشىلىپ، حرەكت نىڭ بېلگىسىنى بىلدىروچى روشداش شەكلىنى حاصل قىلەدى: كۈتە-كۈتە ، چاپە-چاپە ، شاشە-پيشە ، يورە-يورە ؛ (3) فەللەرگە قۇشىلىپ، روشداش نىڭ دوامىلىك معناسىنى افادەلاوچى شەكلىنى حاصل قىلەدى و مستقل فەللرنى كۆمكىچى فەللەرگە باغلاوچى واسطە حسابلەندى: يازەتور ، كېلەقال .

- اچك

اونداش بىلن توگەگن فەل اساسلىرىدن كېلەسى زمان صفتداشى شەكلىنى يەيدى: بارەجك ، بۇلەجك . بۇندەدى سۆزلەرنىڭ بعضىلرى آتلىشگن حالتدە هم بۇلەدى: كېلەجك .

- اى 1

صفت و روشلردن اساس بىلدىرەدىگن بىلگى، حالتگە اۋتیش معناسىنى افادەلاوچى فەل حاصل قىلەدى: كۈپەيماق ، آزەيماق ، پسەيماق ، تارەيماق .

- اى 2

اونداش بىلن توگەگن فەللردن فەل نىڭ اىستەك-مىل شەكلىنى حاصل قىلەدى: يازە ، تارە ، تورەى ، قالەى .
اك

(1) آتدن كىچرەيتىرىش و اۋخشەيتىش معناسىنى افادەلاوچى آت يەيدى: برگك ، اچك ، يۈلك ؛ (2) آتلردن اۋخشىتىش، حالت، تور بىلدىروچى صفتلەر يەيدى: مرغك (بالە)، قىرمىزەك (آلمە)، غلورەك (يانغاق)؛ (3) يگە ياكە تەكرارلنگن تەقلىدى سۆزلردن آت يەيدى: ورەك ، گولورەك ، قرسك ، غورەك ، بىزەك ، درەك .

- اكم

آت و صفتلردن مودللىك معناسيدهگى روش و صفت حاصل قىلەدى. راستەكم، چىنەكم، ھزىلەكم كىي.

اكى

(1) آتدن صفت يىسەيدى: آغزەكى، يوزەكى، قىلبكى؛ (2) آتدن روش يىسەيدى: بورنەكى؛ (3) صفتدن صفت يىسەيدى: پوچەكى، خامەكى، شورەكى؛ (4) تقليدى سۆزلردن خركتير- خصوصيت بىلدۈرۈچى صفتلر يىسەيدى: شرتەكى، جىرتەكى، غىر غىرەكى.

- الە 1

بعضى سۆزلەرگە قۇشلىپ بىرگەلىك معناسىنى انگلتۈچى جمعاۋچى سان شىكلىنى يىسەيدى: بېشەلە، اىگەلە، تۆرتەلە، اوچەلە.

- الە 2

(- الف + - لە) فعللەرگە قۇشلىپ، اينتىن سيفلىك معناسىنى افادەلەيدى: قىتەلماق، قوولەماق.

- الك

صفتدن كىچرەيتىرىش معناسىنى بىلدۈرۈچى آت يىسەيدى: دۈنگەلك.

- الە 1

سۇراق آلاماشلرى آلدېدن قۇشلىپ، پرىدميت، بېلگى، پىت، اۋرىن ياكە حادثە حقىدە ناانقلىكنى انگلتۈچى گمان آلاماشىنى حاصل قىلەدى: آلەكىم، آلەنچۈك، آلەنيمە، آلەقەپىر، آلەقچان؛ (2) وقت، محل سۆزلرى آلدېدن كېلىپ، پىت روشنى حاصل قىلەدى: آلەقت و آلەمحل.

- ان

عرب تىلىدن اۋزلىشگن، حركتىنىڭ بىرلىش حالتىنى بىلدۈرگن روشلر تركىبىدە گۇيا يىساۋچى كىي اجرەلەدى. اصلىدە او اۋزبېك تىلى مەترىاللرى اساسىدە سۆز يىسمەيدى: مجبورن، روحن، تمامن.

- ار 1

(1) ايرىم صفتلەرگە قۇشلىپ، اساس انگلتگن حالتگە اۋتېشنى افادەلاۋچى فعللر يىسەيدى: كۆكرماق، آقرماق؛ (2) آت + فعل كامپانىنتلى سۆزلردن قۇشمە آتلىر يىسەيدى: بېشىكتېروتىر، بۈيى اۋسىر، ايزقور، آتچاپىر، قۇي باقىر، حسن بوزىر، (3) آت + فعل كامپانىنتلى سۆزلردن خصوصيت بىلدۈرۈچى، قۇشمە صفتلر يىسەيدى: ايش بوزىر، محنتسپور، تىنچلىك پرور.

- ار 2

اونداش بىلن توگەگن فعللردن كېلەسى زمان صفتداش شىكلىنى يىسەيدى: بارىر، يازىر، كېلىر.

- آرا

اصلىدە افىكسلشە باشلەگن مستقلارە سۆزى بۇلىپ، آتلىرگە قۇشلىپ كېلەدى، بوندە سۆزلر كۈپىنچە صفت و ظىفەسىدە قوللەندى: بزم آرا، تومىلر آرا، خلق آرا، اۋز آرا، حجىرە لىر آرا، حكومتلر آرا كىي.

- اسى (-الف + -سى)

فعل نىگىزىدن اونىنگ صفتداش شىكلىنى يىسەيدى: كېلەسى (يىل)، اۋلەسى (مال).

- آت 1

فعل اساسلىرىدن آت (اۋلت، كۈچت)، شونىنگدېك، آتدن آت يىسەيدى.

آت 2

عرب تىلىدن اۋزلىشگن بعضى سۆزلر تركىبىدە اوچرەيدى و گۇيا قۇشلىمچە طرزىدە اجرەلەدى؛ اصلىدە او اۋزبېك تىلىدە سۆز يىسمەيدى: ضرورت، كمالت، آخرت، (يىنە قرەنگ: يت).

- آقەي

چپ، اۋنگ كىي ايرىم سۆزلردن صفت يىسەيدى: چپەقى، اۋنگەقى.

- اغان

فعل اساسلريدن انگلشيلگن معنائينگ آرتيقلينگي مكمليگيني افاده لاوچي خصوصيت، حالت بيلديروچي صفتلر يسهيدى: بيلهغان، كولهغان، سوزدهغان، تپهغان، تانهغان، چانهغان، چاپهغان.

- ب

فعل نيگيزلريدن اوتگن زمان روشداش شكليني حاصل قيلهدى: سوزلب، ترهب، اوينب، قرهب كى. بوندهى روشداشلرينينگ ايريملىرى كؤمكى گه كؤچگن: قيشلاققه قرهب (تمان) كبتدى.

- به

{فارسي. با- بيرگهليک، بيرار نرسه گه اېگهليک معنالريدهگي آلد قوشيمچه} آتلرگه قوشيليب، اساسدن انگلشيلگن توشونچه لرگه اېگهليک، ياكه آرتيقليلک معنالريني بيلديروچي صفت يسهيدى: به دولت، به هوا، به هييت، به قوت (ينه قرهنگ باگه).

- بد

{فارسي. بد- يامان، يره مس} آتدن سلبى معنا يعنى «يامان» معناسيدهگي صفتلر يسهيدى: بد بخت، بدبشره، بدجهل، بد نفس، بدنام، بدخلق.

- بر

{فارسي. بر- گه، تامانگه، اوستيده، آلدیده، اوچون معنالريدهگي آلد قوشيمچه} آتلرگه قوشيليب، شو آت افاده لهگن معناگه اېگهليكنى، اونگه اپريشگن ليكنى بيلديروچي صفت ياكه روش حاصل قيلهدى: بروقت، بركمال، برقرار، برحيات، برحق.

- بخش

{فارسي. بخش- بېروچي، بغيشلاوچي؛ الف بخشيدن- «بېرماق، بغيشلهماق، ساوغه قيلماق» فعل نينگ حاضركي زمان شكلى} آتلرگه قوشيليب، اساسدن انگلشيلگن نرسهنى بېريش، بغيشلش، شو نرسه بيلن تامينلش خصوصيتي گه اېگه دېگن مضموندهگي صفتلر يسهيدى: الهامبخش، آرامبخش، راحتبخش، حياتبخش.

- بى

{انكارنى، يوقليكنى افاده لاوچي آلد قوشيمچه} آت اساسلريدن آلدن قوشيليب، اساسدن انگلشيلگن توشونچه گه اېگه اېمسليكنى معين بېلگى- خصوصيت نينگ يوقليگيني انگلتهدى: 1) شخص گه عايد حركتير- خصوصيت، حالت نينگ موجود اېمسليگيني بيلديروچي صفتلر يسهيدى: بى آرمان، بى آداب، بى رحم، بى صبر، بى حوصله؛ 2) اساسدن انگلشيلگن شكل- كورينش، خصوصيت، حالت نينگ موجود اېمسليگي بيلديروچي صفتلر يسهيدى: بى وقت، بى جنجل، بى اوخشاو. بى- قوشيمچه سى آرقلى يسلگن بعضى صفتلر يخليت حالگه كېلىپ، قسملرگه اجره تيلميدى: بى جيريم، بيزاوت، بيكار، بى سؤنهقى. بعضى قوشمه سؤزلرگه قوشيليب، صفت يسهيدى: بى كم و كوست، بى نام و نشان كى. بعض تاجيك تيلدهگي نا- آلد قوشيمچه سى بعضن اېسه اوزبېكچه- سيز افيكسى بيلن فونكسيانال آلمشيشى ممكن: بى عيب- عيبسىز، بى اندازه- اندازه سيز، ارمان- ارمانسىز، بى بخت- بختسىز، بى وجه- وجهسىز، بى واسطه- واسطه سيز، بى دوا- دواسيز، بى- بيلن سيز ياكه نا- افيكس لرنى المشتيريش ممكن بولمەيدىگن اوريدلر، (سيمنتيك فرقنەديگن اوريدلر) هم بار: بى باش، - ناباش قوللنمەيدى. ياكه بى باش- (شوخ) - باشسىز (باشقه معناده)؛ ناتينج، سؤزى هم عين معناده، تينچسىز، طرزیده قولنە آلمەيدى.

با- {فارسيجه- با بيرار بير صفت گه، بېلگى گه اېگهليكنى بيلديروچي آلد قوشيمچه} عين. به - : با ادب، با عقل، با آبرو، باخير.

- باز

{فارسيجه. باز- اوياناوچي؛ باختن- «اوينه ماق» فعل نينگ حاضركي زمان شكلى} آتلرگه قوشيليب، اساسدن انلەشيلگن نرسه ياكه حادثه بيلن فعال شغلنەديگن، اونگه قيزيقەديگن، جوده بېريلگن (شخص) كى معنالرنى بېروچي صفتلر يسهيدى: عريضه باز، كپتر باز، سفسطه باز، قمار باز كى. بعضن او آغزەكى نطقده - واز، شكلیده هم ايشلتيلهدى: (ب- و) بيدنه باز (بودنه باز)، مينه واز (مينه باز)، مسخره واز، نيزه واز.

- بان {فارسچه. بان- قوريقلاوچى، سقلوچى، اسراوچى} بيرار نرسه گه قهره ب توروچى، اونی سقلوچى، قوريقلاوچى شخص معناسیده گى آت یسهیدی: باغبان، دروازه بان، سراپیان. - بان مورفیمه سی بعضن - وان شکلیده هم اوچریدی.(ب- و): سایه وان، ترازویان کبی.

- و

اونلی بیلن توگه گن فعل اساسیدن حرکت نامی، جریان نی بیلدیروچی آتلی یسهیدی: عیبلو، بغیشلاو، بیزیلاو، مقتاو، سیلاو، سیناو، تیرگاو، سوزلاو، اوند، قیشلاو، هیداو؛ بونده ی وقتده و آلدیده گى الف تاووشی ا گه اؤته دی(الف- ا). اوشبو قوشیمچه، شونینگدک کانکریت پریدیت نامینی کورستوچی آت هم یسهیدی: بوراو، یه یلاو، قیشلاو. اؤرینگه قهره، -ش(ایش)، - و(او)، - ماق، افیکسلى بیلن آلمشیسی ممکن. مثن: عیبلو // عیبلش // عیبله ماق؛ قوتلاو // قوتلش // قوتله ماق.

- وند

آتلیگه قوشیلیب، اساسدن انگلشیلگن معناگه اېگه ایکنلیکنی بیلدیروچی «شخصگه خاص» صفت یسهیدی: کسلوند، نشهوند(قرهنگ.مند).

- وچه

{فارسچه. بچه- باله، گودک} 1) بیرار قرینداش نینگ، عموم، بیرار کیشی نینگ باله سی، (اوغلی، قیزی) معناسیده گى آتلی یسهیدی. اکه وچه، عمک وچه، با ی وچه، جیین وچه، خاله وچه، قاضی وچه(بچه)؛ 2) جانوار لرگه نسبتن ایشلتیلگنده هم، « عین چانور نینگ باله سی» معناسینی بیلدیرده ی: ایتوچه، کوچوک وچه، موشوک وچه، قول وچه تیپیده گى قوللنیشلرده اسلوبی بویاقدارلیک کوزه تیلده ی.

- ویر

بهرماق یاردمچی فعلی نینگ انتیرواکل حالتیده گى اساسی بولیب، افیکس گه ایله نیش جریانیده دیر. (ب- و). - الف یاکی ای شکلیده گى روشداش دن دواملی لیک، تکرار لنگ لیکنی بیلدیروچی فعل یسهیدی: یازو ویردی، سوزلی ویردی، اوقی ویردی کبی. بعضن «باشله ی ویر»، «تارتینمه» کبی توسیق سیزلیکنی بیلدیریش معناسی گه هم اېگه بوله دی: نېگه جیم سن، گپیره ویر.

- وی

{عربچه. وی- اونلی بیلن توگه گن آتلیدن صفت یساوچی قوشیمچه} عاتده، عرب و ایرانی تیللردن کیرگن سوزلرده- نسبی صفتلر ترکیبیده اوچریدی: افسانوی، زمانوی، عایلو، قیلوی کبی. (قرهنگ یی).

- وار

آت، صفت تورکومی گه عاید سوزلردن خاصلیک، حرکت- خصوصیت، شکل، حالت کبی بېلگی معنالی رینی انگلتوچی صفت و روش یسهیدی: افسانه وار، داری وار، مردانه وار، اولوغوار، امیدوار.

- گه 1

جؤنه لیش کپلیشیگی نینگ اساسی شکلی بولیب، اؤزی اساس نینگ لغوی معناسی گه کؤره حرکت نینگ یؤنه لیش نقطه سینی آبیکت، اؤرین، پیت کبی معنالرنی افاده لیه دی: دله گه، مکتب گه، مېن گه، اوی گه؛ بعضن کپلیشیک افیکسی اؤزی بیریککن اساس بیلن قاتگن حالده روشگه اؤته دی: بېکار گه، بیرگه، گورگه («میلی» معناسیده)، اېندی گه، تپکین گه، اېرته گه. - گه افیکسی بېکار گه، بېهوده گه، جورته گه، قیته گه کبی روشلر ترکیبیده هم اوچریدی. شونینگدک 3 شخص اېگه لیک افیکسی بیلن قوشیلگن حالده، صفت، روش، بعضن آتدن روش یسهیدی: ایلنه سیگه، آچیقچه سیگه، تیگه سیگه، چپه سیگه، یلپسی گه، قطاره سیگه.

- گه 2

ایریم فعللرده اینتیسیفالیکنی کورستیش اوچون خدمت قیله دی: سورگه ماق(سودرهماق).

- گز

فعل اساسی گه قوشیلیب، فعل نینگ آرتیرمه درجه سینی حاصل قیلوچی افیکس؛ اساس نینگ توگلنمه تاووشی تقاضاسی بیلن اونینگ- کز، -قز، -غز ورینتلری هم قوللنیشی ممکن: **اېمگز**، کؤرگز، اوتکز، ایتقز، توتقز؛ تورغز.

بو افیکس نینگ- کر، طریقه‌گی ورینتی هم موجود: اوتکز// اوتکر. -گزنینگ تورلی خیل شکللی اۆرنی بیلن آرتیرمه درجه یساوچی باشقه شکللی بیلن وظیفه‌داش بۆله آله‌دی: - کۆرگز// - کۆرست، بیتکز// بیتیر، تۆیغیز// تۆیدیر کبی.

- گن

فعل اساسی‌گه قوشیلیب، عین فعل‌نینگ اۆتگن زمان صفتداش شکلینی حاصل قیلهدی: بارگن، کپلگن، تورگن، اۆقیگن کبی.

- گنی

(کنی، قنی) فعل نیگیزلریدن مقصد روشدashi شکلینی یسه‌یدی: یازگنی، کۆرگنی، تققه‌نی، ایککنی کبی. شعریتده‌گی- گنی افیکسی‌نینگ - گه‌لی(- قه‌لی، که‌لی) کبی ارخه‌یک شکلی هم اوچرهب قالهدی. حاضر اوشبو ارخه‌یک شکل قوللنیشدن چیققن. - گنی(- کنی، - قنی) حاضرگی اۆزبیک تیلیده اوچون کۆمکچی سی بیلن سینانومیک مناسبتده بۆلیشی ممکن: کۆرگنی// کۆریش اوچون.

- گنچه(- گنچه)

حالت پیت بیلدیروچی روشدashi شکلینی یسه‌یدی. یاتگنچه، کپتگنچه(شو کپتگنچه قیتیب کپلمهدی). یوگورگنچه، اۆتیرگنچه. بعضی حالتلرده- گونچه(- کونچه، - قونچه) افیکسلی- گنچه افیکسی‌نینگ گراماتیک سینانومیم(معناداشی) حسابلنهدی.

- گر

{فارسی. گر<کار- ایش، فعالیت؛ قیلیمیش، خط حرکت} آتلیرگه قوشیلیب، اساسدن انگلشیلگن توشونچه بیلن شغلنوچی، اونی بچروچی معنارینی بیلدیره‌دیگن، شخصگه خاص بېلگی سۆزلرینی حاصل قیلهدی. اولر بوگونگی کونده شخص آتی صفتیده قوللنهدی: جادوگر، اغواگر، سحرگر، ستمگر، فریبگر. شونینگدېک، چی بیلن بیرگه‌لیکده هم کپلمهدی: سوداگرچی. بو پلیونستیک افیکسلریدیر. بونده اولردن بیر سیمنتیک جهتدن کوچسیرلنیب، سۆز یساوچیدن شکل یساوچیگه اۆتهدی.

- گرچیلیک(- گر+ چی+ لیک)

قوشمه افیکس: 1) آت اساسلریدن خصوصیت، حالت، بعضن کسب نامینی انگلتوچی موهوم آتلیر یسه‌یدی: یاغینگرچیلیک، اصرافگرچیلیک، لای‌گرچیلیک، اۆره‌گرچیلیک، صاونگرچیلیک کبی؛ 2) یسمه صفتلرگه قوشیلیب، خصوصیت نامینی انگلتوچی آت یسه‌یدی: بیمزده‌گرچیلیک، بی‌معنی‌گرچیلیک، سیراب‌گرچیلیک کبی.

- گچ

فعللرگه قوشیلیب، پیت و سبب معناسینی انگلتوچی روشدashi شکلینی یسه‌یدی: بیتیرگچ، یازگچ، کۆرگچ، یورگچ. اونینگ پیت و سبب معنالی، عادتده، عمومی متنده انیقلاشه‌دی(مئلن. او ایتگچ، ...) لیکن انکار شکلی بیلن کپلگنده، کۆپینچه، سبب بیلدیره‌دی: او بارمه‌گچ، مین باردیم(ینه قره‌نگ. - کچ، - قچ)

- گچه(- گه + چه)

قوشمه افیکس. آت، صفت، روش، آلماشدن پیت- چپگره معناسینی بیلدیروچی روش یسه‌یدی: کپچه گه‌چه، کوزگه‌چه، مکتب‌گه‌چه، اویگه‌چه کبی (ینه قره‌نگ. - کچه، - قچه).

- گی1

1) فعل اساسلریدن نرسه- ابیکت و قورال آتلیرینی یسه‌یدی: سوزگی، سوپورگی؛ 2) فعل اساسلری‌گه قوشیلیب، موهوم آت یسه‌یدی: کولگی، سېوگی.

- گی2

اونلی یا که جرنگی اونداش بیلن توگه‌گن آت، روشلرگه قوشیلیب، پیتگه مناسبت، خاصلیک بیلدیروچی، کۆپینچه نسبی صفت حاصل قیلهدی: اولگی، بورونگی، کپچه‌گی، کوزگی، کوندوزگی، تانگی، توتنگی، اپندیگی، قدیمگی کبی.

- گی3

اېگه‌لیک افیکس‌لری بیلن بیرگه‌لیکده کېلماق بیلن قوشیلگنده، خواهش معناسینی انگلتیش اوچون خدمت قیله‌دی: کورگی+م کېلدی، اوقیگی+م کېلدی کبی. خودی شو معنا - گی،+م افیکس‌لی سۆزلرنی بار و یوق سۆزلری باشقرگنده هم یوز بېره‌دی: سوره‌گی+م بار، اوخله‌گی+م یوق کبی.

- گیز

فعل اساس‌لری‌گه قوشیلیب، فعل‌نینگ آرتیرمه درجه‌سی شکلینی حاصل قیله‌دی: - گیز قوشیمچه‌سی اکثر حاللرده اوتیمسیر فعللرگه قوشیلیب، اونی اوتیملی فعللرگه ایلنیرده‌دی: بارگیز، یېگیز، کییگیز، یورگیز کبی.

- گین

فعلدن انگلشیلگن معنای علیحده تاکیدلش کوچیتیریش بیلن افاده‌له‌یدیگن فعل‌نینگ اکینجی شخص بیرلیک سانده‌گی بویروق میلینی حاصل قیله‌دی: بارگین، یازگین، کېلگین، آلگین، اوتیرگین(ینه قره‌نگ. - کین 1، - قین 2).

- گینه 1

مودل مناسبت یاکه سوبیکتیف بها شکلینی حاصل قیله‌دی: 1) آت‌نینگ اېرکه‌لتیش - کیچره‌یتیریش شکلینی حاصل قیله‌دی: باله‌گینه، جانگینه(ام)، قیزگینه کبی؛ 2) صفت‌نینگ سوبیکتیف بها شکلینی حاصل قیلیب، پریدمیت‌گه، شخصگه بؤلگن ایجابی مناسبت معنالرینی انگلته‌دی: یېنگیل‌گینه، جه‌جی‌گینه، کته‌گینه، کیچیک‌کینه، ساده‌گینه، شیرین‌گینه، یخشی‌گینه، قری‌گینه؛ 3) روش‌گه قوشیلیب، مودل معنا حاصل قیله‌دی: انچه‌گینه، آسته‌گینه، کۆپگینه، آزگینه، اېندی‌گینه، هلی‌گینه.

- گینه 2

اورغوسیز حالتده ایرو، چېگره‌لاو، یوکلمه‌سی وظیفه‌سینی بجریب، اجره‌تیب کؤرسه‌تیش، علیحده‌لیک معنالرینی حاصل قیله‌دی: بیزلرگینه، سپن‌گینه، سۆزلرنی‌گینه، فقط‌گینه کبی.

- گیر 1

فعل‌نینگ بویروق شکلی‌گه، یعنی اساسی‌گه قوشیلیب، بیرار حرکت یاکه خصوصیت‌نینگ آرتیق‌لیگی‌نی بیلدیروچی صفت یسه‌یدی: بیلگیر، سیزگیر، تیزگیر کبی.

- گیر 2

{فارسجه. گیر- توتوچی، اوشلاوچی؛ بوی سوندیروچی؛ گرفتن- آلماتق}«توتماق، اوشله‌ماق، باسیب، اېگلب آلماتق، بوی سوندیرماق» فعل‌نینگ حاضرگی زمان شکلی {آتلرگه قوشیلیب، اساس انگلتگن نرسه‌نی توتیب، اوشلب آلوچی، اوزیگه بوی سوندیروچی، معناسیده‌گی شخص آتینی یسه‌یدی: جهانگیر، عالمگیر، فضاگیر.

- گیچ

فعللرگه قوشیلیب اساسدن انگلشیلگن حرکت‌نی عملگه آشیروچی قورال، اسباب آتینی یسه‌یدی: بیریکتیرگیچ، کاوله‌گیچ، کؤترگیچ، میدله‌گیچ، پورکه‌گیچ، سوزگیچ، اوتکزگیچ، قیسنیرگیچ(قازان) یووگیچ کبی.

- گاه

{فارسجه. گاه- وقت، پیت؛ قوشمه سۆزنینگ اۆرین بیلدیروچی اکینجی قسمی}اساسدن انگلشیلگن واقعه- حادثه بیلن باغلنگن اۆریننی بیلدیروچی آت یسه‌یدی: جنگ گاه، آرامگاه، سیلگاه، قرارگاه کبی.

- گودپک

فعللرگه قوشیلیب، روش یسه‌یدی: یېب قویگودیک، مقته‌سه مقته گودپک، اولگودپک کبی.

- گوچی

فعلگه قوشیلیب، تیپیک حرکت معناسینی افاده‌لاوچی صفت‌داش شکل حاصل قیله‌دی(بیر مونچه ارخه‌یک لشگن): اینتیلگوچی، قالدگوچی(او همه وقت یرگه قره‌ب یورگوچی ابدی).

- گولیک

قوشمه افیکس فعللرگه قوشیلیب، فعل‌نینگ صفداش شکلینی حاصل قیله‌دی: ایتگولیک، ایتگولیک(آوقت)، ایتگولیک(ستم).

- گون

- دە ى، دىك افىكسلرى بىلن بىرگە لىكدە كېلىپ، فعل اساسلىرىدىن ايشىگە يره ارلى، ماس كېلۇچى، ارزىدىگن شونىڭدېك
اوخشاشلىك معنالىرىدەكى(قرەنگ. دەى، دېك) روش يىسەيدى: ارزگۈندەى، ايتگۈندەى، اولگۈندېك كېى.
- گۈنچە

فعللردن پېت معناسى بىلن علاقه دار روشداش شىكلىنى يىسەيدى: بارگۈنچە، يازگۈنچە، پىشگۈنچە، اوزگۈنچە، يورگۈنچە
كېى. بۈندە دوامىلىك معناسى(شەرگە يېتگۈنچە صحبتلەشيب كېلدى) ھمدە ايشىنىڭ مۇجلاللىگن ايكىنچى ايشىدن كېيىن
بجربلىشى معناسى(اوقت پىشگۈنچە بالەلرنى يووينتىردى) افادە لەنەدى.
- گۈر

فعلگە قۇشلىپ، (ايجابى ياكى سلبى) ايسىتك معناسىنى افادەلەيدى؛ عادىدە، صفتداش و صفتلرگە تۇغرى كېلەدى: بالەسى
توشمە گۈر ياش- دە. عمرىنگ اوزاق بۇلگۈر، اولمەگۈر آتم بىرمەيدى سېۋگەنېمگە، يار- يار؛ اولگۈر! كۈر بۇلگۈر،
پىش(ش)ەمە گۈر!

- گۈسى
فعلنىڭ كېلەسى زمانىنى كۈرسە توچى تارىخى شىكل. حاضر اوزبېك تىلىدە فقط شعرىتدە اسلوبى مقصدلردە ايشلە تىلە-
دى: حاصللىگىز مۇل بۇلگۈسى، دشمن كويپ كول بۇلگۈسى(قرەنگ. غۈسى).
- گۈى

{ فارىسچە. گۈى- ايتۇچى، سۇزلاۋچى؛ گفتن، «ايتماق، سۇزلەماق» فعلنىڭ حاضرگى زمان شىكلى } آتلىرگە قۇشلىپ،
اساسدن انگلىشلىگن ايشى حرىكت- حادثەنى دايم بجربىب(ايتىپ) تۈرە دىگن شىخس آتىنى يىسەيدى: وعدە گۈى، دعاگۈى،
نصحتگۈى، حقيقتگۈى.

- دە 1
پېت بېلدىروچى سۇزلرگە قۇشلىپ كېلگندە، معناسى اۋرىن روشگە تۇغرى كېلەدى. يازدە، كوزدە، تېزدە، يقىندە.

- دە 2
فعل يىساۋچى ارخەپىك قۇشلىمچە: الدەماق، ايندەماق، اوندەماق، ھيدەماق. حاضرگى - لە يىساۋچىسىنىڭ اللە(باشقە)
مورفىمى(شىكل)دىر.

- دە 3
اۋرىن- پېت كېلىشىك نىڭ شىكلى بۇلىپ، اۋزى قۇشلىگن اساسنىڭ معناسىگە كۈرە حرىكت نىڭ(بعضى پرىدمىت
نىڭ) بۇلىش نقطەسىنى، اۋرىن، پېت، ايبىك معنالىرىنى افادەلەيدى: دلەدە، درسەدە، مېندە، سايدە كېى.

- دە 4
تقلید، تۇسىق سىزلىك يۈكلەمەسى وظیفەسىنى بجرەدى: بېتىسە- دە، بۇلسە- دە، كېلسە- دە، - سېن- دە.

- دە 5
باغلاۋچى، بۈندەى وقتدە او و، ھم باغلاۋچىلرى بىلن سىنانومىك مناسبتدە بۇلەدى(لېكىن معنوى جھتدن فرقەلە نەدى):
كېلدى- دە كېتدى // كېلدى و كېتدى؛ كېلسە- دە ايشلمەدى // كېلسە ھم ايشلمەدى.

- دەگى
قۇشما افىكس (اۋرىن كېلىشىگى كۈرسە تگىچى- دە ، گى)؛ آت، صفت، روش و آلماشدن صفت يىسەيدى: بىزدەگى، باغدە
گى، بۈندەگى، گلەدەگى، مېندەگى، نوبتدەگى، رېجەدەگى، سېندەگى، سىزدەگى، اوزاقەدەگى، يقىندەگى، قۈيىدەگى كېى.
- دەى // دېك(ايشدەگى اى)

آت، صفت، آلماش توركۈمىدەگى سۇزلردن قىياسلىش، اوخشتىش يۇلى بىلن پرىدمىت و ايشى حرىكتىنىڭ بېلگىسىنى
بېلدىروچى صفت و روش يىسەيدى: اولگىدەى(- دېك)، بورونگىدەى(- دېك)، گلەدەى(- دېك)، كفتدەگى(- دېك)، موزدە-
ى(- دېك)، آىدەى(- دېك)، سىزدەى(- دېك)، تاغدەى(- دېك)، چمندەى(- دېك)، اۋقدەى(- دېك). - دەى // دېك
آرقلى يىلىگن بعضى صفتلر اجرەلمس حالگە كېلىپ قالگن: جىندەى، جۇجە بىردەى(جان)5، قىندەى(تۈز)6.

5. جۇجە بىردەى/ سۇزى اۋزىبىك تىلىدە بېتە سۇز سەنلەدى. گېدە جان سۇزى بىلن قۇشلىپ ايشلىتەلەدى. اجرەلمس حالگە كېلىپ قالگن صفت
حسابلەندى. جۇجە بىردەى جان دېگنى: كۆپ بالە سى بار، گۆدكلىرى كۆپ دېگن معنانى انگلتەدى.

- دە ك 1

فعل اساسدن آت يساوجى كم محصول قوشىمچه: كېكىردەك، يوگوردەك كېى.

- دە ك 2

- دە ى ياكە - دېك ايليمينتى نىنگ سۆزلە شو نطقىدەگى فونىتىك كۆرىنىشى (قرەنگ. - دە ى // - دېك).

- دن 1

آت، صفت، روش و سانلردن پرە دىگمەدن اجرەلىب - قاتىب باشقە توركومدەگى كۆچىش يۇلى بىلن روش يسەيدى: اتەى - دن، افتىدن، بى خواس(ت)دن، بىردن، راستدن، تىزدن، توبدن، توبدن، تۆستدن // تۆسىندن، چىندن، يىگىدن، قىتە دن، قىستدن، قۇقىسدىن، ھلىتدن كېى.

- دن 2

چىقىش كېلىشىگى شكىلىنى حاصل قىلىپ، اوزى قوشىلگن اساسنى معناسىگە كۆرە حرىكتىنىڭ چىقىش نطقە سى، ابىكت، اۋرىن، پىت، سبب كېى معنالرنى انگلەتەدى: كىتابدن، مەكتەپدن، اوندن، شەردن كېى - دن افىكىسى بىلن، سببلى كۆمكىچىلىرى ھمدە تودە دن اجرە تىلگىلىك معناسىنى بىلدىرگندە، قرەتقىچ كېلىشىگى قوشىمچە سى - نىنگ سىنۆنىمىك مناسبتە بۆلەدى. تكرار سۆزلرنىڭ بىرىنچى قىسمى تركىبىدە كېلىپ كۆچىتىرىش معناسىنى بىلدىرىشگە خذمت قىلەدى: كوندن - كۈپدن - كۆپ، اوزوندن - اوزاق، يىگىدن - يىگى كېى.

- دن 3

دانه سانلرگە قوشىلىپ، بۆلىش، تقسىملش معناسىنى انگلتۈچى تقسىم سان شكىلىنى حاصل قىلەدى: بېشتە دن، اوچتەدن، اۋنتەدن كېى.

- در { فارسچە. - در، اىچىدە، دوامىدە بۆلىپ } فارس تىلىدن تيار حالده اۋزلىشگن درگمان، درغضب، درحال، درحقيقت كېى سۆزلر تركىبىدە اجرەتيلەدى؛ اوزى قوشىلگن اساس انگلتگن توشونچەگە اېگە لىك شو نرسە قورشاولىدە بۆلىش معنالرنى بىلدىرەدى؛ - لى، - دە قوشىمچەلرى نىنگ معناسىگە تۇغرى كېلەدى. قىياس: در گمان // گمانلى // گماندە؛ در حقيقت // حقيقتدە.

- دېك // - دەى // قرەنگ. - دەى // دېك

- دى

حرىكتىنىڭ حاضرگى كېلەسى، كېلەسى ياكە اۋتگن زماندە بجرىلگنلىگى ياكە بجرىلە جگىنى كۆرستەدىگن توسلاۋچى افىكىس: ايشلەيدى، اۋقىدى؛ يازەدى، تېرەدى؛ يازدى، كېلدى، اۋقىدى كېى. بو قوشىمچە - ار افىكىسى واسطەسىدە يىلگن صفتداشلىرگە قوشىلىپ، دوامىلىك، تكرارلىنىش كېى معنا انگلتۈچى شكىل حاصل قىلەدى: باراردى، كېلردى، سوزردى، كۆر اردى، تىشلىردى.

- دىگن

روشداش شكىلدىن كېلەسى زمان صفتداشى شكىلىنى حاصل قىلەدى: يازەدىگن، كېلەدىگن، قۇيە دىگن.

- دىك

شعرىتدە سۆزلىشۋو نطقىدە بعضن اېدىك فعلى(بىرىنچى شىخ كۆپلىك) ار افىكىسى واسطە سىدە يىلگن صفتداشلىردن سۆنگ - دىك شكىلدە ايشلتىلەدى و دوامىلىك، تكرارلىگنلىك معناسىنى بىلدىرەدى: يازردىك، كېلردىك، تورردىك، اۋقىردىك.

- دىن

حاضرگى دن شكىلى نىنگ ارخەيك كۆرىنىشى.

- دىر 1

اوچىنچى شىخ بىرلىكدە گى كېسىملىك افىكىسى، فعلىدن باشقە سۆز توركوملىرگە قوشىلىپ عىن وظىفەنى بجرەدى. اكم انجىنىردىر، سىنگىلىم اۋقىوچىدىر، اوكم اۋقىتوچىدىر كېى.

⁶قىتەدى دېگنى سۆزلىشۋو تىلىدە بىرآز، آزگىنە، جىنەدى معنالرنى افادەلەيدى.

دیر 2

سۆزلەرگە قوشىلىپ، گمان تخمین، ایشانمىسلىك معنالىرىنى حاصل قىلەدى: بىرگىندىر، بارگىندىر (بارگىن بۆلسە كىرەك)، كېلگىندىر، ستودىنتىدېر (ستودىنت بۆلسە كىرەك) تورگىندىر، اۋقىگىندىر كىي.

- دیر 3

سۇراق آماشلىرىگە قوشىلىپ، نا انىق شىخىس پرىدىمىت، بىلگى معنالىرىنى انگلتوچى گمان آماشى شىكلىنى يىسەيدى: كىمدىدېر، كىمدىر، نىمە دىر، قى يېردىدېر، قى يېردىر، قىندە دىر كىي.

- دیر 4

فعل اساسلىرىگە قوشىلىپ، اونىنگ آرتىرمە نىسبت شىكلىنى حاصل قىلەدى: يازدىر، كۆلدىر، كۆندىر، آلدىر، تۆلدىر، تالدىر. جىرنگىز اونداشدىن سۇنگ - تىر شىكلىدە ايتىلەدى و يازىلەدى (قرەنگ. - تىر). لېكىن ن، ل تاووشلىرى بىتىگن كۆپ بۇغىنلى سۆزلەردە - دىر اېمىس، - تىر قۇللەندى: چۆمىلتىر، قوالتىر.

- دىق

ايرىم فعللەردىنگىنە آت يىسەيدى: تىشلىندىق، قالدىق، قاقىندىق، قوالتىق (اصلى صفتداش)، هاردىق.

- دان 1

{فارسچە. دان بىران نرسە سقلەندىگن ايدىش معناسىدەگى قوشىمچە} آتلەرگە قوشىلىپ، بىرار پرىدىمىت سقلش اوچون خاىلىنگن نرسە، ايدىش يىسەيدى: گلدان، كولدان، سياهان، سودان، سورمەدان، توزدان، اۋقدان، قلمدان كىي.

- دان 2

{فارسچە. دان- بىلووچى؛ دانستن-«بىلماق، خبردار بۇلماق؛ اۋرگىنماق؛ بىلىپ آلماق» فعلنىنگ حاضرگى زمان شىكلى} آتلەرگە قوشىلىپ، «بىلووچى» معناسىدەگى، شىخىسنىنگ حرىكىتى، خصوصىتى، بىلگىسىنى كۆرستووچى صفت يىسەيدى: بىلىمدان، گېدان، قىردان، حسابدان.

- دار

{فارسچە. - اېگە بۇلوچى؛ سقلاوچى، قۇرىقلاوچى؛ دانستن - «بىرار نرسە گە اېگە بۇلماق، اېگىللەماق» فعلنىنگ حاضرگى زمان شىكلى} اساسن آت توركومىدەگى سۆزلەردىن قۇيىدەگى معنالى صفتلر يىسەيدى: 1) آتلەرگە قوشىلىپ، شو سۆز ارقلى افادەلنگن پرىدىمىتگە اېگە لىكنى، اۋشە معنادەگى نرسە ياكە حادثەنىنگ موجودلىگىنى انگلتەدى: عىيدار (كىشى)، بىراقدار، دىندار (آدم)، نشاندار، رنگدار (چىت)، قىرئدار (آدم)، حاملە دار (عىال)؛ 2) سۆز اساسىدن انگلىشىلگن توشونچەنىنگ (پرىدىمىت، خصوصىت نىنگ) آرتىقلىگىنى، كىتەلىگىنى بىلدىروچى صفتلر يىسەيدى: گوشندار، دانگدار، جەلدار، پولدار، شىرەدار، حاصلدار، خۇندار كىي.

- داش

آتلەردىن بىرگەلىك، شېرىكلىك، عمومىلىك كىي معنا انگلتوچى آت (شىخىس، آتى) يىسەيدى: وطنداش، فىكرداش، يۇلداش، كورسداش، قورالداش.

- داق 1

بووروق فعلى شىكلىدن نرسە آتى يىسەيدى: قاورداق، قۇنداق.

- داق 2

او، بو، شو كۆرسەتىش آماشلىرىدن اونداق، بونداق، شونداق كىي صفتلر يىسەيدى (كۇپراق سۆزلىشو و نطقىدە اوچرە- يدى).

- دوز

{فارس. دوز- تىكوچى؛ دوختن- «تىكماق، تىكىپ قۇيماق، چىتماق، چاىكلەماق» فعلنىنگ حاضرگى زمان شىكلى} اساسدن انگلىشىلگن پرىدىمىتنى تىكوچى هنرمند معناسىدەگى آت يىسەيدى: دۇپى دوز، زردوز، كىشتەدوز، مۇپنە دوز، چاپاندوز، ايتىكدوز.

- ياتگن

اونلى بىلن توگەگن فعل اساسلىرىگە قوشىلىپ، حرکت نىنگ دوامىلىگىنى بىلدۈرۈچى صفتداش نىنگ حاضرگى زمان شىكلىنى حاصل قىلەدى: بارە ياتگن، كېلە ياتگن، سۆزلە ياتگن، چىقە ياتگن، اوقى ياتگن كىي.

- ياتير

روشداش شىكلىگە قوشىلىپ، حرکت نىنگ دوامىلىگىنى انگلتۈچى فعل نىنگ حاضرگى زمان شىكلىنى حاصل قىلەدى: بارە- ياتيرمن، بارە ياتيرسن، بارە ياتير كىي.

- جان 1

افىكسايد، اساسن، اتاقلى آتار، قوم- قرىندا شلىك تيرمىنلىرىگە قوشىلىپ، ايركەلتىش، اۈرنى بىلن كېستىش معناسىنى بىلدۈرەدى: دە دەجان، آنەجان، تاغەجان، اوکەجان؛ نبىجان، قاسمجان كىي آتار دەگى - جان باشقەفونكسىيە(وظیفه) دەگى امانىم افىكسىدیر.

- جان 2

{فارس. جان- قلب، دل، روح} تورلى سۆز تورکوملىرىگە عاید بېرلىکلردن صفت يسهيدى(بونده سۆزلرنىنگ بعضىلرى فارسچە اضافتلردن عبارت): جانهجان، نيمجان، آرام جان، رحمت جان، قه قهجان.

- زار

{ فارس. زار- بيرار نرسە كۆپ بۇلگن جاي معناسىنى افاده لاۈچى قوشىمچە } آتارگە قوشىلىپ، اساسدن انگلشلىگن پرىدميت نىنگ كۆپ تۇپلنگن ياكە مۇل بۇلگن اۈرنىنى بىلدۈرە دىگن آتار يسهيدى: بادامزار، گلزار، ايلانزار، آلمە زار، پختە زار، اۈرىكزار، چچكزار، قمىشزار.

- ي 1

ايرىم سۆزلرگە قوشىلىپ، اساسدن انگلشلىگن توشونچە بىلن باغلىق حرکت نىنگ عملگە آشيشىنى بىلدۈرۈچى فعللر حاصل قىلەدى: بايىماق، تىنچىماق، چنگىماق.

- ي 2

{ فارس. ي - ياي نسبت يعنى ايرىم نسبى سۆزلر يساۈچى قوشىمچە } باشقە تىللردن كىرگن سۆزلردە اوچرەيدى، عادتدە اۈرىن- جايگە مناسبتنى بىلدۈرۈچى صفت يسهيدى: كشمىرى، كابلى، سمرقندى، ختايى كىي.

- ي 3

اونداش تاۋوش بىلن توگە گن آتارگە قوشىلىپ، اساسدن انگلشلىۈچى پرىدميت نىنگ اوچىنچى شىخس بىرلىك ياكە كۆپلىككە نسبت بېرىلە ياتگنلىنى افاده لاۈچى اېگەلىك قوشىمچەسى: وطنى، دوستى، كتابى، قلبى كىي. اولردە اساسن كۆپلىك معناسى اۈزىدن آلدین كېلگن- لر ارقلى افاده لنهدى: دوستلرى، كتابلر، قلملرى كىي.

- يىب

اونداش بىلن توگەگن اساسلردن فعل نىنگ خاصلنگن شىكلىنى حاصل قىلەدى: حرکتنى باشقە بيرار حرکتدن آلدین بجرىلگنلىنى ياكە او بىلن بير پیتدە بجرىلگنلىگىنى بىلدۈرەدى: بارىب(كېلدى)، يازىب(آلدىم)، كېلىب(توردى)، اېشىتىب(كېلدى)، قۇزغەلىب(اۋتيردى) كىي.

- ايز

فعل اساسىدن اونىنگ آرتيرمه نسبت شىكلىنى حاصل قىلەدى. لېكن معلوم فونىتىك شرايطدە گىنە قوللنەدى: آقیز، تېگیز، تامیز، اېمیز.

- يى

{فارس. نسبى صفت يساۈچى قوشىمچە 1} اوناڭ تاۋوش بىلن توگەگن آتارلردن خاصللىك، تعلقلىك، معناسىنى انگلتۈچى نسبى صفت يسهيدى: عملى، مركزى، آدمى، تنقىدى، شىكلى كىي. بو افىكس بعضى سۆزلر تركىبىدە اجرەتيله- دى، بعضىلردە مستقل اېسە مورفيمە صفتىدە اجرەتيلهيدى: مدنى، صمىمى، سياسى، حقانى؛ 2) تاپە ناملىك ناملردن ياكە باشقە بعضى بى آتارلردن ياكە صفتلردن اتاقلى آتار(لقبلر) يسهيدى: خوارزمى، نوایى، مقیمى، چُستى كىي. بو افىكس بىلن يسلگن سۆزلر پسيف بۇلىپ، شاعر، عالم و يازوۋچىلرنىنگ فامىلىيەسىنى هم كۆرستەدى: امین عمرى(امیرى)، روشن فیضى(فیضى یف)، جلال اکرامى(اکرام اف)، رحمت فیضى(فیضى یف)، یونس رجبى(رجب اف).

- يك 1

اونداش بيلن توگلاوچى فعل اساسلىرىگە قوشىلىپ، آت، ياكە صفت يسهيدى: كېسىك، كۆرىك، تېشىك، اۆلىك.

- يك 2

تورلى سۆز توركوملىرىدىن فعل يسهيدى: بېرىكماق، اېچىكماق، كېچىكماق، كۆزىكماق كېى.

- يل

اونداش بيلن توگەگن سۆزلەردىن فعلنىڭ مېھول نىسبەت شىكلىنى، بعضن اېسە اۆزلىك نىسبەت شىكلىنى حاصل قىلەدى: اېتىلدى، بارىلدى، يېتىلدى، اۆتىلدى، سوريلىدى؛ - ايل افيكسى نىڭ اۆزلىك نىسبەتدە ياكە مېھول نىسبەتدە اېكنلىگى كۆپ حاللاردا عمومى مەندە بېلىنەدى(قەرەنگ. يل، -ل، -ن).

- يىلاق

تەقلىدى سۆزلەردىن آت و صفت يسهيدى: بېجىلداق، بېزىلداق، جىكىلداق، لىكىلداق، پېرىلداق، پېرسىلداق، پۇرسىلداق، سۇلىلداق، خىرىلداق، شىقىلداق، شىلىپىلداق، خىقىلداق كېى.

- يىللە

تەقلىدى سۆزلەردىن انگەشلىگن مەنا بېلن باغلىق حركەتنىڭ عملەگە ائىرىشىنى بىلدۈرۈچى فەللەر حاصل قىلەدى: اكيلەماق، ويزىلەماق، غىزىلەماق، دىركىلەماق، لاپىلەماق، سىركىلەماق، چىركىلەماق، شىوويلەماق، هويلەماق، شۆلە-ماق، هويلەماق كېى يسمە لىر املاسى ھنوز مەيارلشتىرىلمەگن:لاولەماق//لاويلەماق//شىويلەماق.

- يم 1

اونداش بيلن توگەگن فعل اساسلىرىدىن جريان، حركەت نەتىجەسىدە حاصل بۆلەدىگن فەاللىت اۆلىرىنى يسهيدى: بىلم، باسىم، كېسىم، كىيم، كىرىم، كۆچىم، تىرىم، تىلىم، تىنىم، چىقىم، اۆلىم، اۆرىم، قاچىرىم، قونىم.

- يم 2

صفتلەر، درجە-مقدار روشلىرى يسهيدى: ايرىم، سىقىم، چېكىم، قىسم كېى.

- يم 3

اونداش تاووشى بېلن توگەگن اۆلرگە قوشىلىپ، اساسدىن انگەشلىۈچى پرىدمىتنىڭ بېرىنچى شىخىس بېرىلىككە نىسبەت بېرىلە ياتىگىنىنى افادەلاۋچى اېگەلىك قوشىمچەسى: باغىم، وطينىم، كىتابىم، كۆزىم، اۋىم، فكىرىم، شەرىم.

- يىمىز (- يم + يز)

اونداش تاووشى بېلن توگەگن اۆلرگە قوشىلىپ، اساسدىن انگەشلىۈچى پرىدمىتنىڭ بېرىنچى شىخىس كۆپلىككە نىسبەت بېرىلە ياتىگىنىنى افادەلاۋچى اېگەلىك قوشىمچەسى: كىتابىمىز، مەكتىبىمىز، يورتىمىز كېى.

- يىمىتىلەر قەرەنگ - يىمىتىر

- يىمىتىر

رەنگ-تۈس بىلدۈرۈچى صفتلەرگە قوشىلىپ، بىلگى نىڭ كۈچسىزلىگىنى، كەلىگىنى بىلدۈرۈچى صفت شىكلىنى يسهيدى: كۆكىمىتىر، اقىمىتىر، سىرغىمىتىر، قىزغىمىتىر. بو افيكس بعضن - يىمىتىل شىكلىدە كېلەدى: كۆكىمىتىر//كۆكىمىتىل كېى.

- اين 1

فەل اساسلىرىسۆزلەردىن، اساسدىن انگەشلىگن ايش-حركەتنى عملەگە ائىرىش نەتىجەسىدە حاصل بۆلگن اۆلر يسهيدى: ياغىن، يىغىن، تىقىن، اېكىن، قوشىن كېى.

- اين 2

آت اساسلى سۆزلەردىن حالت بىلدۈرۈچى صفتلەر يسهيدى: ائىشىن(نطق) اېركىن(قوش)، صفت حاصل قىلەدى: غىشىتىن(اۋى) كېى.

- اين 3

بۈيۈك فەاللەردىن حركەت-خصوصىت، حالت بىلدۈرۈچى صفت يسهيدى: ساغىن (سىگىر)، تۆكىن(دستورخۋان)، تۆلىن(آى)، يىشىرىن(آى).

- اين 4

حالت، پیت، مناسبت بیلدیروچی جفت روشلر یسهیدی: بیرین- کبتین، یازین- قیشین، آچین- تۆقین، ایرتن- کبچین.
- این 5

فعلنینگ اۆزلیک نسبتی، بعضن مجهول نسبتینی حاصل قیلهدی: بېکینماق، یاپینماق، ایلینماق، کیینماق، تقینماق، یوینماق، قیلینماق کبی(قرهنگ. - ل، ن، یل)
- این 6

بارهین، یازهین، اۆقهین، بیرار تیپیدهگی قوشیلمه لریده معنای کوچیتیروچی ایلیمنت صفتیده قوللنیلهدی.
- این 1

اونداش بیلن توگهگن آتارگه قوشیلیب، اساسدن انگلشیلوچی پریدمیتنینگ ایگینچی شخص بیرلیککه نسبت بېریله یاتگنینی اثباتلاوچی اېگهلیک قوشیمچه: مکتبینگ، اویینگ، فکرینگ، یورتینگ، قلمینگ، قاشینگ.
- این 2

قرهتقیچ کبلیشیگی قوشیمچهسی؛ مېن، سېن آماشلریدن سؤنگ - ینگ شکلیده (مېنینگ، سېنینگ) بۆلهدی، یعنی بیر - ی
تاووشی توشیب قالهدی.
- این 3

اونداش بیلن توگهگن فعل اساسلریگه قوشیلیب، ایگینچی شخص حرمتی، بعضن اېسه اۆشه شخصنینگ کۆپلیگی معناسینی افاده قیلهدی: بارینگ، یازینگ، ایشلهتینگ، کبلینگ، کولدیرینگ، آلینگ، تاپینگ کبی. بو افیکس نینگ اېگه- لیک شکلی و توسلاوچی افیکس حالتلری (کۆزینگ- کۆرینگ) تاریخی جهتدن علاقه دار: بولر بیر معنیگه اېگه.
- اینگیز 1

1- (ینگ+ - یز) ایگینچی شخص اېگهلیک افیکس نینگ کۆپلیگی. اونداش بیلن توگهگن فعللرگه قوشیلیب، اساسدن انگلشیلوچی ایگینچی شخص کۆپلیککه نسبت بېریله یاتگنینی افادهلهیدی: وطنینگیز، دوستینگیز، کتابینگیز، سۆزینگیز، اویینگیز کبی.
- اینگیز 2

اونداش بیلن توگهگن فعلنینگ اسالریدن بویروق میلینینگ ایگینچی شخص کۆپلیک شکلینی حاصل قیلهدی: ایتینگیز، یازینگیز، کبلینگیز، چلینگیز، اوتیرینگیز. بونده اۆرنی بیلن حرمت معناسی هم بیلدیریشی ممکن. نطقده کۆپینچه - ینگلر شکلی قوللنهدی: ایتینگلر، کبلینگلر.
- ایندی

فعل اساسلریگه قوشیلیب، عین فعل بیلدیرگن حرکت نتیجهسیده پیدا بۆلگن پریدمیتنی بیلدیرهدی، نتیجه آتی یسهیدی: ییغیندی، کوییندی، آقیندی، سوپوریندی، چیقیندی چۆکیندی، یوویندی، قیریندی کبی.(قرهنگ. - ایدی).
- اینچی

اونداش بیلن توگهگن سناقلرگه قوشیلیب، کبتمه- کبتلیک معناسینی انگلتوچی ترتیب سان شکلینی حاصل قیلهدی: بېشینچی، بیرینچی، یوزینچی، اۆنینچی، قیرقینچی کبی (قرهنگ. - ایچی).

- ایر 1

1. آت و تقلیدی سۆزلردن فعل یسهیدی، سۆز اساسیدن انگلشیلگن معنا بیلن باغلیق بۆلگن حرکتنی بجریشنی بیلدیره- دی: گېیر، توپیر، شاپیر کبی.

- ایر 2

1) تقلیدی سۆزلرگه قوشیلیب، اونینگ کېنگهگن شکلینی حاصل قیلهدی: تق- تق، تقیر- تقیر کبی؛ 2) فعللرگه قوشیلیب، آرتیرمه نسبت شکلینی حاصل قیلهدی: بیتیرماق، اچیرماق، کۆچیرماق، آچیرماق، آشیرماق، پېشیرماق، اۆچیرماق، قاجیرماق.

- ایره

اونداش بیلن توگهگن بعضی تقلید سۆزلردن اۆشه تاووش یا که حالت بیلن حرکتیرلنهدیگن ایشنی بجریش معناسیدهگی فعل یسهیدی: گورکیره، میلتیره، شرکیره، یرکیره.

- ستان

{فارس. «ايگلاوچى» معناسىنى بىلدىروچى قوشىمچە {1} خلق، ملت نامىگە قوشىلىپ، **اوشەيدىگان** جاينى انگلتوچى اۋرىن آتى يسهيدى: اۋزبېكستان، قىرغىزستان، قازاغىستان، تاجىستان، توركمىستان، فرنگستان كىي؛ 2) آتلرگە قوشىلىپ، اساسدن انگلشيلگن پرىدمىتنىنگ مۈللىگىنى، مكانىنى افادهلاوچى اۋرىن آتى يسهيدى: گلستان، قبرستان كىي.

- ايش1

اونداش بىلن توگەگن فعل اساسلرگە قوشىلىپ، حركت نامىنى حاصل قىلەدى: بارىش، يازىش، كېلىش، كۈلىش، آلىش، چىقىش، اپكىش، يورىش، اۋتىش كىي.

- ايش2

فعللرگە قوشىلىپ، بىردن آرتىق بجرىلگن حركت ياكە حالتنى افادهلاوچى بىرگەلىك نسبىتىنى حاصل قىلەدى: يازىشدى، جۈنەتىشدى، كۈرىشدى، كۈترىشدى، تىكىشىرىشدى، چىقىشىدى، اپكىشىدى، يرهشىشىدى، قزىشىدى.

- ايش3

رنگ- توس بىلدىروچى صفتلرگە قوشىلىپ، بىلگىنىنگ معيارى درجەگە يېتمەگنلىگىنى، كملگىنى افادهلاوچى صفت شكللرىنى يسهيدى: كۈكىش، آقىش، سرغىش.

- يت(-يى، - بيت)

{نسبى صفتلردن آت يساوچى قوشىمچە} عرب تىلىدن اۋزلىشگن موھوم آتلردە گۈيا سۈز يساوچى صفتىدە اجرەلەدى، لېكن او اۋزبېك تىلىدە سۈز يسهمەيدى: ضرورىت(ضرورت)، امكانيت، انسانيت، مجبوريت، مسووليت، مغلوبيت، قابليت و باشقىلر.

- ايىق/يىق1

اونداش بىلن توگەگن فعللردن تورلى معادەگى آتلر يسهيدى: يارىق، سالىق، تارتىق، توتنتىرىق، چىزىق، چاپىق، قىلىق كىي.

- ايىق/يىق2

اونداش بىلن توگەگن فعللردن حالت، شكل، خصوصيت، افادهلاوچى صفتلر يسهيدى: بورىشىق، سىنىق، سىقىق، تىنىق، چۈزىق، قىسىق.

- ايىق/يىق3

آتلرگە قوشىلىپ، بىرار پرىدمىتگە، حالتگە مناسبت بىلدىروچى، فعل يسهيدى: يۈلىق، چىنىق كىي.

- ايىق/يىق4

فعللرنىنگ بو يروق مىلى، شكلگە قوشىلىپ، كوچىتىرىش، ايتىنسىفالىك معنالرىنى شكللنتىرەدى: تالىقماق، قانىقماق.

- اى1

صفتلرگە قوشىلىپ، سۈز اساسىدن انگلشيلگن حالتگە اۋتماق، شۈنگە اپگە بۇلماق كىي معنالرىنى افادهلاوچى فعل يسهيدى: قارەى.

- اى2

اونلى بىلن توگەگن فعللرگە قوشىلىپ، حركتىنىنگ معناسىنى بىلدىرىش وظيفەسىدە اساسن تكرارى روشداشلىر شكللىنى حاصل قىلەدى: يىغەى- يىغەى، سۈرەى- سۈرەى كىي.

- اى3

فعللرگە قوشىلىپ، سۈزلاوچىنىنگ حركتىنى بجرىشگە بۈلگن اىستك- مىلىنىنگ بىرىنچى شىخس بىرلىك شكللىنى حاصل قىلەدى: اونداشلىردن كېيىن قوشىلگندە، - الف/ه باغلاوچىسى بىلن كېلەدى: بارەى، باشلەى، اۋقى؛ بارەى، كېلەى.

- اين(-يىن)

www.ezgu.org

جرنگسيز اونداش بيلن توگهگن سؤزلرگه قوشيليپ، كسب- هنر بيلن باغليق شخص آتلا يسهيدى: مسكر(قرهنگ- گر، - كار).

- كچ

فلنننگ پيت معناسينى بيلديروچى روشداش شكلنى حاصل قيليپ، حركتنينگ اؤزى بيلديرگن حركتدن كپين بجريليشينى انگلتهدى: تيككچ، توككچ، اپككچ كى.

- كچه

گ، ك تاوشلرى بيلن توگهگن سؤزلرگه قوشيليپ، پيت- چپگره معناسينى بيلديروچى روشداش حاصل قيلهدى: برهككچه، زيرهككچه، تاكلچه، اوزوككچه كى(قرهنگ- گچه، قچه).

- كش 1

{فارسى كش- آت يساوچى قوشيمچه: كشيدن- «تارتماق، چيگماق» فلنننگ حاضركى زمان شكلى {1} آتلرگه قوشيليپ، كسب- هنر اپگهسى بولگن شخص آتى يسهيدى: اراوهكش، كيراكش، پخسهكش، چيزمهكش، چيلديرمهكش، قلمكش(قرهنگ- چى)؛ 2} بيرار نرسه چپكوچى، بيرار واقعه- حادثهنى باشيدن اؤتكزگن، اؤتكزهياتگن كيشى معنالريده- گى آتلا يسهيدى: ناسكش، چيليمكش، بلاكش، زحمتكش.

- كش 2

آت توركوميدهگى سؤزلردن انسانگه تورلى خصوصيت، حالت كى بيلگيلرنى بيلديروچى صفتلر حاصل قيلهدى: دلش، جفاكش، پستكش، سستكش.

- كى 1

فللرگه قوشيليپ، اساسدن انگلشيلگن حركت نتيجهسيده وجودگه كپلوچى جريان آتلاينى يسهيدى: كؤچكى، تينكى، تورتكى كى.

- كى 2

آت، صفت و روش توركوميدهگى سؤزلرگه قوشيليپ، پيت و اؤرينگه مناسبت بيلديروچى صفت حاصل قيلهدى: ايچكى، كچكى، آستكى، پستكى، سايهكى، اوستكى، يوزهكى، قيشكى.

- كه 3

كوچيتيريش، تقليد معنالرينى انگلتيش اوچون قوللنوجى گراماتيک شكل: افسوسكه، ديمكه، جميعىكه، نهخاتكه، نيمه يكه، خيرتكه، حتاكه حال بوكه.

- كيز

جرنگسيز اونداش بيلن توگهگن فعل اساسيگه قوشيليپ، باشقه شخص ياكه نرسه تامانيدن بجريلگن حركتنى انگلتوجى آرتيريمه نسبت شكلنى حاصل قيلهدى: يپتكيز، كپتكيز، اؤتكيز كى(قرهنگ- گز، - گيز، - كز، - قيز، - غز، - غيز).

- كيم قرهنگ - كى

- كين 1

بو يروق فعليدن حالت معناسينى انگلتوجى صفت يسهيدى: تپككين، توككين، اپككين كى(قرهنگ- گين، - قين، - غين).

- كين 2

گ، ك تاووشى بيلن توگهگن ايگينچى شخص فعللريگه قوشيليپ، تقليد، كوچيتيريش، كى معنالرنى بيلديرهدى: تيككين، توككين، اپككين كى(قرهنگ- گين، - قين 2، - غين 1)

- كين 3

آغزهكى نطقده اپكن توليفسيز فعلى وظيفهسيده ايشلتيلهدى: باررمپكين//بارر ايكنمى، يازرمپكين/ يازر ايكنمى كى.

- كينه 1

گ، ك تاووشى بيلن توگهگن آت و باشقه سؤزلرگه قوشيليپ، كوچيتيريش، اهركلتيش، معناسينى افادهلهيدى: بيلككينه، گودككينه، اهرككينه كى(قرهنگ- گينه، - قينه) بو افيكس اورغولى بوليپ، اورغوسيز حالتده چپگرهلهش، تاكيدلش، اجرهتيلش، كى وظيفهلرده كپلوچى يوكلمهدير.

كىنه 2

صفتلارگە قۇشلىپ، سۈبىكت نىنگ شەخسى مودل مەناسىنىنى افادەلەيدى: كىچىكىكىنه، - نازكىكىنه، - پىستىكىكه، - سىرگىكىكه كىي.

- كىر

فعللرى نىنگ بۇيرۇق شەكلىگە قۇشلىپ، اساسدن انگلشلىگن ايش- حركت، ياكە خصوصىتدە آرتىقلىك مەناسىنى انگلتۇچى صفت يەيدى: كېسكىر، اۆتكىر.

- كىچ

جرىگىسىز اونداش تاووشى بىلن تۈگەگن فعللارگە قۇشلىپ، اساسدن انگلشلىگن عملگە آشۇروچى نرسە قورال آتى يەسە- دى: كېسكىچ، كۈكۈنلىگىچ، كۈرستكىچ، سېپكىچ، ساووتكىچ، تېپكىچ كىي(قرەنگ:- كىچ، - قىچ- غىچ).

- كار 1

{فارس. كار- ايش محنت، فعاليت، قىلمىش، خط - حركت} كىي اېگەسى مەتخىسلىك، مشغولات، بىلن باغلىق بۇلگن شەخس آتى يەيدى: بناكار، خلاصكار، خذمتكار كىي(قرەنگ. - گر، - كر).

- كار 2

آت توركۈمىدەگى سۈزلەرگە قۇشلىپ، اساسدن انگلشلىگن توشۇنچە، اېگەلىك، او توشۇنچە نىنگ آرتىقلىگىنى ياكە اۈنگە خاىلىك، ، اۋخىشلىك، خصوصىت، حالت مەنالىرىنى افادەلاۋچى صفتلار يەيدى: نقشىنكار، فسۈنكار، شدتكار، ھواسكار كىي.

- كار 3

{فارس. اېكۈچى؛ كاشتەن، كارىدن - «اېكماق» فعلى نىنگ حاضرىكى زمان شەكلى} ۋىتلارگە قۇشلىپ، اساسدن انگلشلىگن نرسەنى اېكۈچى شەخس آتى حاصل قىلەدى: پختەكار، شالىكار، غلەكار.

- كو

تاكىدلىش و كۈچىتىرىشنى بىلدۈرەدىگن يۈكلەمە: باردىنگ- كو، سېن- كو، اۋقىدىنگ- كو كىي.

- كۈنچە

ك، گ اۈنداشلرى بىلن تۈگەگن فعللارگە قۇشلىپ، اساسدن انگلشلىگن حركت نىنگ بىرىلىش ۋقتىنى بىلدۈرۈچى روش شەكلىنى حاصل قىلەدى: تۈكۈنچە، چېكۈنچە، اېكۈنچە.

- ل

اۈنلى بىلن تۈگەگن فعللارگە قۇشلىپ، مېھول نىسبت، بىعض اېسە اۈزلىك نىسبت شەكلىنى حاصل قىلەدى: سۈرەلدى، چىقىلدى، اۈرەلدى، قىيىنەلدى، قۈزغالدى كىي.

- لە 1

1) آتلىرگە قۇشلىپ، اساسدن انگلشلىگن نرسە بىلن باغلىق ايشنى يۈزەگە كېلىتىرىش، عملگە آشۇرىش مەنالىرىنى بىلدۈرۈچى فعل يەيدى: ازلە، ايشلە، كۈزلە، مايىلە، قىشلە؛ 2) صفت و روشلارگە قۇشلىپ، اساسدن انگلشلىگن حالتگە، تۈسگە، اېگە بۇلىش مەنالىرىنى بىلدۈرۈچى فعللار يەيدى: يامانلە، سېكىنلە، تېزلە، تېكىسلە، تىكلە؛ 3) اۈنداۋ تەقلىدى سۈزلەرگە قۇشلىپ، خاص، حس- ھىجان، بۇيرۇق، خطاب، مەراجەت تاۋوش ياكە بىرار حالت كىي لرنى عملگە آشۇرىش، بىرىش، مەنالىرىنى بىلدۈرۈچى فعللار حاصل قىلەدى: دادلە، اۈفلە، چۈفلە، گۈمبىرلە، شىتيرلە، يلىللە كىي. - لە قۇشىمچەسى اېنگ مەصولدار بۇلىپ، فەلدىن تەشقىرى دىرلى بىرچە توركۈملردن فعل يەيدى.

- لە 2 فعللارگە قۇشلىپ، حركت نىنگ تەكرارلەنىشى، كۈچەيشى، اۈزاق دوام اېتىش كىي مەنالىرىنى افادەلاۋچى شەكل حاصل قىلەدى: سۈەلە، قۇشلىلە، قۈۈلە كىي.

- لە 3 شەرىتدە بىلن كۈمكىچىسى قىسقىرتىرىلىپ، - لە شەكلىدە ايشلە تىلەدى. علىحدە مورفىمە صفتىدە اجرە تىلەدى: قۇلە سازلپ بۇلمەيدى يەرەتگن ھېكلىنى(الف. س پۈشكىن «ھىكل»). بو اىلىمىنت فعل يساۋچى - لە افىكىسىدن اورغوسىزلىگى بىلن ھم فرقلنىپ تۈرەدى. قىياس: كۈزلە(فعل مۇجلىلماق)- كۈز- لە(كۈز بىلن: آت+ كۈمكىچى).

- لب 1 تورلى خىل سۆز توركوملاردىن روش يسهيدى، حركتلىنىڭ بجرىلىش حالتىنى، پىتىنى، مىقدارىنى بىلدىرەدى: اتەلب، يىلب، كونل، كۆلب، آىلب، سحرلب، تىپەلب، يىخشىلب. لېكىن - لەب شەكلىدە بۆلگەندە، ايگى افىكس سەنەلەدى. بوندە - يىب افىكسى قىلىنىڭ روشداش شەكلىنى حاصل قىلەدى: مىدەلب.

- لب 2 اساسن **ايرىك** مىقدار افادەلاۋچى سىناق سانلارگە قۇشلىپ، پرىدمىتنىڭ نا انىق مىقدارىنى تەخمىنى حسابىنى بىلدۈرۈچى چەمە سانلار شەكلىنى حاصل قىلەدى: اۆنل، يوزل، مىنگل. - لى سۆزلەرگە قۇشلىپ، حركت بېلگىسىنى افادەلاۋچى روش يسهيدى: بوتونلى، تىرىكلى، كىي. بعضن كوچىتىرۈچى - ين افىكسى بىلن كىنگەيەدى. بوتونلەيىن، تىرىكلەيىن.

- لن 1

1) آتلىرگە قۇشلىپ، اساسدن انگلىشلىكن مىنا بىلن باغلىق حركتنى عملگە آشىرىشنى افادەلاۋچى فەللر يسهيدى: افسوسلن، ذوقلن، آوقتلن، قناعتلن؛ 2) صفت و روشلردن بېلگى، حالتنى افادەلاۋچى حركتلرنى (فەللرنى) حاصل قىلەدى: عصبىلنماق، سېرگىلنماق. - لن قۇشىمچەسى سان توركومىدە فقط ايگى سۆزدن فەل يسهيدى: ايكىلنماق.

- لر 1

آتلىرگە قۇشلىپ، پرىدمىتنىڭ بىردن آرتىقلىگىنى، يعنى نا انىق كۆپلىكنى كۆرسەتەدى. - لر كۆپلىك مافولۇگىك كۆرسىتىچى بۇلىپ، او شەكل يىساۋچىدىر: گلر، كىتابلر، آدملر، اويلر، قوشلر. - لر موفىمەسى كۆپلىكدن تشقىرى حرمت، كېسەتەش، مبالغە كىي مىنالىرنى ھم بىلدىرەدى.

- لر 2

1) آتاقلى آتلىرگە قۇشلىپ، كۆپلىك + اۋخىشلىك، علاقەدارلىك، قورشاۋ آتىنكەلى آتلىر يسهيدى: غلىشىرلر، فرھادلر؛ 2) جاي ناملىرىنى انگىلتۈچى اتاقلى آتلىرگە قۇشلىپ، شوجاى قورشاۋىدە بۆلگن كتەراق حدودنى بىلدىرەدى: سمرقندىلر، يىنگى يۇللىكلر؛ 3) سەنەلمە يىدىگان آتلىرگە قۇشلىپ، «كوچىترو»، «مۇل-كۆل» كىي مىنالىرنى افادەلەيدى: بىدلىرىم، باشلىرىم، يورەكلرىم؛ موزلر، قوملر. بعضى سان، روش توركومىگە عايد سۆزلەرگە قۇشلىپ، چەمە-تختىمىن مىناسىنى افادە لىشگە خذمت قىلەدى: بېشتەلر، ايلگرىلر، يىقىنلردە، اۆنلردە كىي؛ 5) صفتلەرگە قۇشلىپ، آتەشيش وجودگە كېلەدى: كتەلر، كىچىكلر، يىخشىلر.

- لر 3 بو افىكس كىسىمىنىڭ اېگە بىلن ساندە ماسلىشۋونى كۆرسىتىدە، سىنىتىكتىك وظىفە بجرەدى و سۆز اۋزگرتۈچى سەنەلەدى: بالەلر، يىغىلدىلر.

- لرى 1) آتلىرگە قۇشلىپ، اوچىنچى شەخس كۆپلىكنىڭ نىترل شەكلىنى حاصل قىلەدى؛ 2) آتلىرگە قۇشلىپ، اوچىنچى شەخس بىرلىك نىڭ سىزلىش شەكلىنى حاصل قىلەدى: قىاس. غلىشىرىنىڭ اوكلرى (كۆپلىك، ياكە سىزلىش). - لرچە (-لر، -چە) سۆزلەرگە قۇشلىپ، حركتلىنىڭ قى طرزىدە بجرىلىشى، حركت و بېلگىنىڭ اۋخىشلىگى كىي مىنالىرنى انگىلتۈچى روشلر حاصل قىلەدى: بالەلرچە، وحشىلرچە، دوستلرچە، مردلرچە، آتەلرچە، تىلبەلرچە، اۋرتاقلرچە، قىردانلرچە كىي.

- لىش 1) آتلىرگە قۇشلىپ، اساسدن انگلىشلىگن توشونچە بىلن باغلىق حركتنى بجرىش مىناسىدەكى فەللر يسهيدى: گېلىشماق، دوستلشماق، سودالشماق، صحبتلشماق؛ 2) صفت و روشلردن فەللر يسهيدى: عصبىلشماق، **ايرىكلشماق**، آسانلشماق، تېزلىشماق، يىقىنلشماق كىي.

- لىشتىرىش (-لە، + -ش، -تير، -ايش) تۇرت مورفيمەنىڭ بىرىكىشەن حاصل بۆلگن قۇشىمچەلىكس؛ روس تىلى آرقلى اۋزلىشگن تركىبىدەكى - ايزەتسىيە، - فىكتسىيە كىي افىكسلرنى كلىكلىشتىرىش نىتىجەسىدە كېلىپ چىققن: افتەمتلىشتىرىش، گزلىشتىرىش، رادىولشتىرىش، اېكىنلشتىرىش، اىلكتىرلىشتىرىش كىي. - لى آتلىرگە قۇشلىپ، سۆز اۋزەگىدن انگلىشلىگن مىناگە اېگە اېكن لىكنى ياكە اۋشە مىنالى نرسە، حادثەنىڭ موجودلىگىنى، آرتىقلىگىنى بىلدۈرۈچى صفت يسهيدى: عقللى، وجدانلى، كوچلى، مزەلى، تۈزلى، شىكرلى كىي. بو قۇشىمچە جفت سۆزلەرگە، قوشمە سۆزلەرگە و عبارە لىرگە قۇشلىپ، صفتلر يسهيدى: عقللى-ھوشلى، قۇللى-اياقلى؛ تۈلە قانلى، تۇرت بورچكىلى. - (الف/ه) ر بىلن يىلىگن صفتداشلىرگە قۇشلىپ، «شەھەرگە اېگە لىك، شۈنگە ماس، ارزىدىگن» مىنالى افادەلەيدى: يىترلى، توشونلى، قانىقلى كىي.

- ليک 1 تورلى خيل سۆز تورکوملريگه قوشىلىپ، موھوم معنالى آت يسهيدى (بيلگى آتى): بالهليک، باتيرليک، دوستليک، يالغيزليک، زرگرليک، آنهليک، طلبهليک، تېزليک، اپسکيليک، ينگيلىک، يخشىليک. بعضن انيق پريدميت آتىنى يسهيدى: دارليک، كوندهليک، اچىمليک، شيرينليک. گيوگرافىک ناملرگه قوشىلىلگنده، شخص نينگ اوشه يېرگه تېگىشلى ايكنليگى، او يېرليک ايكنليگى انگلشيلهدى: انديجانليک، تاشكىنتليک، قيشلاقليک كىي.
- ليک 2 شخص آتلرگه قوشىلىپ، علاقه دارلى، منسوبلىكنى بيلديروچى صفتلر يسهيدى: عطارليک (كسبى)، تيميرچيلىك (اوسته خانهسى). ايريم تورداش آتلرگه قوشىلىپ، حرکت - خصوصيت بيلديروچى صفتلر حاصل قيلهدى: بالهليک (چاغلر)، كۆيلكلىك (چيت).
- ليک 3 حرکت ناملرگه قوشىلگنده، معنالى بير آز كوچىتيرهدى، تاكيد بيلديرهدى: ايتيشليک، بارماقلىك، دېمكلىك، يازماقلىك. بوندهى حالتلرده او معنا و وظيفه سىگه كۆره شكل يساوچى افىكس گه توغرى كېلدى.
- ليک 1 تورلى خيل سۆز تورکوملريدن موھوم معنالى آت يسهيدى: يېتريلىق، بارلىق، باشلىق، بۇشلىق، يۇقلىق، آتلىق، آقلىق كىي.
- ليک 2 آتلرگه قوشىلىپ، اوشه آتدن انگلشيلگن پريدميت نينگ اورنى، جايى شونينگدېك، ايش معناسىنى بيلديرهدى: بۇستانلىق، آلەملىق، توزلىق (توزليک كىي).
- ليک 3 ايغ/ايغ افىكسلرى همده - گن مورفيمهسى واسطه سیده يسلگن سۆزلر (آسيغ//آسيلگن، ياپيق//ياپىلگن) انگلتگن معناده كېلىپ، پريدميت حالتىنى كۆرستوچى صفت حاصل قيلهدى: ياپىقلىق (قازان)، آسيغلىق (قازان)، ساليغلىق.
- لاق 1 آتلرگه قوشىلىپ، اساسدن انگلشيلگن پريدميت نينگ اورنىنى، بعضن شو اورينده (جايده) اوشه پريدميت نينگ مۇلليگى معناسىنى انگلتهدى: سوولاق، تاشلاق، اوتلاق، قوملاق.
- لاق 2 آت، صفت تورکوميدهگى سۆزلردن حالت، خصوصيت كىي معنالىرى افاده لاوچى صفت يسهيدى: بقه لاق (آدم)، اولاق (جاي)، قتقاق (يۇل) كىي. - لاق بيلن يسلگن صفتلر آت وظيفه سیده هم قوللنلنلدى.
- لاق 3 آتلرگه قوشىلىپ، مودللىك شكلينى حاصل قيلهدى؛ كيچره يتييريش، اېركه لىش معناسىنى بيلديرهدى: بۇته لاق، تايلاق، چقه لاق، قيزه لاق.
- لوق: توزلوق (قرهنگ. ليق)
- م 1 اولنى تاووش بيلن توگه گن فعل اسالريدن : 1) حالت آتى (- ايلدم، - چيدم)؛ 2) حرکت نتيجه سى آى (توپلم، توغرم)؛ 3) مقدار انگلتوچى آتلر (دلم، تيشلم، هوپلم) يسهيدى.
- م 2 اولنى تاووش بيلن توگه گن آتلرگه قوشىلىپ، اساسدن انگلشيلگن پريدميت نينگ بيرينچى شخص بيرىلككه نسبت بيريله ياتگننى افاده لاوچى اېگه ليك افىكسى: بالهم، كۆرپم، آنم، تاغم.
- م 3 فعلدن افاده لنگن حرکت و حالتنى بجروچى شخصنى بيلديروچى، بيرينچى شخصگه عايد، شخص - سان افىكسى: يازديم، كېلديم، كۆرديم، آلديم، سېوديم، اوقيديم كىي.
- م 1 فعلدن آت و صفت حاصل قىلوچى اورغولى مورفيمه: باستيرمه، گزله مه، ديملمه، سوزمه، تيرلمه، توزمه، قاتيرمه، قۇليازمه.
- م 2 1) فعللرگه قوشىلىپ، ايش - حرکت نتيجه سیده حاصل بۇلگن بېلگىنى بيلديروچى صفت يسهيدى: آسمه، ساچمه، تيزمه، اولمه، ايزمه، يسه مه، قورمه؛ 2) اوتيمسيز فعللرگه قوشىلىپ، خصوصيت خاصه، حالت، شكل، اصول بيلديروچى صفتلر يسهيدى: ايلنه، قاتمه، هاولوقمه؛ 3) تقليدى سۆزلردن - ايلله بيلن يسه لگن فعللرگه قوشىلىپ، خصوصيت بيلديروچى صفت يسهيدى: لنغىلله مه (چۇغ)، قيرچىلله مه (ساووق)، غيرچىلله مه (قار).
- م 3 تکرار شكلدهگى روشلر نينگ بيرينچى قسىمى تریکيبده كېلىپ، حالت، حرکت نينگ بېلگىسىنى بيلديريش اوچون خدمت قيلهدى: بيرمه، بير، يانمه - يان، اېلمه - اېل، كېتمه - كېت، اوستمه - اوست، قۇلمه - قۇل كىي. اوشبو افىكس فارسجه «به» قوشيمچه سى تاثيريده پيدا بۇلگن. قياس: درجه به - درجه // درجه مه - درجه شو كىي.

- مە4 فەللىرىنىڭ بۆلىشىش شەكلى كۆرسىتىشچى سىمىدە جەزىلەيدىغان ئورۇنسىز ئىكەنلىكىنى، ئىنكار، تەتقىقات،
ئاڭلىنىش، تەخمىن كىمى مەنلەرنى ئىكەنلىكى: بارمەدى، يازمەدى، كۆرمەدى، ئوقۇمەدى؛ تېگمە، يېقىنلىشىمە، (اللا) ئاچىپ
قالغان (بۆلمە سىن كىمى).

- مەن كېسىملىرىدە بىرىنچى شەخىسلىرىنى كۆرسىتىدىغان شەكلى يىساۋچى ئىكەنلىكى: 1) فەللىرىدە: بىرەمەن، بارەمەن، ئىشلەيمەن،
كۆزلەيمەن، سۆزلەيمەن كىمى؛ 2) باشقا سۆزلەردە: يېتەمەن، دىھقانمەن، ئىشلەيمەن، كەتەمەن، يىخىمەن. بىرىنچى ھالەتدەكى- مەن
ئورۇنلىق بۇلىپ، كېيىنكىسى ئورۇنسىز دىر.

- مەندە ئاتىلغان قوشىلىپ، سۆز ئاساسىدىن ئىكەنلىكىنىڭ پەيدىمىت مەناسىگە ئېگە ئىكەنلىكى، ئارتىقلىق، دوامىيلىق مەنلەرنى
خىسسىيەت، ھالەت كىمى بىلگىلىرىنى ئافەللاۋچى، شەخىسگە خاس سىمىلەر يىسەيدى: ئىيالىمەن، دولتىمەن، دىرمەن، ئىشتىاقمەن كىمى.
بۇ قوشىمچە ۋە ئونىنىڭ - ۋەندە شەكلى ئارقىلىق يىسەلگەن سىمىلەرنىڭ بەزىلىرى ئات توركۇمىگە ئايد سۆزلەر ۋەزىپەسىدە قوللىنىل-
دى: نەشەۋەند، ھەرمەند كىمى. بۇ قوشىمچە بىلەن يىسەلگەن بەزى سۆزلەر ئاتلار ئالدىدە كېلىگەندە، سىمىت كىمى قوللىنىلدى، لېكىن
كۆپىنچە شەخىس ئاتى بۇلىپ قوللىنىلدى: دولتىمەن، ئىلاسىمەن.

- مەس (- مە + س) 1 - (ئە/ۋ) ر ئىكەنلىكى ۋاسىتىسىدە يىسەلگەن سىمىلەرنىڭ بۆلىشىش شەكلىنى ھاسىل قىلەيدى:
بىلىمەن، كۆرمەن، سىزەن، تانىمەن، تۆيمەن، ئۆزگەرمەن، قۇرقمەن. بۇ مەنىلەر سىمىلەرنىڭ تەركىبىدە كېلىپ، ئىرىم جەزىلە-
دى. رىدۇپلىكسىيە يولى بىلەن يىسەلگەن رەشلىرىدە ھەم شۇندەك ھالەت كۆزەتتىش مەمكىن: يېتەر- يېتەر، بىلىمەن- بىلىمەن (كېيىن
دى)، ئىشتى- ئىشتىمەن كىمى.

- مەس2 بەزى سۆزلەردە - گەن شەكلى سىمىلەرنىڭ پەيدىمىت مەناسىگە ئېگە ئىكەنلىكىنىڭ قىسقىرغان شەكلى سىمىلەردە جەزىلە-
دى. بەزى سۆزلەردە - گەن شەكلى سىمىلەرنىڭ پەيدىمىت مەناسىگە ئېگە ئىكەنلىكىنىڭ قىسقىرغان شەكلى سىمىلەردە جەزىلەدى. بۇ، ئادەتتە
ئەزەلەكى نەقشە، شەرىئەتتە ئۇچرىدى. قىياس: يازگەنمەن // يازغانمەن، كېلىگەنمەن // كېلىگەنمەن، يامانمەن، ئادەمەن،
سۆزگەنمەن // سۆزگەنمەن، يورگەنمەن // يورگەنمەن، يىخىمەن // يىخىمەن، كىمى، ئەزەلەكى نەقشە خاس قوللىنىلىرىدە
ئىن ھالەت كۆزەتتىلەيدى.

- مەسەن - (ۋە) شەكلى رەشلىرىنىڭ بۆلىشىش شەكلىنى يىسەيدى: بىلىمەن، كۆرمەن، قۇرقمەن.
- مەسلىك (- مە + س) لىك) فەلگە قوشىلىپ، ھەركەت، ھالەت نامى يىسەيدى: مۇھۇم مەنلى سۆز ھاسىل قىلەيدى: ئىشلە-
مەسلىك، كۆرسەتمەسلىك كىمى.

- مەس1 ۋەنلى بىلەن تۈگەنگەن ئاتلارنىڭ كېيىن قوشىلۇچى بىرىنچى شەخىس ئېگەلىك ئىكەنلىكىنىڭ كۆپلىك شەكلى: ئىكەمەن، ئەنە-
مەن، ئەنەمەن، ئەنەمەن، ئەنەمەن.

- مەس2 فەلەن ئافەلەنگەن ھەركەت ۋە ھالەتنى بىرۋىچى بىرىنچى شەخىسنىڭ كۆپلىگەنلىكىنى كۆرسىتىۋاتىتى: ئىكەن: بارە-
مەن، يازەمەن، كۆرەمەن، سۆزەمەن، تانەمەن، يورەمەن؛ خۇددى شۇ ۋەزىپەدە فەل بۆلمەگەن سۆزلەرگە ھەم قوشىلىپ كېلەيدى:
ئىشچىمەن، پەيدەگۈگەمەن، ئېلەمەن كىمى.

- مەس1 ۋەنلى ئۆزىگە تەلپەدە ۋەتگەن زامان سىمىلەرنىڭ كۆرسىتىشچى بۆلگەن بۇ شەكلى يىساۋچى ئىكەنلىكىنى ھازىردە سۆزلەر
جەزىلەيدى: ئۆتەمەن (ۋە)، قىلەمەن- قىلەمەن.

- ئىمەن2 ئىمەن تۈلۈقىسىز فەلنىڭ قىسقىرغان شەكلى بۇلىپ، سىمىلەرنىڭ قوشىلغان گەمەن، ئىشتىسىزلىك، مەنلەرنى
ئافەلەيدى: بارگەمەن، يازگەمەن.
- مەن-

ئىشلىق فەللىرىگە قوشىلىپ، ئاساسىدىن ئىكەنلىكىنىڭ ئارتىقلىقىنى ئافەلەن، خەتەر- خەتەرلىك بىلەن ۋە ئىن
پەيدە كىسەتلىق، كەنە كىمى مەنلەرنى ئافەللاۋچى سىمىلەرنى ھاسىل قىلەيدى: بىلەن، ئىشتىسىزلىك، ئۆستە بوزرەمەن، ئۆلەمەن.
- مەق1 فەللىرىگە قوشىلىپ، نەرسە- پەيدىمىت ئاتى يىسەيدى: ئىلەمەن، تۇقماق، چىقماق، قۇيماق كىمى.
- مەق2 فەللىرىدە ھەركەت نامى شەكلىنى ھاسىل قىلەيدى: باشلەمەن، ياشلەمەن، ئىشلەمەن، يىشەمەن.
- مەق(- مەق + دە) فەل ئاساسلىرىگە قوشىلىپ، ھازىرگى زامان دوام فەلنى شەكلىنى ھاسىل قىلەيدى: باشلەمەن، يازماق،
ئىشلەمەن، يىشەمەن، ئۆيماق.

- مەقلىك (- مەق + لىك) (قەنەگە - مەق، - لىك3): ئۆيماقلىق

- ماقچى فعللرگە قۇشۇلىپ، كېلەسى زامان مقصد معناسىنى افادەلاۋچى فعل شەكلىنى حاصل قىلەدى: بارماقچى، كېتماقچى، اۇقۇماقچى كىيى.
- ايمتىر (- ايمتىر) رنگ- توس بىلدۈرۈچى صفتلرگە، اونلى بىلن توگەگن صفتلرگە -ايمتىر، اونداش بىلن توگەگن صفتلرگە - ايمتىر شەكلىدە قۇشۇلىپ، بېلگى نىنگ معيارى درجەگە يېتمەگەنلىكى، پستلىگىنى بىلدۈرۈچى صفت شەكلىنى حاصل قىلەدى: كۈكىمىتىر، آقۇمىتىر، سىرغىمىتىر، قىزغىمىتىر، قارەمىتىر.
- ى 1فعل نىنگ اۋزلىك، بعضىناپسە مېھولنسېت شەكلىنى حاصل قىلەدى: كاۋشندى، مقتندى، سۈزلندى، تيارلندى، اۋقۇلندى(قەرەنگ. - اين، - ايل، - ل).
- ى 2شعرى اثرلردە بعضىناۋچىنى شەخسەپكەلىك افىكسىدن سۈنگ قۇشۇلگن توشوم(-ين) و قرەتقىچ (- نىنگ)كېلىشىگى كۈرستىگىچى صفتىدە قۇللندى. چرايلى دىر گۇيا ياش كېلن، ايكى دريا يور كاكلىن(كاكلىنى). (حميد عالم- جان). هر آى دە اۋچاغىن(اۋچاغى نىنگ) اۋز قۇتلۇغ تارىخى بار(حميد غلام).
- نويس{فارس. يازوۋچى؛ نوشتن- «يازماق»فعل نىنگ حاضرگى زامان شەكلى} اۋزلىك قۇشۇلىپ، اساسدن انگلشلىگن نرسە نى يازىش بىلن شەغللنۈچى شەخس آتىنى يەيدى: مئلى نويس، رمان نويس، حديث نويس، قصە نويس، حكاية نويس.
- نما{فارس. نما- تشقى كۈرىنىش، قىافە؛ كۈرسە توۋچى، نمايان قىلوۋچى} آت، صفت و صفتداشلىرگە قۇشۇلىپ، اساسدن انگلشلىگن نرسە، حادثە، حالت توشونچەسىگە «اۋخشش» دېگن معنانى بېرۈچى صفتلر يەيدى: عىالناما، جىنى نما، كولگن نما، مېنون نما، عالم نما، هزل نما كىيى.
- نك 1 اونلى تاۋوش بىلن توگەگن اۋزلىك قۇشۇلىپ، اساسدن انگلشلىۋچى پرىدمىت نىنگ ايكىنچى شەخس بىرلىككە نىسبەت بىرلەشتۈرۈشنى افادەلاۋچى اېگەلىك قوشىمچەسى حسابلەندى: بالەنگ، عايەنگ، آتەنگ كىيى.
- نك 2 اونلى بىلن توگەگن فعل اساسلىرىگە قۇشۇلىپ، ايكىنچى شەخس كۈپلىككە بۇيرۇق مىلى شەكلىنى حاصل قىلوۋچى توسلاۋچى قوشىمچە: باشلىنگ، ايشلىنگ، يىشلىنگ، اۋقىنگ كىيى.
- نك 3(نك + - يز) اونلى تاۋوش بىلن توگەگن اۋزلىك قۇشۇلىپ، اساسدن انگلشلىۋچى پرىدمىت نىنگ ايكىنچى شەخس كۈپلىككە نىسبەت بىرلەشتۈرۈشنى افادەلاۋچى اېگەلىك قوشىمچەسى حسابلەندى: بالەنگىز، مرتبەنگىز، آنەنگىز، آرزونگىز، تاغەنگىز.
- نك 2 فعللرگە ايكىنچى شەخس كۈپلىك شەكلىنى كۈرستۈۋچى توسلاۋچى افىكس: باشلەنگىز، تىشلەنگىز، اوزمە نك(قەرەنگ. - يىنگىزگە).
- نى توشوم كېلىشىگى كۈرستىگىچى بۇلىپ، اۋزى قۇشۇلگن اساسدن انگلشلىگن پرىدمىت نىنگ حرىكتىنى اۋزىگە تۈلە آلگەنلىكىنى افادەلەيدى: كتابنى(اۋقۇدىم)، سلىمەنى(كۈردىم).
- نىكى آت ياكە آلماشلىرگە قۇيۇلىپ، قرەشلىلىك معناسىنى انگلشلىگن پرىدمىت نىنگ معناسىنى شەكلىساۋچى افىكس: بىزنىكى، مەكتەپنىكى، مېنىكى، سىزنىكى، اوكمىنىكى، اۋزىمىنىكى كىيى...
- نىم{فارس. -يرىم، -يرىمته} اساسن آتلىر آلدېدن قۇشۇلىپ، اساسدن انگلشلىگن توشونچەنى بېلگى نىنگ كۈچسىزلىگىنى، عادەتدەگىدن كەملىگى، كىچىكلىگىنى بىلدۈرەدى: نىمجان، نىمكاسە، نىمرنگ، نىمپوشتى؛ بعضى اۋلچاۋ و بىرلىكلرى تركىبىدە اۋچرەب عىن بىرلىك نىنگ يىرىم معناسىنى افادەلەيدى: نىمچارك.
- نىنگ قرەتقىچ كېلىشىگى كۈرستىگىچى بىرار پرىدمىت حادثەنى باشقە بىرار پرىدمىت ياكە شەخسگە تىپىگىشلى اېكىنىنى بىلدۈرەدى: كۈزنىنگ قارەسى، نوايى نىنگ مىرائى، عايلە اعضاسى، سلىمىنىنگ كۈلىشى، سۈزنىنگ كوچى، قەلم نىنگ اوچى كىيى.
- نا{فارسى. نا- انكار معنانلى سۈز يىساۋچى عادى قوشىمچە}
- 1) اۋزلىك قۇشۇلىپ، اساسدن انگلشلىگن توشونچەلرگە اېگە اېمىسلىك، يۇقلىكنى بىلدۈرۈچى صفتلر حاصل قىلەدى: نا علاج، نا اميد ناشكر، نا اۋرىن، ناحق؛ 2) صفتلرگە قۇشۇلىپ، اساسدن انگلشلىگن بېلگى خصوصىت، حالتگە اېگە اېمىسلىك معناسىنى بىلدۈرۈچى صفتلر يەيدى: ناتېكىس، ناتىنچ، ناتۋغرى كىيى. - نا آلد قوشىمچە سى بىلن يىلگن بعضى

سۆزلردە يىسلىش اوچون اساس بۇلگن سۆز اۆزبېك تيلدن مستقل قۇللنمەيدى، شو سببلى اولر اجرەلمس حالگە كېلگن: نادان، ناياب، ناكس، ناتوان.

- نامە {فارسى. نامە- يازوو، خط، حجت} اساسن تورداش آتلردن يازمە حجت، رسمى ايش قاغذلى نامىنى بيلديرووچى آتلىرى يەيدى: عيىنامە، عرضنامە، وكالاتنامە، گواهنامە، جنگنامە، اپنامە، تبرىكنامە، تشكرنامە، طلبنامە، شرطنامە.

- نچى اونلى بيلن توگەگن سناق سانلرگە قۇشيليپ، كېتمە- كېتلىك معناسىنى انگلتووچى ترتيب سان شكلينى حاصل قىلەيدى: يېتىنچى، ايكىنچى، يىگىرمەنچى، آلتىنچى كېي (قرەنگ. ينجى).

- او ايرىم سناق سانلرگە قۇشيليپ، بيرگەلىك، جمعليك، تودە، يىغىندى معنالريدهگى سان حاصل قىلەيدى: بېشاو، بېتاو، ايكاو، آلتاو، تورتاو، اوچاو.

- اولان (- او + - لان) سناق سانلرگە قۇشيليپ، بيرگەلىك معناسىنى انگلتووچى جمعاوچى سانلر شكلينى حاصل قىلەيدى: آلتاولان، تورتاولان (قرنگ. او).

- اي عياللر اسملرگە قۇشيليپ، اپرکەلتىش معناسىنى بيلديرەيدى: برچين آي، سلمه آي، تورغون آي كېي.

- اميز {- قوشوچى، ارەلشتيرووچى؛ ارەلش، تركيبيدە بيرار نرسە بۇلگن} آتلىرگە قۇشيليپ، اساسدن انگلشيلگن توشونچە گە «اوخشش»، «ارەلش» دېگن ناملرنى بېروچى، خصوصيت بيلديرووچى صفتلر يىسەيدى: مصلحت آميز، مسخره آميز، نصيحت آميز، هزل آميز كېي.

- ان 1

فعللردن نتيجه وى جريان آتى يىسەيدى: تۇزان، قۇزغالان.

- ان 2

ب(- يب) بيلن حاصل قىلىشگن روشداشلىرگە قۇشيليپ، كوچيتيرىش، زودلىك بيلن عملگە آشيريلىگن حركت پيتىنى افادەلاوچى فعل شكلينى افادەلەيدى: بيتيريبان، كيليبان، كۇنديرييبان كېي.

- انه آت و صفتلردن تقليد و اوخشتيش معناسيدهگى حالت بيلديرووچى روشلر يىسەيدى ديگن اونيمسيز افيكس: عيارانه، جاهلانە، مردانه، رذيلانه، شاعرانه، قهرمانانه.

- انغيچ فعللرگە قۇشيليپ، اساسدن انگلشيلگن حركت نينگ كوچلى بېلگىسى بيلديرووچى صفت يىسەيدى: سوزانغيچ، تېپانغيچ، چاپانغيچ، قاپانغيچ.

- استقليدى سۆزلرگە قۇشيليپ، اساسدن انگلشيلگن خصوصيتگە اپگە بۇلگن معناسيدهگى صفت يىسەيدى: گولدوراس، شوواس، شراس، غۆاس.

- آت {عربچه. - مونث كۆپلىك قۇشيمچهسى} عرب تيلدن كيرگن سۆزلر نينگ تركيبيدە كېلىپ، شو سۆزلر نينگ كۆپلىگىنى بيلديرەيدى؛ اۆزبېك تيليدە سۆز يىش خصوصيتىگە اپگە اېمس: عجايبات، اخبارات، بيانات، مشغولات، محصولات، معلومات، ترتيبات، حسابات كېي.

- اق 1 فعللرگە قۇشيليپ، سۆز اساسدن انگلشيلگن معنا بيلن باغلىق حالت خصوصيت بيلديرووچى صفت يىسەيدى: بقراق، اوتراق، قالاق، قاقچاق، قورقاق؛ 2 فعلدن آت يىسەيدى: يماق، اوراق، قوناق، قۇشاق كېي.

- پز فارسچه. - پز، پيشيرووچى؛ پختن، - «پيشيرماق، پيشماق، كويديرماق»، فعل نينگ حاضرگى زمان شكلى {اساسن، اوقت، طعام ناملريگە قۇشيليپ، اونى پيشيريش، تيارلش بيلن شغلنووچى شخصنى كسب اپگەسىنى بيلديرەيدى: كبابيز، منتى پز، آشپز، سامسه پز، حلواپز.

- پرست {فارسچه. پرست- 1} بير نرسە نينگ مخلصى اونگە قتيق بېرىلگن، اونى قتيق سېووچى {آتلىرگە قۇشيليپ، اساسدن انگلشيلگن نرسە، حادثە گە جوده بېرىلگن عادتلىگن مايلىك كېي معنالريدهگى شخصگە خاص صفتلر يىسەيدى: عملپرست، منصبپرست، مالپرست، خيالپرست.

- پرور {فارسچه. پرور، تربىلاوچى، غمخورلىك قىلووچى اپرکەلاووچى} آتلىرگە قۇشيليپ، تربيهلش، يخشى مناسبت، سېويش معنالرينى انگلتووچى صفت يىسەيدى: وطنپرور، انسانپرور، سايه پرور، ترقى پرور.

- پېش {فارسى پېش- آلد، تامان؛ اولگى، آلدىنگى} آتلىرگە قۇشيليپ، اساس انگلتگن توشونچە (نرسە، پريدमित) نينگ ياكە آلديدە معناسيدهگى آت و صفتلر حاصل قىلەيدى: پيش ايوان، پېشتخته، پېشقدم.

- 1 ايريم صفتلرگه قوشىلىپ، اساسدن انگلىشلىگن حالتگه افادهلاوچى فعللر يسهيدى: ايسكىرماق، اوزگرماق، قيسقارماق كى.

- 2 اولنى تاووش بىلن توگهگن فعللردن صفتداش شكلينى يسهيدى: بۇزلر، باشلر، ايشلر، قيتىر كى(قرهنگ -ار).

- ريفعللردن حالت بىلدىروچى صفت يسهيدى: بوگرى// بوكرى، اپگرى.

- راق1 صفتلرگه قوشىلىپ بىلگى معناسى نىنگ معيارى درجهگه يېتمهگن ليگىنى، بىراز كم ليگىنى، عين پيتمه چاغىشتىرىشنى، قىياسلشنى بىلدىروچى شكل يساوچى قوشىمچه: آقراق، ساووقراق، قلىنراق، قارانغىراق؛ 2) روشلرگه قوشىلىپ، حركت بىلگى سى نىنگ او ياكه بو درجهسىنى حاصل قىلەدى: تېزراق، اپرتەراق.

- س بۇلىشسىزلىك شكلیدهگى بويروق فعللریگه قوشىلىپ، خصوصیت، حالت بىلدىروچى صفت يسهيدى: ارزىمس(بهانه)، ايندهمس(آدم)، تالمس(كوردهشچى)، اؤتمس(پىچاق). بوندهى صفتلر تركيبیدهگى - مه + س قوشىمچهسى

حاضرگى پيتمه بۇلىنمس قوشىمچه صفتیده قرهلىپ، صفتداش حاصل قىلوچى قوشىمچه دېب حسابلنماقده(قرهنگ - مس)

- سه1 آتلرگه قوشىلىپ، اساسدن انگلىشلىگن پرىدميتنى خواهلش، ايستش معناسیده فعللر يسهيدى. سوسهيماق كى.

- سه2 فعللرده شرط مىلى اوچىنچى شخص بىرلىگى نىنگ كۆرستكىچى: بارسه، باشلەسه، يازسه، ايشلەسه، كۆرسه، تشلەسه كى.

- سان1

1) ايكنىچى شخص بىرلىگىنى كۆرستووچى توسلاوچى افىكس: بارهسن، يازهسن، ايشلەيسن، كېتەسن كى؛ 2) فعل تركيبیده كېلمسلىك كۆرستووچى مارقىمه صفتیده اجرهتيلهدى: دهقانسن، ياشسن، كېتەسن، آدمسن، اوقيتوچى سن. - سىر{فارسچه. سىر- توق تويگن، تويىلگن، كۆپ؛ مۇل، قويوق، توق(رنگ)} آتلرگه قوشىلىپ، اساسدن انگلىشلىگن پرىدميت نىنگ مۇللىگىنى شونگه ابگه بۇلىشیده آرتىقلىكنى انگلتووچى صفتلر يساوچى آلد قوشىمچه: سېر گوشت، سېر پۇل، سېر سوو، سېر اونوم، سېر شاووقىن، سېر حاصل. بعضى سۆزلر تركيبیده سېر قوشىمچهسى اساس بىلن بىرىكىپ، اجرهلمس حالگه كېلىپ قالگن: سىراب

- سى اولنى تاووش بىلن توگهگن سۆزلرگه قوشىلوچى ابگهلىك افىكس نىنگ اوچىنچى شخص بىرلىگى كۆرستكىچى: باباسى، آتەسى، آرزوسى، آتەسى، تنەسى، اوکەسى. بعضى ابگهلىك افىكسىدن سۇنگ قوشىلىپ، افىكسل پلىنزم يرهته- دى. بىرىسى، يرمىسى، سىنگلىسى كى.

- سىز1

آتلرگه قوشىلىپ، اساسدن انگلىشلىگن نرسه، حادثه حالت نىنگ يۇقلىگى ياكه كملىگىنى بىلدىروچى صفتلر يسهيدى: عقتسىز، بىلىمسىز، ياغسىز، جانسىز، علمسىز، مزەسىز، آنگسىز، رېجەسىز، سېبىسىز، سۆزسىز، تجربەسىز، توزسىز، حركتسىز.

- سىز2

1) ايكنىچى شخص كۆپلىك حاصل قىلوچى توسلاوچى افىكس: بارهسىز، يازهسىز كى؛ 2) فعلدن باشقه سۆز توركوملریده كېسىملىك افىكسى سنەلەدى و توسلاوچى قوشىمچه حسابلنەدى: كتەسىز، آدمسىز، يخشىسىز، اوقيتوچى كى(قرهنگ - من، - سن). يوقارىدهگى ايگى خىل - سىز اورغو آرقلى فرقلىنەدى. مثلاً، آدمسىز (خانه)، آدمسىز (سىز يخشى آدمسىز). بعضن آتدن باشقه سۆزلرگه هم قوشىلەدى: تېنگسىز(تېنگى يۇق).

- سمان اساسن آتلرگه قوشىلىپ، «شو اساسگه اوخشش» معناسیدهگى، خصوصیت، شكل بىلدىروچى صفتلر يسهيدى: گزسىمان، ياي سىمان، كوموش سىمان، آدم سىمان، تخم سىمان، قلقان سىمان، قلعه سىمان كى.

- سىن فعللرده بويروق مىلى نىنگ اوچىنچى شخص بىرلىك كۆرستكىچى بۇلىپ، ايكنىچى شخص آرقلى، آگاهلنتىرىش، ايستك، التماس و باشقه معنالرنى افادهلەيدى: بارسىن، ايشلەسىن، كېلىسىن، اوقىسىن كى.

- سىره1 آتلرگه قوشىلىپ، اساسدن انگلىشلىگن نرسهگه احتياج، شونى ايستش، شونگه مايلىك كى معنالرنى انگلتە- دېگن اونومسىز افىكس: سووسىره، توزسىره، اوقوسىره، قانسىره.

- سىره2 بعضى كېشىلىك آماشلرگه قوشىلىپ، - سېن ياكه - سىز دېب كېپىرىشنى افادهلاوچى فعللر حاصل قىلەدى: سېن سىره، سىز سىره كى.

- ساز {فارسیچە} - قوروجی: ساختن، - «یره‌ت‌ماق، ایشلب چیق‌ماق؛ قورماق، تعمیرله‌ماق، توزه‌ت‌ماق» فعل‌نینگ حاضرگی زمان شکی {آتلرگه قوشیلیب، اساسدن انگلشیلگن نرسه‌نی کوره‌دیگن، یسه‌یدیگن، توزه‌ت‌دیگن شخص آت‌لری یسه‌یدی: اراده‌ساز، اسباب‌ساز، کیمه‌ساز، ماشینه‌ساز، سملیوت‌ساز، سته‌نوک‌ساز.
- ت اونلی تاووش بیلن توگه‌گن سوزلرگه، شونینگدېک، ر، - ئ اونداشلری بیلن توگه‌گن کۆپ بۇغینلی سوزلرگه قوشیلیب، فعل‌نینگ آرتیرمه نسبت شکیلینی حاصل قیلهدی: باشلتماق، ایشلتماق، سوزلتماق، تۇختتماق، کمیتماق، کپینگه-یتماق، کیچره‌یتماق، پسه‌یتماق، سۇسته‌یتماق، اوزیتماق، اولغه‌یتماق، قاره‌یتماق؛ یاریتماق، کۆکرتماق، اوزگرتماق، قه-برتماق کبی.
- ته سناق سانلرگه قوشیلیب، پریدمیتلرنی دانه‌لب کۆرسیتیش اوچون خذمت قیلهدی؛ «دانه»، «نفر» معناسینی بېره‌دی: بېشته، ایگته، اؤنته کبی.
- ته دنسناق سانلرگه قوشیلیب، نرسه‌لرنینگ مقدارینی تقسیملب کۆرسیتیش، معناسیده‌گی تقسیم سان شکیلینی حاصل قیلهدی؛ بېشته‌دن، آلتیه‌دن.
- تراش {فارسی. تراش- قیروچی، قیرتیشلاوچی؛ اوییب، یؤنیب، نقش سالیوچی} آتلرگه قوشیلیب، اساسدن انگلشیلگن پریدمیتنی ییش، قوریش اؤنگه ایشلاو بیریش بیلن شغلله‌نوچی شخص آتینی یسه‌یدی: تاشتراش قلمتراش، هیکلتراش کبی.
- ته چه سناق سانلرگه قوشیلیب، نرسه‌نینگ مقدارینی تخمینلب کۆرسیتوچی، چمه‌سان شکیلینی حاصل قیلهدی: مینگته‌چه، یوزته‌چه، اؤنته‌چه.
- تیر فعللرگه قوشیلیب، فعل‌نینگ آرتیرمه نسبت شکیلینی حاصل قیلهدی: کپلتیر، چاپتیر.
- (او)و فعل‌نینگ حرکت نامی شکیلینی حاصل قیلهدی: یارو، یازو، تارتیشو، اوقوو. بونده‌ی حرکت ناملری آتلرگه خاص خصوصیتلرگه اېگه بۆله‌دی.
- اوم فعلگه قوشیلیب، حرکت نتیجه‌سیده حاصل بؤلگن پریدمیت‌نینگ آتینی جریان، نامینی حاصل قیلهدی: توشوم، اونوم، یوتوم کبی.
- اوقترکیبیده او یاکه یو تاووشی بؤلگن فعللردن نتیجه آتی، یاکه حرکت نتیجه‌سیده توغیلگن بېلگینی حاصل قیلهدی: بوزوق، بویروق، اوزوق، اوچوق، یولوق، یوتوق.
- فروش {فروش- ساتوچی؛ فروختن، «ساتماق» فعل‌نینگ حاضرگی زمان شکی} آتلرگه قوشیلیب، اساسدن انگلشیلگن پریدمیت‌نینگ ساتیش بیلن شغللنوچی شخص‌نینگ آتینی بیلدیروچی آت یسه‌یدی: گلفروش، دؤپی فروش، کتابفروش، میوه فروش، آلمه‌فروش، چیتفروش، شایی فروش، حلوا فروش کبی.
- خوان 1 {فارسی. خوان- اوقوچی؛ کویلاوچی؛ خواندن- «اوقیماق، یاد دن ایتماق، کویله‌ماق» فعل‌نینگ حاضرگی زمان شکی} آتلرگه قوشیلیب، اساسدن انگلشیلگن نرسه‌نی اوقییدگن، اوقیياتگن شخصنی کۆرسیتوچی آت یسه‌یدی: گزیتخوان، ژورنالخوان، کتابخوان، نمازخوان، شعرخوان کبی.
- خان 2 اساسن، خاتین- قیزلر اسمیگه قوشیلیب، ایرکەلش یاکه کپسه‌تیش کبی معنالرنی انگلته‌دی: برهان خان، لاله‌خان، ریحان‌خان، سلیمه‌خان، حبیبه‌خان کبی.
- خانه {فارسی. - اوی، بنا، عمارت، تورار جای} آتلرگه قوشیلیب، اساسدن انگلشیلگن ایش بجریلهدیگن بیرار نرسه سقلنه‌دیگن بنا معناسینی انگلته‌دی: باسمه‌خانه، گرمخانه، کسلخانه، آشخانه، پيله‌خانه، تۇیخانه، چایخانه کبی.
- خوش {فارسیچە. خوش- یخشی، یاقیملی؛ قوناق} 1) اساسن آت‌لر آلدیدن کپلیب، «یخشی»، «یاقیملی» معناسیده‌گی صفت حاصل قیلهدی: خوش‌خلق، خوش‌بېچیم، خوش-منظره، خوش‌معامله، خوش‌آواز، خوش‌تبسم، خوش‌طعم کبی؛ 2) بعضی حاللرده عین معناده آتدن آت یسه‌یدی: خوشخبر.
- خور {فارسیچە. خور- بېیوچی، ایچوچی؛ آچکۆز؛ خوردن- «یېماق»، اوقلنماق، ایچماق، یوتماق» فعل‌نینگ حاضرگی زمان شکی {آتلرگه قوشیلیب، اساسدن انگلشیلگن پریدمیتنی بېیدگن، ایچه‌دیگن یاکه کۆپ بېیدگن، کۆپ ایچه‌دیگن

www.ezgu.org

- چیل-1-آتلرگه قوشیلیب، صفت یسهیدی، بیرار خصوصیتگه اېگه اېکنلیک و بوندهگی آرتیقلیکنی انگلتهدی: درېچیل، ایزچیل، خلقچیل، ایچیل.
- چیل-2-صفت و روشلرگه قوشیلیب، اولرنینگآزیتیریش-کوپسیرلیک معناسیدهگی شکلنی حاصل قیلهدی؛ بونده - راق، بعضن - ایش، - یمتیر افیکسلری انگلتگن معناگه یقین مضمون افادهلنهدی: کمچیل//کمراق، کؤکچیل//کؤکراق//؛ آقچیل//آقراق//آقیش//آقیمتیر.
- چیلیک(-چی+لیک) قوشمه افیکس، آت یاکی صفتلردن کسب-هنر، فعالیت-جریان، حالت بیلدیروچی آت یسهیدهی: عایلهچیلیک، آشناچیلیک، خورسندچیلیک، قصابچیلیک، قودهچیلیک، غللهچیلیک کبی.
- چیق1آت و صفتلرگه بیریکیب، کیچرهیتیریش معناسینی انگلتوچی آتلر یسهیدی: قاپچیق، قارهچیق.
- چیق2 فعلنینگ بویریوق شکلدن خرکتیر-خصوصیتبیلدیروچی صفت یسهیدی: سیرپنچیق، قیزغنچیق.
- چاق1 فعلنینگ بویریوق شکلریگه قوشیلیب، خصوصیت، حالت، شکل کبی معنالرنی بیلدیروچی صفتلر یسهیدی: تارتینچاق، چوزینچاق، ایرینچاق.
- چاق2 آتلرگه قوشیلیب، کیچرهیتیریش و اېرکشل معنالریدهگی آت شکلنی حاصل قیلهدی: تایچاق، قوزیچاق.
- ش1 فعلدن حرکت نامی یسهیدی: یازیش، فکرلش، یسش، اوقیش.
- ش2 فعللرگه قوشیلیب، حرکت بیردن آرتیق بجروچی تامانیدن بیرگهلیکده عملگه آشیریلگنلیگینی افادهلاوچی بیرگهلیک نسبتینی حاصل قیلهدی: عیبلشدی، ایشلشدی، قرهشدی، قوچاقلشدی کبی.
- شناس{فارسجه} - بیلوچی، بیلمدان؛ شناختن«-بیلماق، تئیش یولماق؛ تئیماق، - تئیشماق» فعلنینگ حاضرگی زمان شکل{ آتلرگه قوشیلیب، کسب-هنر، متخصصلیک، مشغوللیک آتی یسهیدی: ادبیاتشناس، تیلشناس، توارشناس، توپرافشناس، شرقشناس، حقوqشناس کبی.
- یپ الف-ه- ی بیلن یسلگن روشداشلردن فعلنینگ حاضرگی زمان دوام شکلنی حاصل قیلهدی: باشلهیپمن، ایشلهیپمن، کپلهیپمن کبی.
- ق1 اونلی بیلن توگهگن فعللردن نرسه، قورال و جریان بیلدیروچی آتلر، شو حرکت بیلن باغلیق تورلیچه بیلگینی انگلتوچی صفتلر و آتلر یسهیدی: ایستق، ساووق، سوواق، یماق، اوتاق. بو قوشیمچه بیلن یسلگن بعضی سؤزلر هم آت هم صفت وظیفه سیده قوللنهآلهدی.
- ق2 اونلی بیلن توگه فعللردن حرکت و حالت نتیجهسیده یوزدهگه کپلگن بیلگینی بیلدیروچی صفتلر یسهیدی: پارلاق، ترقاق، تیتراق، خیریلاق، چنقاق، شیلدیراق کبی(ک، - اک، - یک، - یق، - اق، - اوق)
- قه1 بعضی فعل و آتلردن حجم، خصوصیت، بیلدیروچی ضفت یساوچی کم محصول افیکس: لایقه، قیسقه.
- قه2 ق، غ تاووشلری بیلن توگهگن سؤزلردن کبیین جؤنهلیش کپلیشیگی قوشیمچهسی بولیب، اوزی قوشیلگن اساسنینگ معناسیگه کؤره، حرکت یؤنهلیشین، اؤرین، پیت کبی معنالرنی افادهلهیدی: باققه، اوتاققه، قیرغاققه.
- قر جرنگسیر اونداش تاووشدن سؤنگ قوشیلیب، فعلنینگ آتیرمه نسبتینی کؤرستهدی: توتقزماق، یوتقزماق، اوتقزماق، قوتقزماق(قرهنگ- گز، - گیز، - کز، - قیز، - غز، - غیز).
- قله ی فعللرگه قوشیلیب، مقصد بیلدیروچی روشداش شکلنی حاصل قیلهدی: یققلهلی، توققلهلی، اوققلهلی، چیققله- لی(قرهنگ- گنی، - گلی).
- قن فعللردن حرکت بېلگیسینی افادهلاوچی صفتداش شکلنی یسهیدی: تققن، اوققن، چیققن.
- قنی فعللردن مقصد روشداشی شکلنی یسهیدی: باققهنی، توققهنی، چیققهنی(قرهنگ- قلهلی).
- قچ فعللردن پیت معناسینی افادهلاوچی روشداش شکلنی یسهیدی: باققچ، توققچ، چیققچ، قیزیققچ(قرهنگ- قچ، گچ).
- قچه فعللردن اؤرین، چیگره معناسینی افادهلاوچی روشداش شکلنی حاصل قیلهدی: تاققچه، قیرققچه، قیشلاققچه(ق- گچه، کچه).
- قی1 جرنگسیر اونداش تاووش بیلن توگهگن فعل اساسلریگه قوشیلیب، نرسه، قورال، ابکیت آتی یسهیدی: آچیتقی، اوییتقی، سچرهتقی، ساچقی، چاپقی، قیچیتقی(قرهنگ- گ، - ک).

- قى-2 سۆزلەرگە قۇشلىپ، اساسدن انگلىشلىگن حرەت بىلەن باغلىق بىلگى، اۆرىن، وقتىگە علاقه دارلىكنى بىلدۈرۈچى صەفت يىسەيدىۈيسە قى، سىرتقى، تىشى، قىرىنقى.
- قىز فەللەردىن آرتىرمە نىسبەت شەكلىنى حاصل قىلەدى: يوتقىزماق، اوتقىزماق(ق.- كىز، - كىز).
- قىن 1 فەللەرگە قۇشلىپ، ايش- حرەت نەتىجەسىدە يۈزەگە كېلگەن جريان، حالت، نامىنى حاصل قىلەدى: باسقىن، تاشقىن، تۇسقىن، اۈچقىن.
- قى 2 بويروق فەللەردىن خاسلىك، خصوصىت، حالت مەنالىرىنى انگلتۈچى صەفت يىسەيدى: يارقىن، جوشقىن، ساتقىن.
- قىن 3 ق، غ تۈگە لىگەن بويروق مىلىدەگى، فەل اساسلىرىدىن ايكىنچى شەخس بىرلىك شەكلىنى حاصل قىلەدى: باققىن، تىققىن(ق. گىن، كىن).
- قىنە آتلىرگە قۇشلىپ، اساسدن انگلىشلىگەن پرىدمىتنى، اېركەلەش مەناسىنى افادەلەيدى: بۈتە لاقىنە(م)، دۈندىققىنە(م)، قراقىنە(م)كى(ق. گىنە، كىنە).
- قىر فەللەرنىڭ بويروق شەكلىگە قۇشلىپ، خصوصىت بىلدۈرۈچى صەفتلەر يىسەيدى: تاپقىر، اۈچقىر، چاپقىر.
- قىچ جىرەنگىز اۈنداش تاۋوشلار بىلەن تۈگە گەن فەللەرگە قۇشلىپ، قورال - اسباب آتىنى يىسەيدى: يارىتقىچ، قىسقىچ كىي.
- قاق 1 فەللەردىن جاي آتى يىسەيدى: باتقاق(قەرەنگ: گك، كك، غاق).
- قاق 2 فەللەردىن خىرەت- خصوصىت، حالت مەنالىرىنى بىلدۈرۈچى صەفتلەر يىسەيدى: اوروشقاق، ياپىشقاق، تىرىشقاق، اوروشقاق، اۈيشقاق، قەيشقاق، قاققاق.
- قو ايسىكى. قەرەنگ. ق 1: چاپقۇ.
- قون فەللەردىن نىرسە آتى و حالت بىلدۈرۈچى صەفتلەر يىسەيدى: توتقۇن، اۈچقۇن(قىن، غىن، گىن).
- قونچە فەل اساسلىرىدىن پىت مەناسىنى افادەلۈچى روشدال شەكلى حاصل قىلەدى: ياققۇنچە، توققۇنچە، چىققۇنچە(قەرەنگ. كۈنچە، گۈنچە).
- قور فەل اساسلىرىدىن حالت- خصوصىت بىلدۈرۈچى صەفت يىسەيدى: چوقۇر.
- غز فەل اساسلىرىگە قۇشلىپ، آرتىرمە صەفت شەكلىنى حاصل قىلەدى: تورغز، تۇلغز.
- غىر {عربچە. غىر- باشقە، اۈزگە؛ يات، بىگەنە} عاتدە عربچە سۆزلەرگە(صەفتلەرگە) قۇشلىپ، اساسدن انگلىشلىگەن بىلگىگە ضد، قەرەمە - قرشى مەنالى صەفتلەر حاصل قىلەدى: غىر ادبى، غىر اخلاقى، غىر علمى، غىر طىبىعى.
- غىز فەل اساسلىرىگە قۇشلىپ، آرتىرمە نىسبەت شەكلىنى يىسەيدى: تۈيغىزماق، تۈيغىزماق، اۈتيرغىزماق(قەرەنگ. - گز، - قىز، - كىز، - قىز).
- غىن 1 بويروق شەكلىدەگى اساسلاردىن ايش- حرەت نەتىجەسىدە حاصل بۇلگەن جريان آتى يىسەيدى: يانغىن، قىرغىن، قوۋغىن كىي.
- غىن 2 فەل اساسلىرىدىن خاسلىك، خصوصىت، حالت مەنالىرىنى انگلتۈچى صەفت يىسەيدى: آزغىن، سۇلغىن، قىزغىن.
- غىر بويوروق شەكلىدەگى فەل اساسلىرىگە قۇشلىپ، خصوصىت بىلدۈرۈچى صەفتلەر يىسەيدى: آلغىر، اۈزغىز.
- غىچ 1 فەل اساسلىرىگە قۇشلىپ، اۈندەن انگلىشلىگەن حرەتتىكى عملەگە آشپۇرۇچى نىرسە- قورال آتىنى يىسەيدى: **ايلپىغىچ**، سۇغىچ، سۇرغىچ، تامىزغىچ، تۈگىغىچ، چىزغىچ، قىشلىغىچ، قىرغىچ(قەرەنگ. گىچ، كىچ، غىچ).
- غىچ 2 فەل اساسلىرىگە قۇشلىپ، خصوصىت بىلدۈرۈچى صەفتلەر يىسەيدى: باشلە نغىچ، يولغىچ كىي(قەرەنگ. گىچ، كىچ).
- غاق 1 فەل اساسلىرىگە قۇشلىپ، حرەت- حالت، نامىنى بىلدۈرۈچى آت يىسەيدى: تۇلغاق.
- غاق 2 فەل اساسلىرىگە قۇشلىپ، خىرەت- خصوصىت، حالت مەنالىرىنى بىلدۈرۈچى صەفت يىسەيدى: تاغاق، تۈزغاق، قورغاق.
- غو فەل اساسلىرىگە قۇشلىپ، نەتىجە، آتى يىسەيدى: اورغۇ، تۈيغۇ، چالغۇ(قەرەنگ. گو، قو).
- غون فەل اساسلىرىگە قۇشلىپ، «خصوصىتگە اېگە بۇلىش» مضمونىدەگى صەفت يىسەيدى: بوزغون، تۈيغون، اورغون(قەرەنگ. گىن، غىن).

- هم {فارسیجه. هم- بیرگه، بیر- بیر ی بیلن؛ بیرگه بجرچی، تینگ، بیر خیل} آتیرگه قوشیلیب، اساسدن انگلشیلگن توشونچه گه علاقه دارلیک، اونى بیرگه‌لیکده بجریش کبی معنالرنی افاده‌لاوچی آتیر یسه‌یدی: هم کسب، هم صحبت، همفکر. کؤپ حالرده بو قوشیمچه- داش قوشیمچه‌سی بیلن سینونیم بؤله‌آله‌دی (قره‌نگ. داش).

فایده‌لنیلگن ادبیاتلر رویخطی

1. اوزبیک تیلی گراماتیکه‌سی. تاشکینت، «فن»، 1975. 1- قسم.
2. اوزبیک تیلی گراماتیکه‌سی. تاشکینت، «فن»، 1976. 2- قسم.
3. تورسون اف، ع. محموداف ج. رحمت‌اله‌یف ش. حاضرگی اوزبیک ادبی تیلی. تاشکینت. «اوقیتوچی». 1999 ییل.
4. کریم نظر اف. خوجن او. اوزبیک تیلی. تاشکینت - 2003.
4. ایریس قول اف. م. تیلشناسلیک‌که کیریش. «اوقیتوچی» تاشکینت - 1992.
5. غلام اف الف. اسقروه. م. حاضرگی اوزبیک ادبی تیلی. «اوقیتوچی». تاشکینت - 1978 ییل.
6. شاه عبدالرحمن اف ش. اسقروه. م. حاجی‌یف ع. رسول‌اف. دانیار اف. خ. حاضرگی اوزبیک ادبی تیلی. «اوقیتوچی». تاشکینت - 1998 ییل.
7. میرزا حکیم توخته میرزایف. عبدالرزق رفیع یف. جمعه علی شبان اف. اوزبیک تیلی‌نی بیله‌سیز می؟ تاشکینت - 2004.
8. اوزبیک تیلی‌نینگ ایضاحلی لغتی. مسکو «روس تیلی» نشریاتی. تاشکینت - 1981 ییلی. 1- توم.
9. اوزبیک تیلی‌نینگ ایضاحلی لغتی. - جلد. مسکو «روس تیلی» نشریاتی. تاشکینت 1981 ییلی.
10. اوزبیکستان ملی انسکلوپیدی‌ه‌سی. 13 توملیک. 2000 تاشکینت - 200 ییللر.
11. دکتر محمد معین. فرهنگ معین. شش جلدی. تهران - 1382.
12. پولت اف ع. مومینوه ت. پولتووه ای. دنیاوی اوزبیک تیلی. 1- جلد. تاشکینت 2003 ییل.
14. حاجی‌یف ع. تیلشناسلیک تیرمینلری‌نینگ ایضاحلی لغتی. تاشکینت - 2002.
15. م. اسقروه. خ. عبدالرحمن اف. اوزبیک تیلی گراماتیکه‌سی‌نینگ پرکتیکومی. تاشکینت. اوقیتوچی نشراتی - 1976 ییل.
16. خ. یحیی‌الدینوه، د. خدای‌ببرگنوه، ای. عمراف. ای. جینوه. حاضرگی اوزبیک تیلی. تاشکینت «علم ضیا» نشریاتی. 2004. تاشکینت.
17. م. اسقروه. عبدالرحمن اف. اوزبیک تیلی گراماتیکه‌سی‌نینگ پرکتیکومی. تاشکینت. «اوقیتوچی» - 1981.